

। घी जै न ग्र न्थ मा ला

*****[ग्रन्थांक ३९]*****

पण्डित दामोदर विरचित

क्ति व्य क्ति प्र क र ण

IGHI JAIN SERIES

*****[NUMBER 39]*****

TI-UYAKTI-PRAKARANA

BY

PANDITA DAMODARA

क ल क त्ता नि वा सी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक—इत्यादि विविधविषयगुं
प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर-राजस्थानी आदि नानाभाषानिबद्ध; सार्वजनिक पुरातन
वाङ्मय तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि.]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिनविजय मुनि

ऑनररी मेंबर, जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटी

सन्मान्य नियामक

भारतीय विद्या भवन, बम्बई; तथा, राजस्थान पुरातत्त्व मन्दिर, जयपुर

*

सर्वप्रकार संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशक

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

प्राशक—जयन्तकृष्ण, ह. दवे, ऑनररी रजिष्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, चौपटी रोड, बम्बई सं. ७

क—लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ क्रोलभाट स्ट्रीट, बम्बई

पण्डितवर - दामोदर - विरचित

उक्तिव्यक्तिप्रकरण

पुरातन कोशलीभाषोद्धरण सम्बद्ध उक्तिविषयक प्रयोगप्रकाशात्मक विशिष्ट ग्रन्थकृति
अद्यावधि अविज्ञात एवं एकमात्रप्राप्त प्राचीनादर्शाधारेण प्रथमवार प्रकाशित

*

मूलग्रन्थसंपादनकर्ता
आचार्य जिनविजय मुनि

ग्रन्थगतप्राचीनकोशलीभाषास्वरूपविवेचनकर्ता

प्रो. डॉ. सुनीति कुमार चाटुर्ज्या एम्. ए. डी. लिट्.

[प्रधानाध्यापक - तुलनात्मकभाषाविज्ञानशास्त्र, कलकत्ता युनिवर्सिटी

सभाध्यक्ष - पश्चिमबङ्गीय विधानपरिषत्

प्रधानाध्यक्ष - अखिलभारतीय प्राच्य परिषत्, १७ अधिवेशन, अहमदाबाद]

तथैव - ग्रन्थान्तर्हितऐतिहासिक - सामाजिकस्थितिरूपनिर्देशनकर्ता

डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी.

संरक्षक - कलात्मक वस्तु संग्रहालय, प्रिंस ऑफ वेल्स म्युजियम, बम्बई

प्रकाशनकर्ता

सिंघी जैनशास्त्रशिक्षापीठ

भारतीयविद्याभवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१०]

प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति

[ख्रिस्ताब्द १९५३

ग्रन्थांक ३९]

भारतीय विद्या भवन द्वारा सर्वाधिकार सुरक्षित

[मूल्य रु. ८-०-०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANON
PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS
IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSA AND OLD RAJASTHANI
GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT
RESEARCH SCHOLARS

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SET

SRI DĀLCHANDJĪ SINGHĪ

OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA - SAHITYARASIKA - SANSKRITIPRIYA

SRI BAHADUR SINGH SINGHI

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

(HONORARY MEMBER OF THE GERMAN ORIENTAL SOCIETY)

HON. DIRECTOR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

AND

RAJASTHANA PURATATTVA MANDIR, JAIPUR

UNDER THE EXCLUSIVE PATRONAGE OF

SRI RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

SRI NARENDRA SINGH SINGHI

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SASTRA SHIKSHAPIT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

UKTI-VYAKTI-PRAKARANA

OF

PANDITA DAMODARA

(AN ELEMENTARY HANDBOOK OF SANSKRIT COMPOSITION WITH PARALLEL
ILLUSTRATIONS IN OLD KOSALI OF THE TWELFTH CENTURY)

•

EDITED FOR THE FIRST TIME FROM THE SINGLE AVAILABLE MANUSCRIPT

BY

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

WITH

AN EXHUAUSTIVE LINGUISTIC STUDY OF OLD KOSALI OF THE TEXT

BY

Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI, M. A., D. Litt., F. A. S. B.

Lately Professor of Comparative Philology, Calcutta University;
Now Chairman, West Bengal Legislative Council

AND

General President of the 17th Session of All-India Oriental Conference.

•

AN ESSAY ON MATERIAL OF SOCIAL AND HISTORICAL
INTEREST IN THE TEXT

BY

Dr. MOTI CHANDA, M. A., Ph. D.

Curator, Art Section, Prince of Wales Museum, Bombay

* *
*

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

V. E. 2009]

First Edition : Five Hundred Copies

[1953 A. D.]

Vol. 39]

* *
*

[Price Rs. 8-0-0]

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देवो सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥
 बहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊकेशवर्षाजाः । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥
 श्रीहालचन्द्र इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंधीकुलप्रभाकरः ॥
 बाल्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥
 कुशाग्रीयस्वबुद्धौव सदृश्या च सुनिष्ठया । उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ठ सः ॥
 तस्य मनुकुमारीति सन्नारीकुलमण्डना । अभूत् पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥
 श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवोस्तनयस्तयोः । अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥
 प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी मिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तर्कुलाम्बरम् ॥
 श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥
 नरेन्द्रसिंह इत्याख्यसेजस्वी मध्यमः सुतः । सूनुर्वारेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥
 सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मागानुगामिनः ॥
 अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वखादिबान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥

अन्यच्च —

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु
 नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्बल्यः । दृष्टः कदापि तद्गोहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥
 भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥
 देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥
 समुच्चयै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं धनम् ॥
 गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥
 एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥
 अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥
 पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानबुद्धयर्थं दत्तनीयं मयाऽप्य
 विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥
 जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शान्ति निकेतने । सिंधीपदाङ्कितं जैनज्ञानपीठं मतीष्टिपत् ॥
 श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥
 तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यैर्दायादिसद्गुणैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥
 कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वोयपावनपाणिना । रसैर्नागाङ्कैर्चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥
 प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठने ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथने तथा ॥
 तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥
 उदारचेतसा तेन धर्मीशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥
 छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥
 जलवायवादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्र आस्थितः ॥
 तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥
 नन्द-निर्ध्वङ्ग-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥
 ततः सुहृत्परामर्शात् सिंधीवंशनभूतता । भा विद्याभवना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥
 आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥
 दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मबन्धूनाम् । स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥
 इन्दु-खं-शून्यैर्नैत्राब्दे मासे आषाढसञ्ज्ञके । कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥
 पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥
 इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंधीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥
 विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वयि लोके श्रीसिंधी ग्रन्थपद्धतिः ॥

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सत्राप्ती पुरिका तत्र सुस्थिता ॥
सदाचार-विचाराम्भ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीसञ्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्-सौजन्यभूषिता ॥
क्षत्रियाणीप्रभापूर्णा शौर्योदीसमुत्पाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरितिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥
आगतो मरुदेशाद् यो अमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सुनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तानौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥

तथा च—

आन्त्वा नैकेषु देशेषु सेवित्वा च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वात्स्वगवेषिणा ॥
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रह-नूतनकालिकाः ॥
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥
स बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च सस्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽसौ स्थातोऽभवद् मनीषिषु ॥
यस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपक्ष्णत्वात् स्वयमन्यदा ॥
पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निर्धीन्द्रवन्दे पुरा तत्त्वा ख्य म न्दि रे ॥
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूय तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥
तत आगत्य सैलमौ राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥
कमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥
सिंधीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंधीश्रीडालचन्दस्य सूनुना ॥
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदोऽधिष्ठातृसम्पन्नके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥
तत्त्वेव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे होषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥
अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥
वार्ण-रत्न-नैवेन्द्रवन्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति विरुदख्यातः कन्हैयालालधीसखः ॥
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥
विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीयपदोपेत विद्या भवन सञ्ज्ञया ॥
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृदा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥
तद्वननेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता नम्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥
नन्द-निर्धेन्द्र-चन्द्रावन्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्वैर्यकृतं तेन नव्ययोजना ॥
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंधीकुलभास्वता । भाविद्या भवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥
दैवादृष्टे गते काले सिंधीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥
पितृकार्यप्रगल्भ्यं यदशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्द्धलक्षं प्रदत्तवान् ॥
ग्रन्थमालाप्रसिद्धार्थं पितृवत् तस्य कांक्षितम् । श्रीसिंधीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्विर्यं लोके जिनविजय भारती ॥

SINGHI JAIN SERIES

Works in the Series already out.

ॐ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ॐ

<p>१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि
मूल संस्कृत ग्रन्थ.</p> <p>२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिह्यतथ्यपरिपूर्ण
अनेक निबन्ध संवय.</p> <p>३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.</p> <p>४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प.</p> <p>५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य.</p> <p>६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा.</p> <p>७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा.</p> <p>८ भट्टकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी.</p> <p>९ प्रबन्धचिन्तामणि - हिन्दी भाषान्तर.</p> <p>१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित.</p> <p>११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भालुचन्द्रगणिचरित.</p> <p>१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानविन्दुप्रकरण.</p> <p>१३ हरिषेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश.</p> <p>१४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग.</p>	१५ हरिमद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान. (प्राकृत) १६ दुर्गादेवकृत रिष्टसमुच्चय. " १७ मेघविजयोपाध्यायकृत द्विविजयमहाकाव्य. १८ कवि अब्दुल रहमानकृत सन्देशरासक. १९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह. २० शान्खाचार्यकृत न्यायविवेचनार्थक-वृत्ति. २१ कवि धाहिलरचित पठमसिरीचरित. (अप०) २२ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकहा. (प्राक०) २३ श्रीभद्रबाहुआचार्यकृत भद्रबाहुसंहिता. २४ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण. (प्रा०) २५ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य. २६ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला. (प्रा०) २७ कोऊहलविरचित लीलावई कहा. (प्रा०) २८ जिनदत्ताख्यानद्वय. (प्रा०) २९ स्वयंभूविरचित पठमचरित, भाग १ (अप०) ३० सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन. ३१ दामोदरकृत लक्षिव्यक्ति प्रकरण.

Dr. G. H. Bühler's Life of Hemachandrāchārya.

Translated from German by Dr. Manilal Patel, Ph. D.

Works in the Press.

ॐ संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि ॐ

<p>१ खरतरगच्छबृहद्गुर्वावलि.</p> <p>२ कुमारपालचरित्रसंग्रह.</p> <p>३ विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.</p> <p>४ जैनपुस्तक प्रशस्तिसंग्रह, भाग २.</p> <p>५ विज्ञप्तिसंग्रह - विज्ञप्ति महालेख - विज्ञप्ति त्रिवेणी
आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय.</p> <p>६ उद्योतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.</p> <p>७ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.</p>	८ महासुनिगुणपालविरचित जंबूचरित्र (प्राकृत) ९ जयपाहुडनाम निमित्तशास्त्र. (प्राकृत) १० गुणचन्द्रविरचित मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध. ११ नयचन्द्रविरचित हम्मीरमहाकाव्य. १२ महेश्वरसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा. (प्रा०) १३ कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र - सटीक. (कतिपयभां) १४ गुणप्रभाचार्यकृत विनयसूत्र.

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

- १ स्व. बाबू श्रीबहादुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीय विद्या, भाग ३] सन १९४५.
- २ Late Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial volume
BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
- ३ Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its Contribution
to Sanskrit Literature. By Dr. Bhogilal J. Sandesar
M. A., Ph. D.
- ४ Studies in Indian Literary History, Two Volumes.
By Prof. P. K. Gode, M. A.

SHRI BAHADUR SINGHJI SINGHI

By

Acharya Jina Vijaya Muni

On 7th of JULY, 1944, Babu Shri Bahadur Singhji Singhi left his mortal coils at the comparatively early age of fifty-nine. His loss has been widely felt. His aged mother received this rude shock so ill that she did not long outlive him. His worthy sons have lost an affectionate and noble father, the industrialists and businessmen of the country one of their pioneers, the large number of his employees a benevolent master, scholarship one of its best patrons and the poor people of his native district a most generous donor. To me his loss has been personal. My contact with him was a turning point in my life. Whatever I have been able, during the past fifteen years, to achieve in the field of scholarship is due directly to him. The financial assistance with which he backed up my activities was the least of his contributions. But for his love of scholarship with which he inspired me, this chapter of my life would have been entirely different. To his sacred memory I am penning these few lines.

Babu Shri Bahadur Singhji was born in Azimganj, Murshidabad, in Vikram Samvat 1941, in the ancient family of the Singhis, who were of old the treasurers of the Mughal emperors. The family had passed through many vicissitudes of fortune and in the 17th century it migrated from Rajaputana to Bengal, but thanks to the energy and enterprise of Singhji's father, Babu Dalchandji Singhi, the family firm became a very flourishing concern.

At an early age Singhji joined the family business and by pushing ahead with father's enterprises, succeeded in making the firm the foremost in the mining industry of Bengal and Central India. Besides he also acquired vast zamindaries and had interests in many industrial and banking concerns. This early preoccupation with business affairs prevented his having a college education. But Singhji was studious and introspective by nature. Unlike many other wealthy men who spend their money and time in such fads as the races, the theatres, and the like, he devoted all his spare time to study and cultural development. He acquired an excellent command over several languages. Art and literature were the subjects of his choice. He was very fond of collecting rare and invaluable specimens of ancient sculpture, paintings, coins, copperplates and inscriptions. His manuscript collection contained a large number of rare works of historical and cultural importance, among which mention must be made of a unique manuscript of the Koran which was handed down from Baber to Aurangzeb and bears the autographs of all of them. It is recorded therein that it was considered by them all as more valuable than the empire.

His numismatic collection, especially of Kushan and Gupta coins, is considered the third best in the world. He also had a good and large collection of works of art and historical importance. Singhi was a Fellow of the Royal Society of Arts (London), a member of the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Indian Research Institute and a Founder-Member of the Bharatiya Vidya Bhavan. He was also the President of the Jain Shwetambara Conference held in Bombay in 1926. Though he had made no special study of law he was well up in the legal matters. On one occasion when he found that his lawyers were not properly representing his case he himself pleaded out the case successfully, much to the surprise of the bench and the bar who took him for an accomplished advocate.

Though a highly religious and leading figure in the Jain Community he had an outlook which was far from sectarian. More than three fourths of the six lakhs and over of his donations were for non-Jain causes. More often than not he preferred to give his assistance anonymously and he did not keep a list of his donations even when they were made in his name. To the Chittaranjan Sera Sadan, Calcutta, he gave Rs. 10,000/-, when Mahatmaji had been to his place for the collection of funds; to the Hindu Academy, Dantapur, Rs. 15,000/-, to the Taraqi-Urdu Bangala 5000/-, the Hindi Sahitya Parishad 12,500/-, to the Vishuddhanand Sarasvati Marwari Hospital 10,000/-, several maternity homes 2,500/-, to the Benares Hindu University 2,500/-, to the Jiaganj High School 5000/-, to the Jiaganj London Mission Hospital 600/-, to the Jain Temples at Calcutta and Murshidabad 11,000/-, to the Jain Dharma Pracharak Sabha, Manbhum 5,000/-, to the Jain Bhavan, Calcutta, 15,000/-, to the Jain Pustak Prachar Mandal, Agra, 7,500/-, to the Agra Jain Temple 3,500/-, to the Ambala Jain High School, 2,100/-, for the Prakrit Kosh 2,500/-, and the Bharatiya Vidya Bhavan 10,000/-. At the Singhi Park Mela held at his Ballyganj residence in which Viscount Wavell, then Commander-in-Chief, and Lord John Herbert, Governor of Bengal and Lady Herbert participated, he donated Rs. 41,000/-, for the Red Cross Fund.

The people of the district of Murshidabad, his native place, will ever remain grateful to him for having distributed several thousand maunds of rice at the low price of Rs. 8/- when rice was selling at Rs. 24/- in those terrible years of 1942-44, himself thereby suffering a loss of over three lakhs. In May-June 1944 he again spent Rs. 59,000/- for the distribution of cloth, rice and coins for the people of that place.

My close association with Singhi began in 1931, when he invited me to occupy the Chair for Jain Studies which he was starting at the Vishvabharati. Due to unfavourable climatic conditions of Shantiniketan I could not continue to work there for more than four years, but during those years was founded the Singhi Jain Series. During the period of ten years of my principalship of Gujarat Puratattva Mandir, Ahmedabad, and even before that I had been collecting materials of historical and philological importance and folk-lore etc. which had been lying hidden in the great Jain Bhandars of Patan, Ahmedabad, Baroda etc. I persuaded Singhi to start

a series which would publish works dealing with the vast materials in my possession, and also other important Jain texts and studies prepared on the most modern scientific lines. On the works of the Series he spent through me more than Rs. 75,000/-. During this long period of over a dozen years he not even once asked me as to how and for what works the amount was spent. Whenever the account was submitted he did not ask for even the least information, but sanctioned it casting merely a formal glance on the accounts sheets. But he showed the most discriminating interest in the matter that was being published and on the material and manner in which they were being brought out. His only desire was to see the publication of as many works as possible during his lifetime. In May 1943 at my instance he gave over the Series to the Bharatiya Vidya Bhavan. In September 1943 I had been to Calcutta to negotiate the purchase, for the Bhavan, of a well-equipped library of a retired professor. Singhiji casually asked me what arrangements had been made for meeting the cost. I promptly replied that there was no cause for worry as long as donors like himself were there. He smiled; he had decided. Eventually he persuaded me to go in for the Nahar Collection which was a still more valuable one. He did not live long enough to present this literary treasure to the Bhavan; but his eldest son and my beloved friend, Babu Shri Rajendra Singh has fulfilled his father's wish though he was totally ignorant of it and has got this unique collection for the Bhavan and spent Rs. 50,000/- for the purpose.

By the end of 1943 his health began to decline. In the first week of January, 1944, when I went to him at Calcutta in connection with the work of the Bharatiya Itihasa Samiti I found him extremely unwell. Notwithstanding his ill health he talked to me for more than a couple of hours on the day of my arrival there. The first thing he said in the course of this lengthy, though very sweet talk, was to give me a mild reproof for undertaking the long and tedious journeys to Calcutta, Benaras and Cawnpore in spite of my ill health. He discussed with absorbing interest the details of the Samiti's proposed History of India, a subject of great interest to him. Our talks then drifted to the subject of the History of Jainism in which connection also he expressed his opinion about the material to be utilised for such a work. At the termination of our talks, which this time lasted for over three hours, I found him much exhausted and drooping in spirits.

On the 7th January his health took a turn for the worse. On the 11th January I went to take leave of him, which he, full of emotion, gave with a heavy heart, exclaiming, "Who knows whether we shall meet again or not?" I requested him to take heart and remain buoyant. He would be soon restored to normal health. But while I was stepping out of his room my eyes were full of tears and his last words began to eat into my heart. Ill luck prevented our second meeting. That lofty and generous soul finally left its mortal habitat at mid-day on 7th July, 1944. May his soul rest in peace!

His sons, Babu Rajendra Singh, Babu Narendra Singh and Babu Virendra Singh are treading in the footsteps of their revered father. During

the past year on the Singhi Series alone they have spent over Rs. 20,000/-. I have already mentioned how Babu Rajendra Singh purchased for the Bhavan the valuable Nahar collection. Babu Narendra Singh has also spent Rs. 30,000/- for a foundation of a Jain Bhavan at Calcutta. Babu Rajendra Singh and Babu Narendra Singh have also very generously promised me to continue to meet all the expenses of the Singhi Jain Series and requested me to bring out as many works as possible, at whatever cost so that this unique series founded and cherished by their late lamented father may continue to bring to light the invaluable treasures of Jain literature and culture.

In recognition of his unique assistance the Bharatiya Vidya Bhavan has decided to perpetuate Singhi's memory by naming its Indological library after him. Further, one of its main halls will bear his name. The Bhavan's Jain Department will also be known as the Singhi Jain Shikshapith.†

July 1, 1945.
BHARATIYA VIDYA BHAVANA }
BOMBAY.

Jina Vijaya Muni

† Reprinted from Babu Shri Bahadur Singhi Singhi Memorial Volume of the *Bharatiya Vidya*, [Volume V] 1945.

उक्ति-व्यक्ति-प्रकरण

विषयानुक्रम

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH
TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARANA'

By Prof. Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI,

M. A. D. Lit. F. A. S. B.

1-70

INDEX to the *Study*

71-72

Material of Social and Historical Interest in the

UKTI-VYAKTI-PRAKARANA

By Dr. MOTI CHADRA, M. A. Ph. D.

73-84

उक्तिव्यक्तिप्रकरण-मूलभूतः कारिकाः

१-८

„

खोपज्ञव्याख्या

१-५२

परिशिष्टानि

१ मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

५४

२ उद्धृत श्लोकानामकारादिक्रमेण सूचिः

५५

३ विशिष्टनाम्नामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

५६

४ ग्रन्थगतदेश्यभाषाशब्दानामकारादिक्रमानुसारसूचिः

५७-

* *
*

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

*

भारतीय प्राच्यविद्याके विद्वानोंके करकमलमें, पण्डित दामोदर कृत **उक्तिव्यक्ति-प्रकरण** नामका यह अपूर्व ग्रन्थ, सिंधी जैन ग्रन्थमालाके ३९ वें खंडके रूपमें, भेंट करते हुए मुझे सविशेष सन्तोष हो रहा है।

सविशेष सन्तोष इसलिये, कि इस ग्रन्थगत विषयका वास्तविक मूल्यांकन करनेका जिनका विशेष अधिकार है और जिनने मेरे स्नेहके वश हो कर, बड़े परिश्रमके साथ, इस ग्रन्थ पर बहुत ही गंभीर अध्ययनपूर्ण विस्तृत 'स्टडि' के रूपमें विवेचन लिख देनेका औदार्य दिखलाया है वे मेरे परम सुहृन्मित्र एवं परम सम्मानभाजन डॉ० श्री सुनीति कुमार चाटुर्ज्या, आज जिस समय यह ग्रन्थ प्रसिद्धिमें रखा जा रहा है, **अखिलभारतीय प्राच्यविद्या परिषत्** के प्रधान अध्यक्षस्थानको अलंकृत कर रहे हैं[†]। डॉ० चाटुर्ज्या, जैसा कि भारतके सभी प्राच्यविद्या-भिज्ञ विद्वान् जानते हैं, वर्तमान भारतके एक सबसे बड़े भाषावैज्ञानिक विद्वान् हैं। इनने अपनी बहुमुखी प्रतिभाके प्रभावसे युरप-अमेरिका जैसे देशोंके विविध विद्वन्मंडलोंके सम्मुख, भारतीय संस्कृतिके गौरवका प्रकाश और प्रसार करने निमित्त, प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यानादि दे कर; तथैव भाषा, साहित्य, संस्कृति इत्यादि विषयक अनेक मौलिक एवं बहुमूल्य ग्रन्थ-निबन्ध आदि लिख कर, अभिनव भारतकी विशिष्ट विद्वत्ताका सम्मान बढ़ाया है। इन्हींके पाण्डित्यपूर्ण परिश्रमके उत्तम फलसे अलंकृत, भारतकी नूतन-भारत-आर्यकुलीन-शाखाओंके अन्तर्गत, काशीप्रदेशीय भाषाके प्राचीन स्वरूपका, प्रामाणिक परिचय कराने वाले एवं अब्बापि अप्रसिद्ध इस अपूर्व ग्रन्थको, इस प्रकार, ऐसे सुअवसर पर, प्रकट करनेका सुयोग प्राप्त हो रहा है।

डॉ० चाटुर्ज्या महाशय लिखित 'स्टडि' का मुद्रणकार्य कोई ६-७ वर्ष पूर्व ही संपन्न हो चुका था—लेकिन ग्रन्थमालाके कई ग्रन्थोंके एकसाथ संशोधन-संपादन-मुद्रण आदि कार्योंमें व्यग्र रहनेके कारण, मैं इसे इतःपूर्व प्रकट करनेमें असमर्थ रहा इसलिये इसका मुझे कुछ असन्तोष भी है।

डॉ० श्री सुनीति बाबूने इस ग्रन्थके विषयमें युरप-अमेरिकाके भारतीयभाषाशास्त्रज्ञ विद्वानोंके सम्मुख भी, प्रसंगवश, कई बार जिक्र किया और व्याख्यानादिमें भी उल्लेख किया, जिसके कारण, देश एवं विदेशके कई जिज्ञासु विद्वान् इस ग्रन्थकी प्रसिद्धिके लिये बड़े उत्सुक हो रहे हैं और उनके कई पत्रादि भी मेरे पास आते रहे हैं। आशा है कि अब इस ग्रन्थको प्राप्त कर वे अपनी जिज्ञासाको सन्तुष्ट कर सकेंगे और ऐसा हुआ तो हम अपना श्रम सफल समझेंगे।

*

[†] गुजरातके राजनगर, अहमदाबादमें, दिनांक ३०-३१, अक्टूबर, सन १९५३ में होने वाला 'अखिल भारतीय प्राच्यपरिषत्' (ऑल इन्डिया ओरिएण्टल कॉन्फरन्स) का १७ वां अधिवेशन।

इस ग्रन्थका सबसे पहला उल्लेख, मेरे एक सर्गवासी खेड़ास्पद विद्वान् मित्र श्री चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. (गायकवाडसू ओरिएण्टल सीरीज के उत्पादक एवं आर. संपादक) ने, अपने एक निबन्धमें किया, जो सुरतमें, सन् १९१५ के मई मासमें, संयोजित गुजराती साहित्य परिषत् के पंचम अधिवेशनके लिये लिखा गया था । ‘पाटणके भण्डार और खास करके उनमें उपलब्ध अपभ्रंश तथा प्राचीन गुजराती साहित्य’ यह उनके निबन्धका मुख्य विषय था । उनने उससे कुछ ही महिनो पहले, पाटणके भण्डारोका विशेष रूपसे अवलोकन किया था और उस अवलोकनमें उनका मुख्य दृष्टिकोण यह रहा था कि प्राचीन गुजराती और अपभ्रंश भाषा विषयक किस प्रकारकी सामग्री, उन भण्डारोंमें संचित है । उस समय उनने प्रस्तुत ग्रन्थकी प्राचीन ताडपत्रीय पुस्तिकाका भी सरसरी तौरसे अवलोकन किया; लेकिन मालूम देता है कि इसका कुछ प्रारंभिक भाग ही उनने पढ़ा और उससे अधिक विशेष परिचय नहीं प्राप्त किया । उक्त निबन्धमें, अन्तमें उनने प्राचीन औक्तिक विषयक कई नई कृतियोंका उल्लेख किया, जिनके विषयमें, उससे पहले किसीको कुछ ज्ञात नहीं था । परन्तु दामोदरके प्रस्तुत उक्तिव्यक्ति प्रकरण के विषयमें, उनने अपने निबन्धमें संक्षेपमें इतना ही लिखा कि “दामोदर रचित उक्तिव्यक्ति (५० आर्या) ताडपत्र पर है । टीकाकारने उक्तिव्यक्तिका, अपभ्रंश भाषाओंसे आच्छादित संस्कृत भाषाका प्रकटीकरण ऐसा अर्थ किया है ।” इस कथनसे ज्ञात होता है कि श्री दलाल इस ग्रन्थका विशेष अवलोकन नहीं कर सके । नहीं तो उनके जैसे बहुत ही मर्मज्ञ और सूक्ष्मदृष्टा विद्वान्के लक्ष्यमें इसका महत्त्व आये बिना न रहता ।

महात्मा गांधीजीके मुख्य नेतृत्वमें स्थापित अहमदाबादके गुजरात राष्ट्रीय विद्यापीठ के पुरातत्त्व मन्दिर नामक विशिष्ट विभागके आचार्य पद पर, प्रस्तुत संपादककी सबसे सर्वप्रथम नियुक्ति हुई, तभी से मैंने औक्तिक प्रकारके साहित्यका संकलन करना निश्चय किया और यथाशक्य उसको प्रकाशमें लानेको प्रयत्न चलाया । ई. स. १९२३-२४ का समय होगा — मैं एक बार पाटण गया और वहांसे कुछ अन्यान्य औक्तिक प्रकरणोंके प्राचीन आदर्श प्राप्त किये और साथमें प्रस्तुत दामोदरकृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण की वह ताडपत्रीय पुस्तिका — जिसका उल्लेख श्री दलालने उक्त रूपसे अपने निबन्धमें किया था — देखनेका भी प्रयत्न किया । पाटणके जिस भण्डारमें यह पुस्तिका सुरक्षित है उस भण्डारमें प्रवेश करना और उसमेंसे ग्रन्थ प्राप्त करना बड़ा दुर्लभ-सा है । पर दिवंगत ज्ञानतपस्वी मुनिवर श्री चतुरविजयजी महाराजकी सुकृपासे मुझे उस पुस्तिकाके दर्शनका सौभाग्य प्राप्त हो गया । पुस्तिकाकी लिपि देखते ही मुझे यह तो ज्ञात हो गया कि यह पुस्तिका गुजरात-राजस्थानमें कहीं नहीं लिखी जा कर पूर्व भारतके किसी प्रदेशमें लिखी गई होनी चाहिये । गुजरात-राजस्थानकी तत्कालीन शास्त्रीय लिपि और पूर्वदेशीय शास्त्रीय लिपिके मरोडमें (आकृति और रेखाङ्कण आदिमें) थोड़ा बहुत भेद पाया जाता है, जिसे बहुलिपिविज्ञ तुरन्त पहचान सकता है । फिर मैंने इसके कुछ पन्ने उलट-पुलट कर देखे, तो इसके बीच बीचमें देश्य भाषाके जो शब्द मेरे पढ़नेमें आये उनकी भाषा, उन औक्तिक कृतियोंकी भाषासे कुछ भिन्न मालूम दी, जो

सुधावबोध आदि औन्नतिक ग्रन्थोंमें प्रयुक्त हुई है। मेरी इच्छा इस ग्रन्थका कुछ विशेष रूपसे अनुशीलन करनेकी हुई, अतः मैंने उक्त पूज्य मुनिवरसे निवेदन किया कि वे मेरे लिये इस ताडपत्रीय पुस्तिकाकी, किसी योग्य लेखकसे प्रतिलिपि करा दें। मेरा पाठन जाना केवल दो-तीन दिन ही के लिये हुआ था और भण्डारमेंसे उक्त पुस्तिकाका बहार निकलना अशक्य था; अतः मैंने उनसे ऐसी प्रार्थना की। मेरी प्रार्थना पर उक्त मुनिवरने दो-चार महिने बाद इसकी प्रतिलिपि करवा भेजी।

उस समय 'गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर ग्रन्थावलि' में प्रकट करनेके लिये 'प्राचीनगुजराती गद्यसंदर्भ' के नामसे एक संग्रहात्मक ग्रन्थ मैं तैयार कर रहा था, जिसमें वि० सं० १३०० से लेकर १६०० तकके ३०० वर्षोंमें लिखे गये, प्राचीन गुजराती—पश्चिमी राजस्थानी भाषाके चुने हुए उद्धरणोंका एक अच्छा प्रमाणभूत संग्रह संकलित करना चाहा था। इसके लिये मैंने बहुत कुछ आधारभूत सामग्री एकत्रित करनी शुरू की। पाठन आदिके भण्डारोंमें प्राप्त प्राचीन ताडपत्रीय एवं वैसी ही प्राचीन कागजीय पुस्तकोंमें, यत्र तत्र उपलब्ध फुटकल गद्य उद्धरणोंके साथ, कुछ स्वतंत्र प्रकरणस्वरूप कृतियोंका भी मैंने संग्रह किया। इस सामग्रीको व्यवस्थित करनेमें एवं उसका कालक्रमानुसार संकलन करनेमें, कुछ विशेष समयका व्यतीत होना अनिवार्य समझ कर, मैंने प्रथम एक उदाहरणस्वरूप, वि० सं० १३०० से लेकर १५०० के बीचके २०० वर्षोंके अन्तर्गत लिखे गये ग्रन्थोंमेंसे, भाषा और शैली—दोनों दृष्टिसे अधिक उपयुक्त लगने वाले अवतरणादिका छोटा-सा संकलनात्मक निबन्ध तैयार कर प्रकट किया। यही उक्त गुजराती गद्यसंदर्भ है।

इस ग्रन्थके मूल मात्रका मुद्रण कार्य जब संपन्न होने आया, तब मेरा जर्मनी जानेका प्रसंग बना। १९-२० महिने उधर बीता कर मैं जब वापस खदेश आया, तो अहमदाबादमें, महात्माजीने भारतकी स्वतंत्रताके लिये वह संसारप्रसिद्ध नमक-सत्याग्रहका आन्दोलन शुरू किया। गुजरातके राष्ट्रीय विद्यापीठके एक विनम्र सेवकके रूपमें, मेरा भी उस आन्दोलनमें सम्मिलित होना स्वाभाविक था। अतः उस पुण्य पर्वमें भाग लेनेके कारण, जर्मनीसे वापस आने पर भी, मैं अपने पूर्व प्रारब्ध साहित्यिक कार्योंका, पुनः सन्धान करनेमें प्रायः असमर्थ रहा और गुजरात विद्यापीठके पुरातत्त्व मन्दिरमें बैठ कर 'प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ' पर विस्तृत विवेचनात्मक प्रस्तावना आदि लिखनेके बदले, ब्रिटिश सरकारके कारागारमें जा कर बैठनेका, और वहां पर 'रिगरस इम्प्रिजनमेंट' की सजाके अनुरूप कार्य करनेका तप प्राप्त हुआ। जेलमेंसे मुक्ति मिलने बाद, मुझे कवीन्द्र गुरुदेव श्री श्रीरवीन्द्र नाथ की पुनीत इच्छानुरूप, 'यत्र विश्वमाभास्येकनीडम्' सूत्रकी सार्थकताकी साक्षात् अनभूति कराने वाले विश्वभारती के शान्तिनिकेतनमें जा कर रहनेका सद्भाग्य प्राप्त हुआ। वहीं पर रहते हुए मैंने सिंधी जैन ग्रन्थमाला का आरंभ किया। इस ग्रन्थमालाके द्वारा, मैंने अपने पूर्वसंकलित विविध ग्रन्थोंके संपादन-संशोधन आदि करने-करानेका एवं उनको प्रकाशमें लानेका प्रयत्न प्रारंभ किया। इस कार्यका यह २३ वां वर्ष

चल रहा है। ग्रन्थमाला द्वारा जो ग्रन्थ प्रकाशमें आये हैं उनकी उपयोगिता एवं विशिष्टताकी तज्ज्ञ विद्वानोंने यथेष्ट प्रशंसा की है और उनके द्वारा हमारे प्राचीन साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाविज्ञान आदि अनेक सांस्कृतिक विषयों पर, विद्वानोंको कई प्रकारकी अभिनव सामग्री ज्ञात एवं प्राप्त हुई है।

प्रस्तुत उक्तिव्यक्तिप्रकरणका भी, इस ग्रन्थमाला द्वारा प्रकाशन करनेका मेरा संकल्प, शान्तिनिकेतनमें ही हो गया था। मैंने इस ग्रन्थका कुछ परिचय, शान्तिनिकेतनमें, मेरे श्रेष्ठ मित्र महामहोपाध्याय पं० श्री विधुशेखर शास्त्रीको दिया तो वे सुनीं कर बड़े प्रसन्न हुए और बोले कि इस ग्रन्थको तो श्री सुनीति बाबूको दिखाना चाहिये—इत्यादि। मुझे समयका तो ठीक स्मरण नहीं है, लेकिन सन् ३२-३३ के वर्षमें, श्री सुनीति बाबूसे मेरा, सबसे पहला, परिचय हुआ, तब मैंने इनको इस ग्रन्थका परिचय दिया, जिसे सुन कर, इसे बहुत शीघ्र प्रसिद्ध कर देनेकी इनने प्रेरणा की। ग्रन्थमालाके अनेक ग्रन्थोंका संपादन और मुद्रण कार्य मैंने एक साथ शुरू कर दिया था, इससे तुरन्त तो मैं इसका मुद्रण कार्य हाथमें न ले सका; परंतु अवकाशानुसार, सन् १९३७ में मैंने इसका कुछ भाग प्रेसमें दिया। अन्यान्य ग्रन्थोंके मुद्रणके साथ इसका भी धीरे धीरे मुद्रण होता रहा। जब मूल ग्रन्थका मुद्रणकार्य पूरा हुआ, तब मैंने इसका व्याकरण विषयक विश्लेषण और विवेचन लिख देनेके लिये, श्री सुनीति बाबूसे निवेदन किया और इनने बड़े आनन्द और उत्साहसे उसका स्वीकार किया। इस ग्रन्थ पर, इस प्रकारके गंभीर अध्ययन पूर्ण विवरण (स्टडि) लिखनेकी, इनके जैसी विशिष्ट क्षमता, भारतमें आज कोई अन्य विद्वान् रखता हो, ऐसा मुझे तो अनुभव नहीं है।

नाना प्रकारकी साहित्यिक और सांस्कृतिक प्रवृत्तियोंमें सतत व्यस्त रहने पर भी, बहुत ही परिश्रमके साथ, अपना बहुमूल्य समय व्यतीत कर, श्री सुनीति बाबूने प्रस्तुत विवरणके आलेखन द्वारा, इस ग्रन्थके महत्त्व और वैशिष्ट्य पर जो प्रकाश डाला है और वैसा करके इसके संपादकके प्रति जो परम सुहृद्भाव प्रदर्शित किया है, उसके लिये मैं इनके प्रति अपना हार्दिक कृतज्ञभाव प्रकट करनेमें, अपनी परम प्रसन्नता अनुभव करता हूँ।

*

इस उक्तिव्यक्तिप्रकरणकी पुरातन ताडपत्रीय पुस्तिका पाटणके जित प्राचीन ग्रन्थ भण्डारमें उपलब्ध हुई है वह 'संघवी पाटक भण्डार' नामसे प्रसिद्ध है। यह ग्रन्थभण्डार एक बहुत पुरातन कालीन है। कुछ लोकोंने तो इसे स्वयं हेमचन्द्राचार्यका ही ज्ञानभण्डार कह कर उल्लिखित किया है। कम से कम ५०० से अधिक वर्षोंसे तो यह भण्डार इसी पाटक (मुहल्ला) में सुरक्षित है, जिसके निश्चित उल्लेख मिलते हैं। यों तो पाटणमें ऐसे कई प्राचीन ग्रन्थ-भण्डार हैं, जिनमें, इसकी अपेक्षा कई गुणी अधिक ग्रन्थसंख्या उपलब्ध होती है, पर इसकी विशेषता यह है कि एक तो इसमें केवल संस्कृतग्रन्थ ही सुरक्षित हैं और दूसरी ठन

ग्रन्थोंकी नामावलि आदि प्रकट हो चुकी है। प्रस्तुत प्रकरणकी त्रुटित पुस्तिका भी इसी मण्डारमें संग्रहित है।

जैना कि ग्रन्थके सुद्रित भागसे ज्ञात हो रहा है, यह ग्रन्थ अपूर्ण एवं त्रुटित है। प्राप्त पुस्तिकामें १ से ६१ पत्र तक मिलते हैं जिनमें भी बीचके ५१, ५२, ५५, ५९, ६० इस प्रकार ५ पत्र नहीं हैं। पुस्तकगत विषयकी दृष्टिसे, मान्य है कि ग्रन्थ काफी बड़ा होगा। जो भाग क्षण्डित हो कर अध्राप्त है वह कितना होगा इसकी कोई कल्पना करनेका साधन नहीं है। मूल ग्रन्थकी कुल ५० कारिकाएं हैं जिनमेंसे २९ कारिकाओंकी विवृति अथवा व्याख्या उपलब्ध है। शेष कारिकाओंका अर्थात् २१ कारिकाओंका विवरण अनुपलब्ध है। इस दृष्टिसे यह सुद्रित ग्रन्थ आधेसे कुछ ही अधिक भाग जितना होगा। और इस कल्पनानुसार यदि तर्क किया जाय तो कम-से-कम ४०-५० जितने पत्र इसके नष्ट हो गये होंगे।

यह ताडपत्राय पुस्तिका, मध्यम आकारकी है। इसके पत्रोंकी लंबाई १२ $\frac{1}{2}$ इंच है और चौड़ाई १ $\frac{1}{2}$ से २ इंच तक है। प्रत्येक पृष्ठ पर ६-६ पंक्तियां लिखी हुई हैं और प्रत्येक पंक्तिमें ६०-६५ जितने अक्षर लिखे हुए हैं। पत्रमें की लिखावट दो भागोंमें विभक्त है और बीचमें, पुस्तिकाको सूतके धागेसे बान्ध रखनेके निमित्त $\frac{3}{4}$ इंच जितनी जगह कोरी छोड़ दी गई है और उसमें सूत पिरोनेके लिये छिद्र भी बने हुए हैं। पत्रोंकी लिखावट एवं लिपिके आकार-प्रकार आदिकी कल्पना, साथमें दिये गये पत्रोंके चित्र देखनेसे हो सकेगी।

पुस्तिकाका अन्तिम भाग उपलब्ध न होनेसे यह नहीं ज्ञात हो सकता कि लिपिकर्ताने इसके अन्तमें अपना समय, स्थान और नाम आदिका, जैसा कि बहुतसे लिपिकर्ता करते रहते हैं, कुछ निर्देश किया था या नहीं; और इसलिये इस पुस्तिकाके लिखी जानेके समयकी कोई विशेष कल्पना करनेका कुछ साधन नहीं है। लिपि, एवं सामान्य पत्रादिकी अवस्था देख कर, हमारा अनुमान होता है कि वि० सं० १३००-१३५० के समयके आसपास यह लिखी हुई होनी चाहिये।

† इस पुस्तिकामें, एक किसी अन्य पुस्तिकाका पत्र भी साथमें मिला है जिसका पत्रांक ९ है। यह भी किसी व्याकरण विषयक पुस्तिकाका ही पत्र है जो गद्यतीसे इस पुस्तिकाके साथ लग गया है। इसका लिपिकर्ता वही है जो उक्तव्यक्ति प्र० पुस्तिकाका लिपिकर्ता है। दोनोंके हस्ताक्षरोंकी एकरूपता एवं पत्रकी आकृति, परिमिति आदिकी सर्वथा समानता दृष्टिगोचर होनेसे, यह स्पष्टतया ज्ञात हो रहा है कि जिस लिपिकारने उक्ति० प्र० पुस्तिकाकी प्रतिलिपि की है उसीने इस पत्रांक ९ वाली किसी अन्य पुस्तिकाकी भी प्रतिलिपि की है। संभव है वह पुस्तिका भी पहले इस पुस्तिकाके साथ ही रखी रही हो और, किसी कारणवश, उसका यह ९ वां पत्रा उसमेंसे छेड़ कर इसके साथ लग गया हो और फिर उस पुस्तिकाके अलग हो जानेसे यह पत्रा इसीमें पड़ा रहा हो। ऐसा गोलमाल प्रायः समान नायकी और समान लिपिकी प्राचीन पोथियोंमें और उनमें भी खास करके ताडपत्राय पोथियोंमें अक्सर हुआ करता था। जेसलमेर, पाटण आदिके मण्डारोंमें ऐसी सैकड़ों पोथियोंके पन्ने संकट पुच्छ हुए हुए, हमें दृष्टिगोचर हुए हैं और उनमेंसे अनेकोंके पत्रोंको, हमने स्वयं ठीक-ठाक भी करके जिस-उस पुस्तिकाके साथ मिला कर रखे हैं।

पुस्तिकाके प्रारंभमें प्रथम ग्रन्थकी मूल-भूत ५० कारिकाएं लिखी गई हैं जो पत्र ४ की प्रथम पृष्ठिके मध्य भागमें समाप्त हुई हैं। इसके बाद चाछ पंक्तिमें ही विवृति या व्याख्याका प्रारंभ होता है।

ग्रन्थका नाम, जैसा कि कारिकाओंकी समाप्तिके बादकी पंक्तिमें सूचित है 'उक्ति व्यक्ति' इतना ही है। पर पृष्ठ ३१ पर जैसा उल्लेख किया गया है, उससे इसका पूरा नाम 'उक्ति व्यक्ति शास्त्र' मालूम होता है। साथमें इसका 'प्रयोग प्रकाश' ऐसा दूसरा नाम भी बताया गया है।

यह ग्रन्थ अनेक दृष्टिसे महत्त्वका है। नूतन-भारतीय-आर्य-भाषाके इतिहासमें इसको सर्वप्रथम स्थान प्राप्त होना चाहिये। भारतके समग्र संस्कृत साहित्यमें, अभी तक ऐसी कोई ग्रन्थकृति प्राप्त नहीं हुई है जिसमें हमारी अनेकविध देशभाषाओंमें से किसीके भी ११ वीं १२ वीं शताब्दी जितने प्राचीन एवं आरंभ कालके समयका स्वरूप बतलाने वाली, इस प्रकारकी प्रमाण-भूत एवं व्याकरणवद्ध 'उक्ति' अर्थात् 'बोली'की शाब्दिक सामग्रीका संकलन प्राप्त हो। जैसा कि डॉ० चाटुर्ग्या महाशयने, अपनी 'स्टडी' के प्रारंभमें, सप्रमाण सूचित किया है कि इस ग्रन्थमें प्रयुक्त 'बोली' प्राचीन कोशल देशकी बोली है और इस लिये इसे 'कोशली' भाषाका सबसे प्राचीन स्वरूप प्रदर्शित करने वाली कृति समझना चाहिये। 'कोशली' का लोक प्रचलित नाम वर्तमानमें 'अवधी' या 'पूर्वीया हिन्दी' रूढ़ है। इसी अवधीमें, मलिक मुहम्मद जायसीने अपनी लोकप्रिय पदुमावती कथाकी और बादमें संत तुलसीदासने रामचरितमानस अर्थात् रामायण कथाकी रचना की। ये दोनों महाकवि १६ वीं शताब्दीमें हुए। प्रस्तुत 'उक्ति व्यक्ति' प्र० की रचना उक्त दोनों महाकवियोंसे, कम-से-कम, ४०० वर्ष पूर्वकी है। इतने प्राचीन समयकी यह रचना केवल कोशली अर्थात् अवधी उपनाम पूर्वीया हिन्दी की दृष्टिसे ही नहीं, अपितु समग्र नूतन-भारतीय-आर्यकुलीन-भाषाओंके विकास-क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे भी बहुत महत्त्वका स्थान रखती है।

इस ग्रन्थमें इस प्रकार केवल प्राचीन कोशलीकी भाषाका नमूना ही हमें नहीं मिल रहा है—परंतु उसके साथ, भाषा और व्याकरणशास्त्र विषयक कई अन्य महत्त्वकी बातोंका भी इसमें उल्लेख है। ग्रन्थकार इसमें प्रयुक्त देशभाषाका कोई विशिष्ट नामनिर्देश नहीं करता है। इसे केवल, सामान्य रूपसे अपभ्रंश नामसे उल्लिखित करता है। उस समय, संस्कृत एवं प्रौढ प्राकृत के सिवा

इस अन्य पुस्तिकाके पत्रका भी चित्र यहां पर दिया जाता है जिससे इसके स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन हो सके। मालूम होता है कि जिस ग्रन्थका यह पत्र है वह शायद पण्डित दामोदर ही की कोई ऐसी ही अन्य कृति हो। इस एकमात्र पत्रके पढनेसे ग्रन्थगत विषयका जो आभास होता है, उससे अनुमान होता है कि वह ग्रन्थ भी, बालजनोंको सरलताके साथ संस्कृत भाषाका प्रारंभिक एवं मूलधार (बेजिक) स्वरूप ज्ञान करानेके उद्देश्यसे रचा गया होना चाहिये। ठीक इसी ढंगका एक सरल संस्कृतव्याकरणात्मक ग्रन्थ जिसका नाम 'बालशिक्षा'—है हम राजस्थान पुरातन ग्रन्थमालामें प्रकट कर रहे हैं और उसकी प्रास्ताविक भूमिकामें प्रस्तुत पत्रगत विषयका विशेष परिचय दे कर उसमें इसका कुछ पाठोद्धार भी देना चाहते हैं।

लोकव्यवहारकी प्रचलित देशभाषाके लिये विद्वान् जन अपभ्रंश नामका व्यवहार करते थे। अपने समयमें—अपने देशमें प्रचलित, लोकव्यवहार अपभ्रंश भाषाका, संस्कृत व्याकरणकी पद्धतिसे किस प्रकारका संबंध है और किस प्रकार लोकभाषाके लोकरूढ उक्तियों—शब्दप्रयोगों द्वारा संस्कृतके व्याकरणका आधारभूत स्थूल ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है—इसका विचार पण्डित दामोदरने इस ग्रन्थमें निबद्ध किया है। इसमें प्रयुक्त 'उक्ति' शब्दका अर्थ है लोकोक्ति अर्थात् लोकव्यवहारमें प्रयुक्त भाषापद्धति; जिसे हम हिन्दी में 'वोली' कह सकते हैं। लोकभाषात्मक 'उक्ति' की जो 'व्यक्ति' अर्थात् व्यक्तता=स्पष्टीकरण; तत्संबन्धी विचारका विवेचन इस ग्रन्थमें किया गया है अतः इसका नाम 'उक्तिव्यक्ति शास्त्र' रखा गया है।

लोकभाषामें प्रचलित शब्द, वास्तवमें तो प्रायः संस्कृत भाषाके ही मूल शब्द हैं, परंतु पामरजन अर्थात् अपठित एवं अशिक्षित जनोंके अशुद्ध वाग्‌व्यापारके कारणसे, उन शब्दोंके वर्णों, अक्षरों आदिमें परिवर्तन हो हो कर, उनके मूल स्वरूपका भ्रंश हो गया अर्थात् वे शब्द अपने अम्ली रूपसे भ्रष्ट हो गये। इस लिये इस लोकव्यवहारमें प्रचलित शब्दस्वरूप वाली भाषाको पण्डित दामोदरने अपभ्रंश या अपभ्रष्ट नामसे उल्लिखित किया है; और किस तरह इन अपभ्रष्ट शब्दप्रयोगोंका, संस्कृतके व्याकरणनिबद्ध क्रिया, कारक, कर्म आदि उक्ति-प्रकारोंके साथ, संबंध रहा है, उसका स्वरूपप्रदर्शन, इस ग्रन्थमें बताया है। इसीलिये इसका दूसरा नाम प्रयोग प्रकाश ऐसा रखा गया है।

ग्रन्थमें प्रतिपादित इस महत्त्वके विषय पर यहाँ अधिक लिखनेका अवकाश नहीं है। सद्भाग्यसे इस विषयके प्रतिपादक, इसी शैलीमें लिखे गये, अनेक छोटे बड़े ग्रन्थ, हमें राजस्थान एवं गुजरातके प्रार्थान ग्रन्थभण्डारोंमेंसे प्राप्त हुए हैं और उनके संग्रहात्मक ऐसे दो-तीन ग्रन्थ हम और प्रकाशित करना चाहते हैं। इनमेंसे, उक्तिरत्नाकर-आदि, ऐसी ही ४-५ कृतियोंका संग्रहस्वरूप, एक ग्रन्थ तो, राजस्थान सरकार द्वारा प्रस्थापित एवं प्रकाशित तथा हमारे द्वारा संचालित एवं संपादित राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला में शीघ्र ही प्रकाशित होने वाला है।

इस प्रकारकी उक्तिव्यक्ति विषयक भिन्न भिन्न कृतियोंका और उनमें ग्रथित भाषा विषयक सामग्रीका विस्तृत विचार, हम किसी अन्यतम ग्रन्थमें करना चाहते हैं। हिन्दी, राजस्थानी, गुजराती, मराठी, बंगाली आदि भारतीय-आर्यकुलीन-देशभाषाओंके विकास-क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे यह औक्तिक साहित्य-संग्रह बहुत उपयोगी सामग्री प्रस्तुत करेगा।

दामोदरकी इस रचनामें, संस्कृतके जिस व्याकरण ग्रन्थका अवलंबन किया गया है वह सर्वत्रयके कातंत्र व्याकरण से संबद्ध है। पाणिनिव्याकरण की संकेत परंपराका इसमें कोई निर्देश नहीं है। स्यादि, ल्यादि आदि विभक्ति नाम; वर्तमाना, सप्तमी, पञ्चमी, द्वास्तनी, अबतनी आदि क्रियाकालोंके नाम; तथा शतृद्ध, आनश, निष्ठा, कन्सु आदि कृत्प्रत्ययनामों से स्पष्ट बोध होता है कि ग्रन्थकार कातंत्रव्याकरणोक्त संज्ञाओंका व्यवहार करता है। इससे क्या यह अनुमान किया जा सकता है कि उस समय बनारस में भी पाणिनिकी अपेक्षा कातंत्र व्याकरणके अध्ययन-

अव्यापनका ही अधिक प्रचार था?। मगध, विदेह, एवं बंग देशमें तो प्राचीन कालसे कानन व्याकरणका ही विशेष प्रचार रहा है; पर काशी जैसे विशेष पुराणप्रिय प्रदेशमें भी, इस व्याकरणका विशेष प्रचार उल्लेखनीय है। मालूम होता है कि बनारसमें भी पाणिनिका विशेष प्रचार भट्टोजी दीक्षितकी महती व्याख्या सिद्धान्त कौमुदि की विशद रचनाके बाद ही, बढ़ा है, पहल उतना नहीं था।

जैसा कि हमने ऊपर सूचित किया है, ग्रन्थ त्रुटित अतएव अपूर्ण है। सौभाग्यसे ग्रन्थकी मूल सूत्रात्मक कारिकाएं, जो उपलब्ध ताडपत्रीय प्रतिमें, प्रारंभके ४ पन्नोंमें स्वतंत्र रूपसे लिख दी गई हैं, उनसे ज्ञात होता है कि ग्रन्थ ५ प्रकरणोंमें विभक्त है। प्रथम प्रकरण 'क्रियोक्तिव्यक्ति' नामक है जो १ से १८ कारिकाओंमें पूरा हुआ है। दूसरा प्रकरण 'कारकोक्तिव्यक्ति' नामका है जिसकी १९ से २४ तककी ६ कारिकाएं हैं। तीसरा प्रकरण 'उक्तिमेद' नामक २५ से २९ तककी ५ कारिकाओं का है। चौथा प्रकरण 'लेखलिखनविधि' नामसे है जिसकी ३० से ४० तक की ११ कारिकाएं हैं और ५ वां प्रकरण 'व्यावहारिक-लेखपत्रलिखनक्रम' नामका है जो ४१ से ५० तक की १० कारिकाओं में पूर्ण हुआ है।

इन ५ प्रकरणोंमें से, प्रथमके ३ प्रकरणोंकी व्याख्या तो पूर्ण रूपमें उपलब्ध है, जो मुद्रित पुस्तकके पृष्ठ ३२ पर समाप्त होती है। शेष दो प्रकरणोंकी व्याख्या सर्वथा अनुपलब्ध है।

इस तीसरे प्रकरणके बाद, मुद्रित पृष्ठ ३३ से लेकर पृ० ५२ तक जो विषय प्राप्त है वह मूल कारिका ९ की व्याख्याका 'परिशिष्ट' रूप है। यह परिशिष्टात्मक अनुपूर्ती जैसी कि डॉ. चाटुर्ज्यने शंका की है, किसी अन्य लेखककी कृतिरूप नहीं है; स्वयं ग्रन्थकार दामोदर ही की रचना है। ९वीं कारिकामें सकर्मक और अकर्मक धातुओंके शब्दप्रयोगोंका उल्लेख किया गया है। वहां पर व्याख्यानरूप जितने शब्दप्रयोग, अवश्य उल्लेखनीय थे, उनका उल्लेख तो वहां ही कर दिया गया। पर अकर्मक और सकर्मक धातु तो सैंकड़ों हैं। धातुपाठोंमें निर्दिष्ट १० गणोंके अनेक ऐसे धातु हैं जिनके अपभ्रंश रूप और प्रयोग अपभृष्ट अर्थात् लोकभाषामें प्रयुक्त होते हैं। इस लिये इन सैंकड़ों धातुओंके शब्दप्रयोगोंका समावेश, उक्त ९ वीं कारिकाकी चालू व्याख्यामें ही अन्तर्गत न करके उसके लिये एक स्वतंत्र प्रकीर्णात्मक प्रकरण, इस तृतीय प्रकरणके अन्तमें ग्रथित कर देना ग्रन्थकारने उचित समझा है। और इसका उल्लेख भी, स्वयं ९ वीं कारिकाकी व्याख्याके अन्तमें—“अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णके वक्ष्यामः।” इस प्रकार स्पष्ट कर दिया है। अतः यह ९ वीं कारिकाकी व्याख्याका परिशिष्ट है। इसमें भ्वादि-अदादि आदि १० गणोंके धातुओंके, लोकभाषामें प्रचलित शब्दप्रयोगोंका विस्तृत संग्रह किया गया है। इस परिशिष्टमें, ३३ से लेकर ५० वें पृ० तकके मुद्रित १८ पृष्ठोंमें केवल प्रथम भ्वादि गणके धातु संबन्धित शब्दप्रयोग हैं। फिर आगे १ पृष्ठ जितना अंश, अदादि-जुहोत्यादि गणके धातुसाधित शब्दप्रयोगोंका है। बादमें दिवादि गणका प्रारंभ होता है, जो प्रायः अपूर्ण मालूम देता है। इससे प्रतीत होता है कि यह प्रकीर्णात्मक प्रकरण, काफी बड़ा होगा। क्यों कि चुरादि गण आदि अन्य गणोंके धातुओंकी संख्या भी काफी बड़ी है।

४ थे और ५ वें प्रकरणकी व्याख्याएं कितनी विस्तृत होंगी और उनमें किस प्रकारका विषय विवेचित हुआ होगा, इसकी स्पष्ट कल्पना करनेका तो कोई आधार उपलब्ध नहीं है; पर मूल कारिकाओंमें सूचित विषयके आधार पर, यह अनुमान किया जा सकता है कि ४ थे प्रकरणमें माता, पिता, पितृव्य, ज्येष्ठ वन्धु, मातुल, श्वसुर, गुरु, महन्त, राजा, एवं नोकर आदि भिन्न भिन्न व्यक्तियोंको पत्रादि कैसे लिखने चाहिये — उनकी शैली और शब्दरचना आदि कैसी होनी चाहिये — इसका विवेचन दिया गया होगा। संभव है कि इसमें ऐसे अनेकानेक पत्रोंके नमूने भी उद्धृत किये गये हों, जिनसे कुछ तत्कालीन इतिहास एवं सामाजिक स्थिति पर भी प्रकाश प्राप्त हो सके।

५ वें प्रकरणमें जिस विषयका आलेखन सूचित किया गया है वह बहुत महत्त्वका होना संभव है। इसमें अर्थ (द्रव्य) संबन्धी व्यावहारिक विषयके लेखोंके लिखनेका प्रकार बताया गया है। व्यावहारिक लेखका अर्थ है लोकव्यवहारमें, परस्पर वस्तुओंका जो आदान-प्रदान किया जाता है, उसके प्रमाण स्वरूप जो लेख लिखे जाते हैं और जिन पर, वस्तुके लेने वाले एवं देने वालेके हस्ताक्षरादिके सिवा, उस व्यवहारमें साक्षीभूत होने वाले, तथा राजकीय कर्मचारी एवं अधिकारी आदिके हस्ताक्षरोंका होना भी आवश्यक रहता है। वैसे व्यवहार विषयक लेख कैसे लिखने चाहिये, उनमें किन किन बातोंका उल्लेख होना चाहिये — इसका वर्णन इस प्रकरणमें किया गया है। मूल कारिकाओं में तो संक्षेपमें, उन लेखोंमें उल्लिखित की जाने वाली मुख्य-मुख्य बातोंका सूचन मात्र किया गया है; पर इसकी वृत्तिमें — जो हमें उपलब्ध नहीं हो रही है — इस प्रकारके लेखोंके उदाहरणभूत लिखे गये अनेक प्राचीन लेखोंके अवतरण, उद्धरण आदि दिये गये होने चाहिये। क्यों कि ग्रन्थान्तकी कारिकाओंमें, इसका स्पष्ट सूचन किया हुआ है।

इस प्रकारके व्यावहारिक लेखोंकी संग्रहरूप कुछ ग्रन्थात्मक कृतियां, प्राचीन पुस्तक भण्डारोंमें उपलब्ध होती हैं। बडौदाकी 'गायकवाडस् ओरिएण्टल सीरीज'में ऐसा एक संग्रह प्रकाशित भी हुआ है जिसका नाम **लेखपद्धति** है। प्रस्तुत ग्रन्थके उक्त ५ वें प्रकरणमें, जिस प्रकारके लेखोंका 'लिखनक्रमविधि' सूचित किया गया है, वैसे पचासों लेख इस लेखपद्धतिमें संग्रहित हैं। इनके अवलोकनसे ज्ञात हो सकता है कि पण्डित दामोदरने भी अपनी ग्रन्थ-वृत्तिमें इसी प्रकारके अनेक लेखोंका संग्रह किया हुआ होगा। यदि प्रस्तुत ग्रन्थका यह नष्ट भाग कहीं से उपलब्ध हो जाय तो उससे हमें तत्कालीन समाज — व्यवहार विषयक कई विशेष बातोंका परिचय प्राप्त होनेकी संभावना है।

*

प्रस्तुत ग्रन्थमें प्रयुक्त प्राचीन अपभ्रंश वाक्यप्रयोगोंके आधार पर, बनारसकी तत्कालीन सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितिके विषयमें क्या क्या बातें जानने योग्य प्राप्त होती हैं, उनके संबन्धमें एक मननशील निबन्ध, हमारे अन्यतम विद्वान्मित्र डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी. ने लिख देनेकी कृपा की है जो इसके साथ संकलित है। डॉ. मोतीचन्द्रजी,

विद्वन्मण्डलमें सुपरिचित हैं। भारतकी प्राचीन संस्कृतिके विविध अंगों पर इनका अध्ययन और अन्वेषण कार्य सतत चालू है और अनेक मौलिक निबन्ध एवं ग्रन्थ निर्माण कर इनने हमारे सांस्कृतिक इतिहास पर बहुत कुछ नवीन प्रकाश डाला है। बनारसकी प्राचीन एवं नूतन दोनों प्रकारकी सामाजिक परिस्थिति पर किया गया इनका विवेचन, अधिगत एवं अनुभूत ज्ञानका द्योतक है। हम इनके इस प्रकारके स्नेहान्वित अनुग्रहके लिये, यहां पर, अपने सविशेष कृतज्ञभाव प्रकट करते हैं।

ग्रन्थकार पण्डित दामोदरके समयादिके विषयमें भी डॉ. मोतीचन्द्रजीने अपने निबन्धमें, यथासाधन यथेष्ट प्रकाश डाला है।

*

हमारी इच्छा थी कि हम इसके साथ ग्रन्थगत सभी अपभ्रंश शब्दप्रयोगोंका, राष्ट्रभाषा हिन्दीमें, भाषान्तरित स्वरूप दे दें और, उसके साथ प्राचीन राजास्थानी—गुजराती रूपान्तर भी दे दें; जिससे राष्ट्रभाषा हिन्दीके विकास क्रमका अध्ययन करने वाले जिज्ञासुओंको कुछ अधिक उपयुक्त सामग्री मिल सके। हमने इसकी बहुत कुछ संकलना भी कर रखी है। परंतु, हमारे हाथ, एक साथ, इस प्रकारके कई प्राचीन ग्रन्थोंके संशोधन, संपादन, एवं मुद्रणादि कार्योंमें, अतीव व्यस्त रहनेके कारण, हम अपनी उस आकांक्षाको पूर्ण करनेमें असमर्थ रहे। वास्तवमें, इसी आकांक्षाके निमित्त, वर्योसे इस पुस्तककी प्रसिद्धि रुकी रही। सुहृद् श्री सुनीति बाबूका लिखा हुआ यह गंभीर 'स्टडि' ५-६ वर्षोंसे मुद्रित हो कर भी प्रसिद्धि नहीं पा सका और इसके अध्ययन—अवलोकनके लिये अनेक विद्वान् एवं विद्यार्थी जन बहुत उत्सुक बन रहे। मुझे इसके लिये खेद होना स्वाभाविक है—पर आज जिस-तिस प्रकार भी मैं इसे विद्वानोंके करकमलोंमें उपस्थित करनेका यह शुभावसर प्राप्त कर सका हूं—उसीसे कुछ सन्तुष्ट बनना चाहता हूं। तथास्तु।

शरत्पूर्णिमा. वि. सं. २०१०
२२, अक्टूबर, १९५३ ई. स.
भारतीय विद्या भवन, बंबई }

जिन विजय मुनि

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARANA'

*
By Prof.*Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI,
Calcutta University

* THE MS. AND THE NIA. SPEECH EMPLOYED

§ 1. The work appears to have been composed in the reign of the Gāhaḍavāla king of Benares and Kanauj, Govinda-candra, who reigned during c. 1114-1155 A. D. The New Indo-Aryan language treated in it therefore belongs to the first half of the 12th century.

The MS., however, is later: according to the editor of the work, Muni Śrī Jinavijaya-jī, it belongs to the end—probably the fourth quarter—of the 13th century. It was evidently copied out from an earlier MS., as there are some indications, in the list of verb-roots with illustrative sentences given at the end (this list, in explanation of the passage सकर्मक-सकर्मका एवम् in Kārikā No. 9, is an after-thought, and may have been written by a later author as much as by the original author Dāmodara himself—and it is not unlikely that it was a part of the original work, added as a sort of an appendix or pendant to it by Dāmodara), that the copyist suggested or introduced some emendations to the original text, and in some cases he did not wholly understand the vernacular language of the text (c.g. 36/14*—विष्ट आपणे बोले न चलइ—'a learned man does not wander or move about by his own word, i. e. following his own counsel' has been interpreted as विष्ट आत्मीयवचसि न चलति: the proper reading appears to have been बुलइ or बुल= 'wanders about', as suggested by the addition बोले वा । बुल निमज्जनेऽनेकार्थः १; so 45/28—वक्क सहरी नील is explained as वक्कः सहरी [for ककरी] नीलति । नील वर्णे, अनेकार्थत्वात्: and then an alternative reading as giving better sense is suggested for नील—अथवा गिल गिलति: उगिल = उगिलति । गृ निगरणे । लक्षुतौ १: the correct reading was undoubtedly वक्क सहरी गिल).

* The references throughout are to pages and lines of the printed text as in this edition, excluding the first eight pages of the Kārikās.

The script is Eastern Devā-nāgarī: which means, the MS. was copied in Northern India, within or near about the homeland of the author. The author knows Kanauj (Kānyakubja or Kanyakubja) and Prayāga, and is familiar with Benares, and the Ganges, he mentions Gayā, and Gayāwāl Brāhmanas collecting pilgrims for Gayā (p. 51, line 28). The copyist may have belonged also to the area covered by these places. In any case, the orthography of both Sanskrit and Bhaṣā words shows speech-habits of the Midland and Eastern areas.

The NIA speech represented in this work is, as a close analysis of it would show, an early stage of Kosali or Eastern Hindi, in its Awadhī form. Eastern Hindi has now three dialects—Awadhī, Bagheli and Chattisgarhī. Awadhī has a fairly extensive literature, the earliest work in it so far known being the *Sargamān-hubā* of Īśvara-dāsa, said to have been composed 74 years before Tulsi-dāsa, who began his *Rāma-carita-mānasa* in 1574 A. D. (published in the *Hindūstān*, the quarterly journal of the *Hindūstān Academy* of Allahabad, Vol. 7, 1937, pp. 83-100). After this is to be mentioned the *Mryācati*, a romantic poem written by Qasbi in 1512 A. D. (cf. Baburam Saksena, *Evolution of Awadhī*, Allahabad, 1938, p. 15); and Awadhī was the language employed by the well-known poets of 16th century India—Malik Muḥammad Jāyās (the author of the *Padmāvatī*, c. 1540 A. D.) and the great Tulsi-dāsa, whose *Rāma-carita-mānasa* or *Rāmāyaṇa* is one of the greatest classics of India. 'Eastern Hindi', the official name for the speech of which Awadhī is a dialect, is a bit confusing as a name, because grammatically it is a language distinct from Hindi proper, or 'Western Hindi'. The tract of country called Awadh (Oudh) had in ancient times the name of 'Kosala', and an extension of this Kosala has been in Eastern Central Provinces—the Chattisgarhī area, which came to be known as 'Mahā-kosala'. As a distinctive name for Awadhī and other 'Eastern Hindi' dialects, Kosali has been suggested as a more suitable one. In the NIA speech of the *Ukti-vyākṛti*, we have specimens of this Awadhī or Kosali speech some 350 years older than the oldest specimen of it hitherto known, and over 400 years older than the works of Tulsi-dāsa. For convenience, this speech can be designated as *Old Kosali*, as a name at least as good as *Old Awadhī* (although *Old Awadhī* cannot be suitably used to designate the common source of Awadhī, Bagheli and Chattisgarhī, and about a thousand or eight hundred years from now these dialects

in all likelihood had not differentiated from each other), and certainly is more suitable than *Old Eastern Hindi*.

ORTHOGRAPHY : PHONETICS AND PHONOLOGY

§ 2. In the Midland and the East, Old Indo-Aryan *y*- and *v*- became *j*- and *b*- respectively, in *undbhūmīs*, and in the pronunciation of Sanskrit, this *bbh*- or Prakritic habit was also introduced. Initially, *y*- was pronounced as *j*-, even in Sanskrit words, and consequently in both Sanskrit and Bhāṣā words *y* was written for *j*, and *j* for *y*: thus we have spellings like *हं जुग्री* (15/21) for *haṁ yugrīyān*, *यज्ञ* for *bharyajā* (47/25), and *यमार-* for *jāmātar-* (39/13, 45/5), and *यग* for *yāga* as a *tatsama* loan in a vernacular passage [*yāga kar-ha=yoksyati*, 9/22]; and the relative pronoun *yo-ya-* and its various forms are written indifferently as *yo ja*, *yā jā*, *yūhā yūhā* etc.; also the root *jā-ya-* of OIA. is indifferently written *jā* and *yā*. In *any* case at least, initial *y*- is not to be pronounced as *j*-, but as *y*-, or probably is to be omitted from pronunciation: *yuna yūha=yuna āhi* (10/7) = 'is not' (or does this *y* in the orthography stand for a *y*-glide—*yuna-y-āhi* <*yuna*+*āhi*?). This confusion between *y* and *j* is perhaps responsible for a curious orthographical mistake—*सवजा*=*sāvaja* as a derivative of *sāvapadā* (43/25 : *ahet? sāvaja ukheda=āhhejīkub sāvapā* [for *sāvapadān*] *ukheda*), which doubtless stands for *sāvayā*, and may indicate a glide *-y-* sound or *yu-santi* (*sāvapada*>MIA. *sāvayā*>NIA. *sāvayā*, *sāvayā*, wrongly written *sāvaja*). Glide *-y-* also recurs in *यज्ञ-पा-य-न्ता* beside *yuvata=yucātā* (20/12, 2/7), and we have *बायल* (38/23) beside *बात* (34/18). The latter *य*=*ya* is also used for *a*: e. g. in *यत* (36/8, 49/1) = *vātana*, we have *-yam* for *ā*: *यत*=*bāt*; so *यत* (7/17) = *pāt* (*pātana*). Similarly, in *यज्ञ सत यज्ञ यत* (10/14) = *bahatu rājā elat bāt* (= *bāt*) *bhaya* (for *blaw*), and *sāvayā rābhayā* = *rābhayā* (41/17).

§ 3. As in other NIA. speeches of the Midland and the East, we shall have to assume that in the Old Kosali of the *Uttariyaṅgī-prakaraṇa* we have a case of *v*- initially and *-v-* intervocally for the pronunciation of *ṛ*; except where intervocally this *ṛ* represents earlier *ṛ*-*vra*- of MIA.,—and then it is to be pronounced as *b*-, as present-day representatives of this speech show. In *tatsamas* and *semi-tatsamas*, we shall have to assume also a *-b-* pronunciation for interior *b*- when it follows some other consonant, and is not single and intervocal. We have no information as to whether *ṛ*=*b* and

व = u (v) are properly differentiated in the script: it would appear that, as in Midland and Eastern scripts, the difference does not exist—only a single व = v, standing for both *ū* and *u*, being employed in the MS. The device of a dotted व for *u* (interior *u*) came in later, in Kūṭhī and Eastern Devanāgarī. Thus, बंद (12/15) = *bada* (*veda*), बंध (19/19) = *bandhu* (for *bāndhu*) 'friend' (*bāndha*), बगलि (34/18) or बगलि (53/23) = *bagali* 'by the wind' or 'by gusts of wind' (= *bagāli*), cf. Modern Kosali, Bihari and Dialectal Bengali *bagāli*; बिहरी (34/17) = *bihārā* 'frightened' (*bi+dhara-*), बड़ (34/3) = *bāḍha* or *būḍha* 'old man' (*vrddha-*), बिसर (51/21) = *bisara* 'riches' (*śta-*, *vibhava-*), बिहरी (41/7) = *bihārā* beside बिहरी (52/23) = *bihārā* 'tree' (*viṣṭāḥ*, *viṣṭā-*), बार (7/24) = *bāru* 'wind' (*vāyu-*), बर (25/9) = *bārha* 'alf' (*vatsa-*); and गोबर (37/13) = *gobara* 'cow-dung' (*gavaya-*), कंबल (5/16) = *kambala* 'blanket'. But शर (9/26) = *shara* for *dhara* 'day', नाव (33/7) = *nāva* 'boat' (*nāva-*, *nāva-*), बरकर (23/17) = *barakara* 'of the law officer' (*vyavahāra-kārya-*), कल (12/6) = *kālā* (< *Kālāpa*, the Sika Grammar of the name), कब (39/5) = *kavāḍā* 'cowrie-shell' (*kāpāḍā*), etc. etc. Cf. कर (29/17) = *karāḥ* 'will be done' (*kartavya*), माग (22/6) = *māga* (*mārgayitavya*), वेद पत्र, स्मृति व-संज्ञा, पुनः वेद, व-सं कव (12/16, 17) = *veda pāṭha* (*pāṭha*), *smṛti* (= *smṛti*) *abhyāsa*, *pūrāṇa dāḥa*, *dharmā kara*, व-सं (37/15) = *madāva* (= *madāva*, **achyāpayati*), दिन (39/2/8) = *madāva* (*achyāpayati*, *vijayati*), नाव (45/3, 46/29) = *nāva*, *caḍā* (*caru*, *caru*); व (common) = *saba* (*svaya*, *svaya*); उब (46/8) = *ubāḥ* (*ubāḥ*), उब (46/4) = *ubāḥ* (*ubāḥ*); etc., etc.

Like *y*, व = *u* is largely of euphonic or glide origin: in MIA. and NIA. there was a *va* (*va*)-*vati* as much as a *ya*-*vati*. cf. कुर (52/9) = *kurva* besides कुर (52/6) = *kurva* (= *kurva*), गाँ beside गाँ *gāni*, गौ 'cow' (5/14, 13/27).

Apart from the question of व, व, and व, व, there are some other discrepancies also in the orthographic system. These are noted below.

The Vowels.

§ 4. The simple vowel sounds appear to have been the following:

a. ā i ī u ū e ē o ō.

§ 5. *a*, *ā* present differences not only in quantity but also in quality. Short *a*, even where it is the transformation of an unstressed long *ā*, is a closer (बंद) sound than the more open (बिहरी) *ā*. It is because of this difference in quality that on the whole *a* and *ā* appear to be properly differentiated in the orthography.

Final *ā* was unquestionably pronounced in all cases.

Examples of *ī*, *ā* : अक्षि (36/20, 46/3) = *akṣi* for *akṣa*? (*ābhikṣa*); अक्षि (43/25) *akṣi* 'hunter' (*akṣetika*); अण (34/14, 43/21) *aṇa* (*ajāna*); अण (39/31) *aṇa* (*argha-h*); sis. दण (42/20) *daṇḍa* (*dāyāda*); अण (47/2) *akṣi* = *āḍḍa* (*ābhikṣati*); अण (21/25) *aho* (interjection); अण, also अण (common) = *āha* (*accha*, **as* + *ah* + *ti*); अण (52/25) = *āpapa*, beside अण (52/16) *āpāna* and अण (48/16) = *āpāna* (*āmanu*); अण (20/5) = *āḥa* (*khelāre*, *bridyate*); अण (28/8) = *ācha* (**accha*-li, passive **acchate*); अण (51/17) = *āga*, *āga* (*nāga*): अण = *bṛṇa* (*bṛṇati*), caus. अण *bṛṇāna* (**bṛṇāṇa*, **budhāpāyati*: 49/15); etc.

Reduction of *ī* to *ē* for reasons of accent is quite clear; but we do not know why *kaṣṭa* should be represented by क ष्ट (49/11), beside *kaṣṭa* > क ष्ट (43/10), and *vaṣṭu* by व ष्ट (common) beside *kaṣṭa* > क ष्ट *hāṭha*, and *bhāṭa* should be represented by क ष्ट (41/9, 42/12, 52/12) and not by *bhāṭa* as in other NIA. (e. g. Bengali). We have *bāṁkara* (11/11) as a Prakritist form, beside the proper NIA. *bāṁkara* (14/8). Where the question of accent does not supply a reason, are we to assume that these are cases of what may be called *Prakritisms*, or 'Prakrit semi-tatsamās', i. e. Prakrit loans (besides those from Sanskrit), with the Prakrit quality of the vowel as a short sound before a consonant nexus (even though this is reduced to a single consonant in NIA.) retained? Therefore, *kaṣṭa* > *kāṣṭha* > *kāṣṭha* and *vaṣṭu* > *vāṣṭu* > *vāṣṭu* are probably to be regarded as loan-words from Prakrit.

§ 6. With regard to the other vowels, *i*, *u*, *e*, *o*, strict indication of quantity is not maintained. Length had become largely a matter of speech-rhythm rather than etymology, and although proper long quantity is sought to be maintained for *i* and *u* in initial syllables, in a medial or final position the expected long vowel is not correctly indicated. With regard to *e* and *o*, the question has been made simple for the scribe as there is only one letter each for both short and long *e* and *o*: the printed text in some *taḍḍāna* words gives a short *ē*, and it may be that in exceptional cases the scribe has sought to express the short sound. The sounds of *i* and *e* are found to interchange in some cases, which would be a strong indication of the existence of a short value of the *i*, beside long *i*: e. g. अक्षि (51/19) beside अक्षि (22/11) = *akṣi* 'quickly', अण for अण (9/20) = *āṇa* and अण (10/1) beside अण, अण (10/9, 10/11) = *āṇa* < *yama*, *ya* + *na*. In one case, we have अक्षि (22/1) beside अक्षि (37/23),

as a post-position--*śau* < *śamān*. Final long *-ī* is almost invariably written short : e.g. पानि (49/31) *pāni* for *pānī* < *pānīyam*, कलहारी (49/13) *kalahārī* for **kharī* = *kālikārikā* 'a quarrelsome woman', निचारी (49/20) *nichārī* for *bhikkharī* 'beggar' (< *bhikkhā-karikā*), सुदिति (16/22) *śūditī* for *śukṭī* = fem. of *śis*, *śukṭā* = *śukṭa*, कर्ति (5/15) *kartī* for *di* (< *karpapika*), कुदम्बि (39/6) *kudambī* = *kudambī*, now *kurnī* (< *kudambika*), पोलि (15/6) for *poli* (< *polikā*), etc. Even for the Sanskrit अगदी we have a **śis*, अगदी-अगदी- (50/22). But we have the proper long vowel in अहेरी (48/25) *ahērī* = *ahēyika*, मंडारी (39/19) *mādarī* (= *mādarī*) < *bhāṇḍāgarika* 'store-keeper', कोहारी (42/1) *kohārī* 'an angry woman' (< **krodhāpitā*, **krodhāpitikā*), पोथी (52/18) *pothī* (< *pustikā*).

Examples of *i*, *e*, *o* vowels. शीव (47/27) *śīva* (< *śīkha*), भीत (23/8) *bhīta* (< *bhīra*), नीता (14/16) *nīta* < *bhīta*, *śis* < *śīdya* (but *śa* { 37/30) *nīta* < *nīra*, *śis* < *nīra*). प (21/28) *pāni* = *pānīyam*, निचारी (34/23) = *nichārī* (i.e. *bhikkhā*) (< *bhikkhā*), नीता (51/19) *nīta* = *nīra*, *śis* < *śīdya*, *śis* < *śīdya* (52/18) *līka* = *līkha*, गरिनी (47/9) *garīnī* (< *garīnī*), बिहारी (19/19) = *bīhārī* (for *bīhārī*) (< *bīhārī*), अति (5/4) *atī* (= *atī*), ईवर (50/17) *īvara* (< *īvara*); छुति (42/3) *chūti* for *chūti* (< *chūti*), पूरा (45/15) *pūra* (< *pūra*), *śis* < *śīdya* (common) *nāra* (for *nāra*) (< *nāra*), ऊह (34/32) *ūha* for *ūha* (< *ūha*), *śis* < *śīdya* (common) *dharma* (< *dharma*), सदाशु (40/20) *sadaśu* (< *sadaśu*), गरी, गरी, गरी (various) = *gārī* (< *gārī*), गरी (50/29) *garī* for *garī* (< *garī*) beside गरी (40/23) = *garī* (< *garī*);

एक *eka* (< *ēka* < *ēka*), गरी (21/31) = *garī* (< *garī*), गरी (11/13) *pāndu* for *pāndu* (< *pāndu*), देव (common) *deva* (< *deva*), *śis* < *śīdya* (5/24) *dharma* (< *dharma*), नीता (36/1) *āpka* (< *āpka*), नीता (46/8) *lōga* (< *lōga*), हारी (40/28) *hārī* (< *hārī*), नीता (35/11) beside नीता *śā* (36/10) = *śā*, and नीता (21/14) *śā* for *śā* = *śā*, or *śā*, 'a tribe of diggers of the soil'; नीता (common) *ghoḍa* (= *ghoḍa*), नीता (34/30) = *mōḍa* 'with stolen property' (< *mōḍa*), नीता (51/19) *rasoi* (< *rasoi* 'kitchen-cooking'), नीता (49/25) *topa* (= *stupa*), नीता (50/17) *parā* (= 'servant', < *para-ṛtī*), नीता (50/17) *śāra* (= *śāra*); etc.

§ 7. Apart from the above simple vowels *i*, *e*, *o*, there appear to have developed two diphthongs, namely, *ai* and *au*. The OIA. long diphthongs *ai* and *au* had become *e* and *o* in MIA., and in the NIA. (Old Kōśalī), *ai* and *au* when they were contiguous could combine into *ai* and *au*, in the pronunciation of which the sounds of the component elements were maintained. It would appear that the

Western Hindi and Rajasthanī transformation of *ai* and *au* to open *ā* or *ay* [a; ɔi] and *i* or *iu* [ɔ; ɔi] did not take place in Old Kosalī and in the Bihārī dialects—this modification of *ai*, *au* is unknown even to the present day in the tract to the east of Western Hindi. In the orthography of the NIA, words in the *Utki-nyakṣi*, *ai* and *au* are used side by side with *ā* and *ū* (अ, अ beside ए, ऊ). thus, पय *pai* (20/20) beside ऐ ऐ *pai pui* (30/21) (from MIA. *pauc* < **pacā*, **pacā* = *pacā* 'having cooked'). पति = *pāti* (10/3) for *pāti* (h); नम *mai* (22/10, 39/21) beside नै (47/8) (*nadi*), बहार *bahār* (80/25) beside नै *bai* (50/26) (*apavāsa*). सहस्र *sahasra* (9/28) = *sahasra* *api*, for *sahasra* *a*, cf. पर्वत-य (9/29) = *parvata-a* (from *parvata* + *a*) = *parvata* *api*, समुद्र (47/24) = *samudra* (for *samudra* *a*) = *samudra* *api*; चैत्र *caitra* (35/13) = *caitavai*; हे (16/7, 19/31, 21/12) = *hai* beside है *hai* (9/23, 23/5) = *ahai* < *aham*, हे कर्म (16/7) *hai karani* for *hai karani* (= *aham karani*); लोह = *loha* (35/16) = *loha* *api*, beside लोह (16/20) *loha*. Cf. also चैत्र (41/4) *caitru* for *caitru* < *caitru*, कैरी (10/17) *kairi* for *keta* < *biyanta* + *api*.

§ 8. Apart from the above two diphthongs, *ai* and *au*, there were other combinations of vowels, but it would appear that in these each element was kept distinct, and in deliberate pronunciation it seems a glide *y* or *w* came in and kept them wholly apart, preventing combination into a diphthong. The following vowel combinations are noted:

ai: चरई (56/8) *caidai* (*caitavai*); नई (13/20) *hai* (*bhāta* + *ai*);

au: मय (10/15, 17, 15/28, 29) *bhai* (*bhāta*); पयन (3/16) *paenta* (*paenta*), beside *paenta*, *paenta* (see above, § 3); मय (10/15, 17) *mai* (*mai*); पयि (9/6) *paesi* (< **pacā* 'cooked');

ia: हिम (33/17) = *him* (*hita*, *hi* *hiya*); पयि, मयि *paenta*, *maia* = (*paenta*) (33/29) (= *paenta*, *maia*); पयि (33/28, 13/16) *paia* (= *paenta*); common in present passive 3 sing. forms of the verb;

iu: शिउ (46/15) *ghiu* (*ghritam* acc.);

iu: फेउ (21/31) = *ghiu* (*ghritam*); हसिउ (13/22, 15/4) *hāsui* (= *hāsui* 'with a sickle', *hāsui* < *hāsui*); नमिउ क (14/20) *namui-kara* (= *namui* + *kara*); निपुन *ni-pu* (common 'did'; *hiya* + *ni* < *ni*); निपु (35/16), निपु (35/30) = *ni* (*ni*);

ua: बुवम (35/15, 46/3) *buva* = 'evil' (*vi* *va*); वम (36/8) वम (45/9) *vua* 'cotton'; मय (46/26) *mya* (*mya*); मय (4/16) *mya* (= *mya*); मय (36/6) *mya* (*mya*);

vi: वृ (15/21, 16/8, 43/17), वृ (15/29) *doi* (<*doiva*, *doi*); वृ (10/14) *hāhā*, *hāhā* (*hāhā*);

vi: वृ (13/30, 16/4) *hāhā* (*hāhā*);

vi: वे (47/20) *lei*, वे (23/4) *lei* (*lena*); वे (21/8, 21/9), वे (21/16) *lei* (*lena*); वे (6/23) *lei* (<*leiya* for *leiya* = *leiya*);

vi: वे (40/5) *doi* (*deya*); वे (50/29) *jei* (= *jeia*, *jeiya*);

vi: नो (8/28) *no* (*no*); नो (44/21) *no* (*no*); नो (11/19, elsewhere) *no* (<*no* = *no*);

vi: जो (15/21, 19/22) *jo* for *jo* (*jo*); जो (51/18) *no* (*no*);

vi: जो (2/27, 28, 16/4) *ho* (*ho*);

vi: जो (11/11) *ho* (= *ho*); जो (12/29, 16/22) *jo*, *ho*; जो (5/14, 14/19) *jo* (*jo*); जो (20/22) *jo* (*jo*); जो (45/5) *jo*, *jo*, *jo* (*jo*);

vi: जो (36/16, = *ho*); जो (21/10, 22/8, 4) = *ho* (*ho*); जो (11/21, 12/1, 16/19) (= *ho* or *ho*); जो (33/11) *ho* (*ho*), जो (22/2) *ho* (*ho*);

vi: जो (39/8, 49/8) = *ho* (*ho*); जो (34/30, 35/1) *ho* (= *ho*); जो (7/17) = *ho* (*ho*); जो (9/16) *ho* (*ho*); जो (5/29, 24) *ho* (*ho*); जो (22/9) *ho* (*ho*); जो (25/24) *ho* (*ho*);

vi: जो (33/18, 45/5) *ho* = *ho* (*ho*); जो (9/31) *ho* (*ho*); जो (46/28) *ho* (*ho*);

vi: जो (41/20) *ho* (= *ho*);

vi: जो (84/29) *ho*, *ho*; जो (84/30) *ho*; जो (15/29) *ho* (= *ho*); जो (22/5) *ho* (*ho*);

vi: जो (13/21) *ho* (*ho*); जो (15/27) *ho* (= *ho*); जो (39/5) *ho* (<*ho* = *ho*, the mouth of *Arjuna*);

vi: जो (50/25) *ho* = *ho* (*ho*);

vi: जो (8/28, 29) *ho* (*ho*); जो (5/25) *ho* (*ho*); जो (9/11) *ho* (*ho*);

vi: जो (84/14) *ho* (= *ho*); जो (8/1) *ho* (*ho*); जो (22/9) *ho*; जो (49/25) *ho*, *ho* (*ho*);

vi: जो (46/14) *ho* (*ho*);

vi: जो (50/17) *ho* (= *ho*);

§ 9. Wherever these were pronounced as diphthongs, they would appear to have been pronounced as *falling* diphthongs, with stress on the first element, or as *even* diphthongs, with equal force on each component, rather than as *rising* diphthongs. Examples of the vowel nexuses *ao*, *io*, *uo*, *ea*, *eo*, *oe*, *ōo* have not been found, but they seem to have been equally possible.

Accent

§ 10. From weakening or shortening of vowels in the orthography, we get some indications about one or two salient accent habits. The accent was the usual Stress or Respiratory Accent which became established in MIA.

§ 11. In disyllabic nouns, and derived adjectives of same length, it would appear to have been on the first syllable: e. g. *śeu* (*devah*) (common), *gāi*, *gāni* (13/27, 16/22; 5/14, 14/19) (*gā-i*); *nāi*, *nāi* (47/8) (*nā-i*); *sīdha* (47/27) (*siddha*); *rāṭha* (45/12) (*rusta*); *sātu* (45/13) (*saktu*); *māṭha* (42/27) (*mista*, *myṣṭa*), *ghōḍa* (34/15 etc.) (*ghoṭa*); *bāḍha* (34/3) (*vr̥ddha*), *śāḍu* or *śāru* (34/4) = *saṇḍaḥ*, *nāu* (39/11) = *nāpita*, *lōṇa* (46/15) = *lavana*, *pāṇi* (49/31) = *pāṇya*, *śūā* for *sūā* (50/29) = *suka*, *pōṭhi* (52/18) = *pustikā*, *gōru* (55/20, 49/23) = *go-rūpa*; etc.

§ 12. The same initial stress is also found in a number of trisyllabic nouns and derivative or original adjectives: *bāṃhāṇa* (14/18) = *brāhmaṇa*, *ṭhāṅara* or *ṭhāṅa* (10/12) = *aṅgana*, *vaṇi kōḥaṇi* (41/5) = *kathāṇā* (unless this is a mistake for *kāṭhāṇi*), *pāṇḍe*, *pā're* (11/18) from *pāṇḍia* (*pauṇḍita*), *śāṇḍara* = *śā'kara* (21/31) = *śarkarā*, *oḍāṇi* < *oḍāṇi* (41/4) = *oṭāṇi*, *pāṭhara* (46/5) = *prastara*, *jūḥāṇa* (34/8) = *yūṭhāṇa* + *-ana*, *saṇḍha*, *sīḍha* = (40/31) < *saṇḍha* = *saṇḍha*, *kāṇḍi* (51/15) = *kāṇḍi*, *sāṇḍi* (44/13) = *sāṇḍi*, *gāḥḥāṇi* (47/9) = *gāḥḥāṇi*; etc., etc.

§ 13. Primitive verbs in the present tense sg. have initial stress, i.e. stress on the root *kāra* (8/13) = *karoti*, *karati*, *karai*, *karas*, *karaw*; *siya* (6/25) = *siyati*, *sihi* (5/1) = *asi*; *hā'sa* (42/13) = *himsati*, *de* (6/16) = *dei* < *deu* < **deyati* for *dhāḥḥi*; *bāisa* (6/23), *bāisa* (15/2) = *upavisati*; *śāsa* (11/16) = *śāsyati*; *śāgha* (6/13), *śāgha* (9/1) = *śāghati*, *dāḥḥa* (12/1) = *dāḥḥati* < **dyksati*, *hā'ru* (51/9) = *hijvati*, *myati*. For the plural, third person, it is not clear if the stress was on the first or on the second syllable: e. g. *ācha* = 'is', from *āchaj*, but cf. *du āchati* = *duay* or *duc tiṣṭhatai*, which may represent *dui āchati*. The change of *-as* of the sg. to *-a* may be due to strong stress on the root

syllable (e.g. *karati* > **karati* > *karai* > **kāræ* > Old Kosali *kara*), and absence of it, combined with some sort of secondary stress on the plural affix syllable *-anti*, may have been responsible for the change of *anti* to *-aki* (*kurvanti* = **karānti* = **karāti*, written कर्ति).

§ 14. Verbs in the past tense appear to have the stress on the affix syllable : *liśi* (common) = *kṛiavān*; *paśi* (9/6) = *apacati* (**pracita* + *asit*); *bāḍhā* (14/29) = *sa vaurdhe*; *bhā* (11/13, 33/4) = *bhutat* (*bhūta* > *bhūa* + *-ā*, *bhūā* > **bhuā* > **bhūti* > *bhā*); *gā* (15/2, 22/1, 33/4), pl. *gaē* (10/15, 19) = *gatah*, *gac* + *-ā*; *paḍhā* (20/11) = *paṭhita* + *a*, *puḥā* (24/14) < **prachita* for *prsta* - *ghānu* *ghāṭā*, *ida* *sukhā* (36/26) - (*ghāṭā* = *ghāta* + *la* + *-ā*, *sukha* + *-ā*), *naī* *bāḍhā* (or *bārhi*) (39/21) = *nadi vardhitā* + *ihā*.

Past or passive participle adjectives, of same origin as the past base as above, also show stress on affix : *gāu* (*gāṇu*) *calā* *sājan* (39/30) = *grāmam calatāḥ samyamayati*; *na* *cāhā* (37/17) = *na pr* *ihitāh*. In absolute constructions, the same passive past participle adjective (*-ā* > *-ē* in the dative-locative or oblique case) also takes the stress : e.g. *jamāi* *āē* (39/13) = *jāmācari āgule*; *aho* *kāhe* *e* *suār* (for *suārā*) *bōṭāh* *mē* *rāḍha* (21/25) = *aho him esah sūpakūrah b* *ya* *la ikāyām kṛtāyām randhati*, *māṭē* *piē*, *bisē* *bhūē*, *ūnīē* (= *ūnīḍē*, or *ūnīḍē*) *ghūma* (35/26) = *māde* *piē*, *visē* *bhūṭē*, *ūnīē* *ghūṇṇatē*; *ie*.

§ 15. Verbs in the future tense appear to have taken the stress on the affix *-iha* < *-iya* : *karīha* (8/13, 9/18) = *karisyati* *karīhasi* = *karisyasi*, *paḍhīhātū* = *paṭhisyāmi* (20/13), *acchīhasi* (20/15) = **acchisyasi*, *māgīhātū* (22/5) = **mārgisyati* for *mārgayisyati*; cf. Middle Kosuli as in Tulasīdāsa *hōē* < *hoḥi* = *bhaviṣyati*, New Kosali *karī*, *caṭ* etc. < *karīhi* or *karīha*, *calīhi* or *calīha* < *karisyat*-, *calisyat*-.

§ 16. Causatives and Denominatives in *ā*, *āwa* (*āu*), *awu* take the stress on the affix : e.g. *baḥāwa* (sts. = **vāḥāpayati* for *vāḥayati*) *parhāwa* (13/18) = **paṭhāpayati*, *baṛhāwa* (40/14) = **vardhāpayati*, *carāwa* (38/11) = **carāpayati*; *jīāwa* (16/25) = *jīdāpayati* for *jīṇayati*, *baṣāra* (50/25) = **uparāṣāyati* for *uparāṣayati*, *sīkhāwa* (50/23) = *sīḥāpayati*, *bīnāwa* (39/27) = *vijñāpayati*, etc., etc.

§ 17. The present participle affix *-ata* (or *-anta*), from OIA *ant* (the *sat* of the Sanskrit grammarians), appears to have taken the stress : *karāta* = *karanta* for *kurvant* (20/12), *payānta* = *paṇant* (20/12), *parhāta* (20/16) = *paṭhant*, *bhāwānta* (36/29), *parāṣāta* *nikāḍta* (49/23), etc. (cf. New Kosuli *āwāt* *jāwāt* *dekhāt* *paśāt* *nīlāt* etc.).

§ 18. In long words and compounds, there is non-initial stress, on a long syllable (preferably a root syllable) in the middle of the word e. g. *guāla* (5/14) = *gopāla*; *dayādu* (43/29) = *dāyāda*, Skt. loan word; *kalāma* (12/6) = *kalāpa* (grammar); *kanamēru* (21/13) = *kaṇa-meru*; *bisāṭhu* (? *bisāṭhu*) (19/19) = *visiṣṭa*, *baāli*-, *bayāli*- (34/18, 38/23) = *vātāli*; *masāna* (written *sanāna*) (34/21) = *smasāna*, *ayāna* (34/14, 43/21) = *ajñāna*, *sayāna* (37/29) = *sajñāna*; *mahāntu* (40/20) = *mahāmātrah*; *bihāna* (written *biḥṇa*) (34/23) = *vibhāna*; *nagāyari* (40/10) = *nagācārya*, *balāhira* (40/21) = *balābhira*, cf. Magahi *barāhil*; *juāra* (46/24) = *dyūta-kāra*; *blāhār* (49/20) = *blāṣākārīka*; *purōtā* (50/17) = a name, or 'servant' (? *para-vṛtta*); *rasōi* (51/19) = *rasavati*; *gasūci* (13/27) = *goswāmī*; *koḥūi* (43/3) = **krodhāpitikā*, *naṭāwa* (51/6) = **nartāpaka*- for *nartaka*; *thapūwāla* (38/23) = *sthāna-prāla*; *sonāra* (38/24) = *sonna-kāra*, *kamāra* (13/22) = *karma-kāra*; *ganāra* (41/8) = **gāna-kāra*; *ganāra* (51/28) = *gayāpāla*; *kalāhār* (49/13) = *kalihārīka*, *gohāri* (50/20) = 'shout'; *kupūta* (39/16) = *kuputra*; *halāhōi* (40/28) = *hastā-lālikā*; *pālī-dhālkā* (38/5) = 'covered by a lid', *sathā-bāūda* (40/6) = *sastra-vaidya* (sts.), *tithiāti* (51/28) = **tirtha-yātrika*; *devahāra* (52/1) = *devagrha*, later *deharā*.

§ 19. Through stress, we have accession of length in a word like *malānjha* (34/19) = *malā-yudha* (**malā-yudhya* > **malā-ājha* > **mallānjha* > *malānjha*). From *virāpa* > *virāa*, we have *burua*, through influence of the stressed syllable (*birāa*, *burua*); now the word is *burā* (*burāa* + *ā* > **burūa*, **burūā* > *burā*); and *talāthi* (36/12) < *talāti hi*, *ayāna-hē*- for *ayāna-hī* (acc. pl., 44/23).

Nasalisation of Vowels

§ 20. There is only the *anusvāra* employed in the MS. to indicate both a class nasal (full or 'reduced') and a nasalisation of a contiguous (preceding or following) vowel. The *anusvāra* as such appears to have lost its sound with Old Kosali of the *Ukt-vyakti*, except in some *tatsama* or Sanskrit loan-words, where it was probably pronounced as *n*, as at present in the Kosali area: e. g. *siṅhāsaṇa* (14/14) = *siṅhāsana*. It is not clear if we are to take *saṅkara* (21/31) as *sāṅkara*, or *sāṅkara* with 'reduced nasal', or frankly as *sāṅkara*: probably the language was vacillating between the 'reduced nasal' and complete nasalisation stages, in the 12th-13th centuries, as we see in Old and Early Middle Bengali (cf. *Origin and Development of the Bengali Language*, I, pp. 360-362). Intervocal *anusvāra* indicated either a nasalisation of the contiguous vowel, or the presence of *ṃ* or *ṅ*: e. g. *gāṇē* (11/21), *gāṇē* (16/12, 12/1) = *gāṇ* or *gāṇu*; *soṅkare* (11/19) =

sōarī, for *sōārī*, or *sōārī* (**sumarīa*, **amar-ya*): बिह (31/31) = *ghāṛē* बह (14/29), जह (35/14) = *je-ī*. Final *anusvāra* indicates only a NIA nasalisation: हावे = *hāthē* (6/16), जमे (6/9) = *jūhē*, सबह (9/30) = *sabāhē* सुह (6/19, 44/18), मुह (41/14) = *mūhē*; तेह करि समा (10/15) = *tehu-karī sabāhē*; को ए सुवे सुवे दीया बूझी शोली परिह (31/26) = *ko e mārē (murḍē) murḍē (murḍē)*, *dirghī cālī, dhoti parihī* 'who is this, head shaven, with long top-knot, wearing a washed cloth?'

§ 21. A vowel contiguous to a nasal or a nasalised vowel appears to have been nasalised in pronunciation, as in Bengali (probably also in Bihari), but not as in Western Hindi. This 'proximity nasalisation' or 'contagious nasalisation' is frequently indicated in the orthography by an *anusvāra*. Thus—बिहारी (34/33) = *bihārī* for *bihārī*; कहि beside कहि *kāhē*, for *kāhē*; मज (19/26) beside मज = *mājā*, for *mājā*, *mājā*; लजे (34/6) = *lājē*, beside लजे (37/21) = *lājē* for *lājē*; बणि कर (14/20) = *baṇī-kara* = *baṇī kara*; सोने ई पर दे (16/38) = *sonē ī para de* for *sonē ī para de* (= *sonam eva parāṇi devalī*); मज हाथि (34/13) = *mājā hāthī* for *mājā hāthī* (*mājā hāthī*); कप कवा (37/15) = *kāpā kavā* for *kāpā kavā*; का किह क *kā kihā* (30/14, 26) beside का किह *kā kihā* (30/1, 12, 22, 24) and का किह *kā kihā* (30/5, 16) 'for whom' = *kā-kihā*; मजहि (46/9) *mājāhi* for *mājāhi* (*mājāhi*); दज (38/17) = *dājā*, beside दज (47/23) *dājā* = *dājā* (*dājā*); etc. सुह (6/19, 44/15) beside सुह (44/14) = *mūhē* for *mūhē*. It is because of the common nasalisation of a vowel before or after a nasal that the *anusvāra* is omitted as superfluous in the case of the instrumental and locative affixes *-ē* and *-ā* of words with a nasal in the last syllable: thus, जमे (6/5) = *jūhē*, नके (6/16) = *nāhē*, हावे (6/16) = *hāthē*, बोले (7/3) = *bolē*, गुल्लि (13/27) = *gulālī*, लउदे (16/22) = *lauḍē*; but, धरे (5/24) *dharne* for *dharne*, कने (6/28) *kāne* for *kāne*, इधने (15/4, 15/10) = *indhane* = *iḍhane*, *indhane*; मने (22/10) = *mane* for *manē*: so हेज (6/19) = *sejā* (= *sayyāyām*), नेले (6/20) = *lōlā* (= *kroḍa*), पीठि (6/22) = *pīṭhī* (*prsthī*), खेत (13/22) = *khetā* (= *kṣetra*), but गंग (5/23) = *gāṅga* for *gāṅgā*, or *gāṅgā* (= *gāṅgāyām*), कान्ध (6/21) = *kāndhā* for *kāndhā* or *kāndhā* (= *skandhā*), सिहारा (14/14) = *sihārasāra* for *sihārasāra*, etc.

§ 22. Nasalisation of certain affixes was already appearing to be unstable: that is why we find both *i* and *ī*: e. g. तेह *teḥ* beside तेह *teī* (9/14); सबह *sabāhī* (9/30) beside सबह *sabāhi* (10/10, 10/4).

§ 23. The sound of *ū* (from an earlier intervocal *-u-* of late MIA.) was also present. It was indicated in various ways. Thus, root *ṛ* gave Old Kosali *raṭ*, which is written र = *rāw* (7/27); the pronunciation was *rāṭ*, with nasalisation of the *a* through the contiguity of

the *ā*. So $\sqrt{\text{कम्}}-\text{कम्}$ gave *kāw*, or *kāū*, which is written as कं (8/4). With this may be compared the Old and Middle Hindi way of writing क with a preceding *anuswara* in *kaa*, *kaes*, and even *thā*: रं *Rāma* is usually written as रं १. e. *Rāma*, and this would appear to be a compromise between the *ta*, *Rāma* and the proper *thā* form *Rāma* or *Rāwa* (beside the other *thā* equivalents of Sanskrit names like *Sīā*, *Sīyā*=*Sīā*, *Lakhaṇa*=*Lakṣmaṇa*, *Basīṭha*=*Varaṇṣha*, etc.). So कं appears to stand for *ākrīṭa* (= *ākrama*) (6/21), and the common root *jeṭha* 'to eat', which also occurs as *jew* in present-day dialects through loss of nasalisation (cf. Hindi *jewanār* 'feast') and as *jim* in Rajasthanī, is found written in the *Uttarpradesh* as जं (9/3, and elsewhere) and as जं (15/19). From etymology, and from the equivalents actually in use in the different NIA. speeches, we shall have to establish the pronunciation. This जं = *jeṭhā* (45/5) = *chō*, rather than *janba* or *janū*, and जं जं 'जेन जं' (38/17), adverbial correlatives of manner, were probably *jeṭha jeṭha teṭha teṭha*; so जं (45/19) beside देवहि जं (50/10) = *devahī nāṭha*; जं (45/5, 39/13) = *jaṭhā*, as in many NIA. speeches, rather than *janāi*; जं (33/28) = *sām* for *sām* (= *sām*); जं (38/23) = *sām* (*sām*); जं (36/11) = *biṣūṭha* (<*māṇayati*>); etc. In certain cases, the *ā* would appear to be indicated by a mere nasalisation, an enphonic glide *-o-* present in these cases making just the *anuswara* sufficient for *-ā*. e. g. जं *bhū* (10/14) = *bhū* (<*bhū*>); जं (11/19) = *sām* (<*sām*> (NIA. *sumara*, OIA. *smar*).

§ 24. The following cases are noteworthy: जं = *gūṭha* (46/9) = *grūṭha*, जं (46/15) *māṭha* or *māṭha* = Skt. *māṭha* 'lentils', with contagious nasalisation, rather than from Skt. *māṃsa* 'flesh, meat'; जं = *gūṭhā* (34/11) for *gūṭhā* (= *gūṭha* + *hā*) with improper nasalisation.

§ 25. Loss of nasalisation: *-anta* > *-ata*, *-anti* > *-ati*, *sāna* for *for sāṇa* = *sāṇayati* (41/14).

The Consonants

§ 26. The Consonants were of Common New Indo-Aryan, and were as follows:

k,	kh,	q,	gh,	ṅ
c,	ch,	j,	jh,	ñ
t,	th,	d,	dh,	ṇ (r, rṇ)
ṭ,	ṭh,	ḍ,	ḍh,	ṇ
p,	ph,	b,	bh,	m (ṃ)
y,	r,	l,	w,	s, h.

§ 27. These need not be digressed upon. The *ñ* and *ṇ* sounds occurred only as full nasals before their corresponding stops in Sanskrit loans, and probably as reduced nasals *i* *ṇ* in a similar situation in *ebh* or Prakritic words : e. g. *सक* = *sāṅka* = *sankate* (49/20), *चूचि* (48/13) = *cūcī*, if not *cūc*. Otherwise *ñ* *ṇ* do not appear. *ṇ*, *n*, *m*, appear as reduced nasals, e. g. *सद* (34/1) = *sāṇḍa*, *नद* (34/4) = *nāṇḍa*, *सक* (36/1) = *sampha* (if not *sāṇḍa*, *nāṇḍa*, *sēpha*), and as full nasals in an intervocal position and in initial positions also for *n* and *m*. The cerebral *n*, now lost in the Ganges Valley east of the Panjab, using dialects of Western Hindi (it is not found now in Hindustani or *Rhapṛthohi*, in Brij, Kanuaji and Bundeli, in the Kosali dialects, in the Bihari dialects, in Bengali and in Asamese but it is still present in Oriya, in Panjabi, in Rajasthan-Gujarati in Sindhi & in Marathi) appears to have been present as a living sound in the Old Kosali of the *Uti-yaṅki* : the orthography is quite clear : single intervocal OIA. and MIA. *-n* *-ṇ* > *n* in Old Kosali, and double intervocal *-nn-* of MIA. > dental *-n* in Old Kosali : thus *sampūrṇa* > *sampūṇṇa* > *सपू* (2/27) *sapūṇṇa* = *sāpūṇṇa*. *ḍinn* (47/4) < *ḍinn* : *kāṇṇameru* > *ḥannameru* > *कननेर* (21/18) = *kāṇṇameru*; *kāṇṇa* > *kāṇṇa* > *कान* (6/28) = *kāṇṇa*, *मान* *māṇai* (37/11) = *manṇai*, *manṇeti*; (but an exception is in *नपि* (56/29) *nāṇḍa* for *nāṇḍa* < *nāṇḍa*, *nāṇḍra*); and words like *jūṇa*, *dūṇa*, *hāṇṇa*, *bīṇṇa*, *baṇṇa*, *manṇa* (15/19), *jūṇai* (= *jūṇṇai*), *ṇṇa* (= *ṇṇṇai*), *ḍṇa*, *ḍhṇa*-*pāṇi*, *pūṇṇi* (= *pūṇṇai*), *ayṇṇa*, *ayṇṇi* (= *ayṇṇa*, *ayṇṇṇai*), *maṇṇa* (= *maṇṇṇai*), *gāṇṇa*, etc show the presence of *-n*. Exceptions are a few words probably through Skt. influence : *naṇṇa* = *nayṇṇa* (3/11), *ḍinn* (47/4), *manṇ* (through influence of *manṇa* < *manṇai*, *manṇṇai*), *unṇa* (33/2) = **apikṇa*, *anṇṇa*, etc.

Note. *जने हो सो नाज वा* (= *जा*) [११] *जनु नाथि* (= *नाथि*) (10/7) = *सा रवा* (= *भवा*) *सा माया यला पुनो नाथि*, where *jane* and *junu* both = 'not'. *jane* also occurs as *janē*, *jani* (10/8, 10/11). Cf. *janē* < *jaha na hi* < *yathā + na + hi* and *junu* < *janṇṇu* < *yat-nu-khalu* [?] (*jani*—proper form; *junu*—poetical?).

§ 28. Single intervocal *t* *ph* *ḍ* *ḍh* of OIA. = MIA. *ḍ* *ḍh*, which appear to have developed the pronunciation of the flapped *r* *ph* as early as Transitional MIA. of the centuries round about Christ (see *OBDL*, I pp. 249, 494). In Old Kosali, the *r* *ph* appear to have been the rule, although the dotted *ṛ* *ṛ* had not come to be devised in the alphabet.

§ 29. The sound of *w* also was present in the language for this, see § 23. *y* and *m* were intervocal sounds in *rbh.* or Prakritic words, and were of the nature of glides, and they were the semivowels *ɥ* and *ɥ̃* rather than *ɪ* and *ʊ*: *ya* as a graphic device for *e*, noted in § 2, arose out of this relationship between *y* and *e*—the latter when pronounced quickly giving the former. The value of *w* would consequently appear to be the lower sound of *ɥ*, not the higher one of *ɥ̃*.

§ 30. The distinction between *r*, *l* and *ḷ* was fully maintained—there was no confusion between them (leading to change of all of these to *r*) which is noticeable in the modern Western Magadhian speeches Bhojpuri, Maithili and Magahi. The hypothetical Ardha-Magadhi Apabhraṃsa, the source of Old Kosali, appears to have agreed with the earlier Pali and Sauraseni, the early and late dialects of the Midland, and with Sanskrit, in this matter, rather than with its own older form and with its eastern neighbour and sister Māgadhī.

But we have change of *ḷ* > *r* to *l* in *bola* for *boda*, *buda* = *boud* (39/21, also 36/14).

§ 31. There were new aspirates—*nh*, *lh* and *mh*: e. g. *tīkḥātīnā* (51/28) = *tīrīka-gātīkātīnā*, *śānha* (39/12) = *śāyānā*, *ānha* (34/22) = *vaṇa*, *lhusiāra* (38/25) = 'plunderer' (= *luṇṭāka*) beside the root *lhas*—*lhasi* = *upādā* (44/11), and *bāndha* = *brāhmanas*.

§ 32. There was only one sibilant—the dental *s*. OIA. *s s s* all had become *s* in this speech. cf. *śarkarā* = *sāhara* (21/31), *paśati* = *paśa* (50/27), *śiṅha* = *śiṅha* (6/13), *śruti* = *śruti* (6/28); *vaśa* = *vaśa* (35/26); *śiśya* > *śiśya* > *śiśya* (39/12); *śaṇḍa* = *śāra* (34/4); *śaṅka* > *śaṅka* (51/26); *śiḥyati* = *śiḥyati* (51/9), *śaś*, *śaś*, *śaś* = *śaś* (47/24), etc. Even in Skt. words *s s* had developed the values respectively of *s* and *ḷ*. Frequently enough in the spelling *s s* are interchanged (e. g. *vaśa*, 50/31; *śiṅha* for *śiṅha*, 36/14; *śaśa* for *vaśaśa*, 36/27); and a spelling like *śiṅha* for *śiṅha* (42/6) indicates a *ḷ* form *śiṅha* (the *śiṅha* pronunciation of *śiṅha* would be *śiṅha*). The *ḷ* became so much a familiar symbol for the sound of *ḷ*, that commonly we find *ḷ* written for *ḷ*, *ḷ* is simpler to write than *ḷ*, and the latter tends to be confused with *ḷ* *ḷ* occurring one after the other, that is why all over North India (including Rajasthan and Gujarat) in medieval times *ḷ* almost displaced *ḷ* in the orthography of the vernacular, and even in that of Sanskrit, and in the Gurmukhī Script, created by modifying the ancient Śāradā alphabet of the North-west (Panjab, Siindh and Kashmir) through Devanāgarī influences, the symbol *ḷ* was adopted for *ḷ*.

The change of *-iṣya-* to *-iṣa-* of the future verb to *-iḥa-* is an obscure point. Sporadic cases of *-s-*, *-ss-* to *-h-* occur: e. g. *āhu aḥha* = *āhuraṇa aḥsati* (47/8).

§ 33. The *h* (= *h* (*visarga*)) had long fallen out of use: it was an unvoiced continuation of a vowel,—an unvoiced *h* in isolation. In Skt. words, throughout the greater part of India, excluding Bengal, it became a frank voiced *h* with the vowel occurring before it repeated after it: रामः *rāmaḥ* = रामह *rāmaha*, मुनिः *muniḥ* = मुनिहि *munihi*, साधुः *sādhuḥ* = साधुह *sādhuḥ*, etc.

Phonology of the *Tadbhava* (Prakritic) Element

§ 34. The words derived from Prakrit—the genuine *tbb* elements, including the *dear* or aboriginal borrowings, a number of Prakrit loans from Sanskrit (i. e. Prakrit *semi-tadbhava*), and a few foreign words from MIA,—form the basis of a NIA. language like Old Kosali, and here we are presented with a fairly regular line of development, with such vowel and other changes as were the result of the accent system as noted previously in §§ 10 ff. Among MIA. *stss.* or loans from Skt. may be noted *āriṣa-* (46/31) 'looking-glass' (<*āriṣa*<*ādarīṣa*<*ādarīṣa*), *bariṣa* (5/26, *varṣa*), *sāraṣ* or *sōṭara-* (11/19, 48/24, <*sumara*<*smar*), and *sariṣaṇa* (39/24, <**sariṣaṇa* = *sarṣaṇa*: the *tbb.* from would be **sāṣaṇa*<**sarṣaṇa*): besides a number of more or less pure Skt. words which have become naturalised by following the speech-habits of Kosali, which are treated below.

§ 35. With regard to the vowels, there is the usual compensatory lengthening of the vowel before a double or long consonant, or a nasal+consonant, and in hand with the simplification of the consonant-group (e. g. *bhaktā*>*bhatā*>*bhūta*, *prakṛtā*>*prakā*>*pāka*, *granthi*>*gāṇṭhi*>*gāṇṭhi*, *kṣatriya*>*kṣatriya*>*kṣatriya*, *vyūṭha*>*vūṭha*>*būṭa*, *mītra*>*mūṭa*>*mūṭa*, *jādyā*>*jāḍā*>*jāḍa*=*jāṭa*, etc., etc.). The resultant compensatory long vowel, as well as original long vowel, is weakened and shortened through stress being on another syllable, as has been noted before (§ 18). Thus, *bhikṣā*>*bhikkhā*, *īhikkhā*>*bhikkhā*, but *bhikṣā-kāṣṭhā*>*bhikkhā-āṣṭhā*>*bhikkhāṣṭhā*>*bhikkhāṣṭhā* (43/20), *grāma*>*gāṇṭhā*, but **grāma-kāṣṭhā*>*gāṇṭhā* written गर (41/8); *nagna*>*nāṅga* (39/1), but *nagnācārya*>**nāṅgāṇṭhā* (the second element a *stss.* rather than *tbb.* which would be **nāṅga*>**nāṅgāṇṭhā*); *agdyar* (40/10); *mama-hata*>*mamamahā*>*mamahā* (84/10); *bhāndagāṇṭhā*>*bhāṇṭhā* (44/11); etc. Other apparent singularities with

regard to change of quantity are due to the early MIA. (and probably also late MIA.) stress-habits.

§ 36. Final long vowels of OIA. became short in late MIA. (Apabhraṁśa), and these short vowels were inherited by NIA., to be finally lost in recent centuries. We have, in such inherited Prakritic words, the short vowel at the end. e. g. *bahu* *lāṅṣe* *sākṛda* (34/6) = *vadhā*; *sāsu* (39/16) = *śvaśrū*; *bāga* (48/12) = *valgā*; *bhūkhu* (15/10) = *bubhukṣā*; **gā(w)* (5/14, 50/11) = *gāw*; *bhikha* (49/20) = *bhikṣā*; *Gānga*, *Ġāga* (50/13) = *Gāṅgā*; *piha* (48/9) = *pihū*; *seja* (6/19) = *śaṅgā*; *śawati* (44/13) = *śawati*; *gābhira* (47/9) = *gābhira*; *māhadi* (46/9) = *māhadi*; *nai* (39/21) = *nadi*; *nāwa* (39/7) < MIA *nāwā* = OIA. *nāw*; *lāja* (34/6, 37/21) = *lajā*; *pīra* (34/5) = *pīṇā*; *bhāja* (10/7) = *bhāṅgā*; *baṅgā* (34/13, 38/23) = *vātāl*; *bāḍhaṇi*, *dāsa* (39/31) = *vardhaṇi*, *dāsa*; *harudai* (47/20) = *haritaki*; *rasoi* (51/19) = *rasavati*; *michā* (36/16) = *mithyā*.

But in a *sts.*, the *-ā* is preserved, as in *biddā* < **biddā* < *vidyā* (14/16).

§ 37. *Udṛpta* vowels after loss of interior consonants are either combined, or diphthongised, or retained distinct with insertion of a euphonic glide *y* or *w*: e. g. *lokufa* > *lapuḍa* > *lauḍa* (16/22), also *lauḍi* (= *lokufkā* : 35/16); *joi* (< *jūwa*, *juwatikā* for *ywati* : 15/21, 19/23); *dyūtukāra* > *jūāra* > *jūāra* (46/24); *paṇḍila* > *paṇḍia* > *pāṇile* (*pāre*) (11/13); *nāpita* > *nāwa*, **nāwua* > *nāwā* > *nāu* (39/11); *mahā-mārah* > *mahāmatto* > *mahāratu* > *mahāratu* > *mahāratu* (40/20); *suṅga-dha* > *suṅgha* > *sondha* (< *sōdha*) (40/31); *hastatālila* > *hasthāhā* > **hasthāhā* > *hasthā* (40/23); *prāpyate* > **prāpiati* > *pāriati* > *pāwā* (33/23); *māta* > *māā* > *māā* > *mā* (38/17); *caturkaṇ* > *caturka* > *cayka* (41/4); *vātāl* > *vātāl* > *vātāl*, *vātāl* (34/13, 38/23); *sthānapāla* > *thānawālā* (38/22); *gayāpāla* > *gayāwāla*, pron. *gayāwāla* (cf. modern *gayāl*, *gayāwāl*) (51/28); **bahā* > *bahā* = *bahā* (48/13, 38/23); *upakārika* > *upakāriā* (ts. loan : 10/4); *śūpakāra* > *śūwāra* for *śūwāra* (13/21); *hā* < *haa*, *hāa* (34/10, 11); *gūṇāṇikā* (52/4) > *gūṇāṇi* = *gūṇāṇi*; *haritaki* > *haritaki* > **haritaki* > *haritaki* for *haritaki* (47/20); *virāṇa* > *virāṇa* (31/15, 47/13) = modern *virā* 'bad'; *caṭakila* > *caṭak* = *caṭak* (36/8); *qihā* (22/2) < *uṇḍhā*, *upādhyāya*; *ā* 'came,' represents *āa* (= *āga*) or *āā* (= *āyā*) + pleonastic *-ā*, *-ā* (< *-āa*).

§ 38. The observations made above regarding the quantity of the vowels in orthography (§§ 5, 6) are to be recalled. The final *udṛpta* vowels -*ai* of Apabhraṁśa should give -*i* in NIA., but we have instead -*i* in most cases. With the help of the NIA. affix -*ā* (-*ā*)

we have new vowel-nexuses at the end, e. g. *-ā* (*-īā*) : e. g. *upakāriā* (10/4), *dukkhā* (34/39), *sukkhā* (31/30), *balā* (38/28, 43/18), *garvā* = *gurvā* (45/11), *hulvā* < *laghuvā* (36/6), *arthā* (47/24). In *burvā* (38/15) = *vurpā*, there is no combination as *vūā* < *rūpā* is the word, so also in *rūā* 'cotton' (45/9, 39/8).

§ 39. The *adhytta* vowel group *-ā*, *-ī* for the affix of the verb, indicative present tense, third person singular (= OIA. *-ati*, *-aya-ti*) has a peculiar transformation in the Old Kosali speech—it is *-a*, and not *-ā*, *-ai*, *-ae*, or *-e*, or *ei*, as in most other NIA. There are a few cases of *ai*, *ai* or *ae* : e. g. *rahai* (34/3) 'remains', besides *raha* (35/5); *mānai* (37/11) = *manyate*, *mīlai* (37/17), *calai* (36/14) (this is a doubtful case—probably for *cala* < *bolai*, for *būḍai* : *cala* is exceedingly common), *rohāi* (36/16), *siṅhāi* (36/31), *hijae* (20/8), *phurāi* (37/28) = *spurati*, and *māgai* (37/5) for *māyati* = *mādyati*; and *ḍasi* for *ḍasati* = *dasati* (47/11). But everywhere it is not *ai*, *ai* or *ae*, but *-a*. This kind of reduction of *-ai* is rather unexpected : yet it was the genuine Old Kosali form, and practically in all other cases we note the loss of the *-i* : e. g. *duha*, *ho*, *jā*, *ohara*, *paaja*, *dhara*, *chua*, *barisa*, *deha*, *de*, *le*, *bausa*, *baca* < **vacati* = *vakti* (its. root), *parha*, *raiva*, *kāiva* = *kāmayati*, *tasa* = *tasyati*, *suṇa* = *śṛṇoti*, *janā* = *janayati*, *soa* = **svapiti* for *svapiti*, *soka* = *sobhate*, *hupa* = **huyati* for *juhoti*, *gātha* = *granthate*, *sira* = *sreyate*, *hesāha* = **visādhayati* for *visādhayate*, etc. In the Early Middle Kosali as in *Īśvara-dāsa*, *Malik Muhammad* and *Tulasī-dāsa*, we find both *-a*, and *-ai* and *ai*, besides *-ati* (with euphonic *-h*), as well as *-a(h)i* for reasons of metre. The prose of the *Ukti-vyakti* makes it clear that the few forms in *-ai* etc. are archaic for the language already in the middle of the 12th century.

This *-a* may have arisen in the following way; the affix *-ai* became first of all an open [e] or [u], which was probably indicated by the spelling *ae*, and then from this [e] we have *-ā*, which may have been pronounced as [ə] as a weak and unaccented syllable, the root at the head of the verb form taking up the stress : thus, *calati* > *calai* > *oalg* > *cala* > *calā* = *cala* : cf. *cikāṇa rūkhaya* = *rūkhāe* (41/17) = *cikāṇam rūkhyayati*.

The form *āhi* < *asti* is an exception : probably it was an archaic form, of restricted use, which has not survived in the present-day Kosali dialects. Of the restricted, negative use of it in Gujarati *nāhi* = *nāsti*.

§ 40. There is a singular locative affix *-ā* or *-a* (i. e. just the base of the noun) which in the absence of a more satisfactory derivation I suggest connecting with the MIA. *-ahī*, *-ahi* < OIA. **adhīm*, **adhi* (cf. ODBL, II, pp. 745-746), and this *-ā*, *-a* would appear in that case to be a parallel phonological development to *-ati* < *-atī* > *-e* < *-ā* in the case of the verb present 3 pers. sg. Thus OIA *skandha*, loc. sg. **skandha-dhi*, **skandha-dhim*, besides *skandhe* > MIA *khandhahī*, *khandhala* besides *khandhi* > **kandha-ī*, *kandhaī*, *kandhi* > **kandhaī*, *kandhaī*, *kandha* > **kāndhā*, **kāndhas*, *kāndha* > Old Kosali *kāndhā* (*kādhā*), *kāndha* (*kādha*). The reduction of the *-i* < *-e* affix of the locative to *-a* [= *ə*] may have strengthened the change of *-ai* > *-ə* < *-ā* [= *ə*]. So **hastu-dhim* > *hastā(h)īm* > *bāthā* (7/13), **talū-dhim* > *talahīm* > *talahī* > *talāī* > *talā* (9/30), *simhāsana + hī* > **simhāsanaī* > *simhāsana*, written *सिंहसन* (14/24), **kṣetru-dhim* > *kṣetrahīm* > *khetāī* > *khetā* (13/22), **varga-dhi* > *vaggahī* > **vaggai* > *būga* (33/20). Then this nasalisation from *ā* was extended to other bases: *sabhā* (10/15), *pīthī* (6/22), *sejā* < *sējjaī* < *śayyā + hī* (6/19), *silāī* (12/21), *thalī* (15/10), *kārī* for *kārī* written *करी* (33/5), etc.

A similar modification of *-ahī*, *-ahī* to *-e*, *-ē* is seen elsewhere: e. g. IE. **gherdho-dhi* > OIA. **grha-dhi* > MIA. **garha-dhi*, **gharadhi*, *gharaha* > **gharaī*, *gharaī* > Bengali *ghare*; so OIA **ghura-dhi* > **ghoṣa-dhi* > *ghoṣahī* > *ghore* in Western Hindi.

This change of unaccented, inflexional *-ai* > *-a*, and not to *-e*, is thus a noteworthy phonological development in Old Kosali.

For the locative, or, rather, oblique locative-dative, the affix *hi*, *-hī* appears to have been revived;—or, it may be, it was just kept up as a literary form.

§ 41. With regard to the Consonants, we find that the language has already arrived at the NIA. stage as it developed in Aryan-speaking India outside of the Panjab and Sindh—i. e. it simplified double or long consonants into single or short ones. But in one or two words, either loans from the earlier Prakrit stage of the language, or just Skt. *stas.*, we find double consonants, e. g. *nilajju* = *marajjah* (41/23), *usajju* (34/9) = *usajjati*. The substantive root *āch* is not infrequently written *āchhi* *आच* beside *आच* *ācha*, and here the difference is purely graphical, the Sanskrit habit of doubling interior *ch* to *chh* being in all likelihood introduced for the NIA. form also, as we find in the orthography of the MS. of the Old Bengali *Charyā-padas* preserved in Nepal. So *कच* *kāchha* (33/21) for *kācha*

(<kaoccha, kaksca), मीछ (36/16) *mīcchō* for *mīcchō* (<*mīcchā*, *mīcchā* + *-ena*), प्राचोद्धा = *pūchōra* (34/20), ईच्छा *īccha* = *īccha* (52/11), पूछ (36/28) = *pūccha* for *pūcha* (*prēcchati*), beside the proper पूछा *pūchā* (34/10), बाछा *bācchā* (35/9 <*vacccha*, *vaccsa*), etc.

The word *satta* (10/11) <*santa* may be a borrowed form: the common *śā*, or Prakritic inheritance from $\sqrt{as} + \text{-ant-}$ is *śāta* (47/27) or *śāta* (<**as-anta* + *bhav-anta*). Or *satta* may be a graphic mistake for *sata*, which is found in Modern Kosali as *sat*; cf. also Bengali *sat* 'good, honest' and *sata-tā* 'honesty' (<*sanita* + Skt. affix *-tā*).

§ 42. MIA. conditions are faithfully reproduced in Old Kosali of the *Utki-vyākṛti* for most of the other consonants, single or double. Thus. *ama* <*unika*, *ugma* (51/16); *oda* <*oḍḍa* (= *Uḍḍa*, MS. *wira* 21/14), *ūnha* (34/28), *jopha* (37/1); **vestari* > MIA. *uḍḍhai* > *beḍha* = *berha* (48/3) beside *vāṭha*, **vāṇta* > *bṛṣa* (21/26 = *sira-vestanam*) *bhāryā* > *bharyā*, *bhājā* > *bhāja* (10/7); *padhātanyu* > *padhātanyu* > *parhā* (12/16); *visāra* > *visāra* > *biṣṭha* for *biṣṭha* (19/19), *kṛpti* > *chutti* > *chuti* for *chūti* (42/8); *argham* > *aggham* > *āghu* (33/3); *vaddha* > *uḍḍha* > *būḍha* = *būḥa* (34/3); *hṛdaya*, **hṛda* > *hīa* (38/19); *māma-hata* *muhayati* > *manama-ha* *mūḥai* > *manuḥa* *mūḥa* (34/10: text, *mūḥa* = *mūrchati*): *ajāna* > *ajāna*, **ayyāna* > *ayyāna* (34/14, 43/21), *sojāna* > *sojāna*, **sayyāna* > *sayyāna* (37/29); *dara* > *dara* (48/27); *gūgula* (44/27); MIA. *camakkai* > *caṭka* (33/13); *kuparā* > *kaṇḍa*, *-ā* (41/7, 37/15); *svāpāda* > *sāvaa* > *sāvaya* (43/25), written *sāvaya* सवय, with *v* wrongly put for *y*; *samudra* > *sunudda* > *sāvūda*, written *samūda* (47/24); *stāgha* > *thāḥa* (46/11: the text gives *sthāna* as equivalent); *gṛhastha* > *gīhastha* > *gīhastha* (49/20); *ajā* > *ā* (47/3) <*amba* <*amra*, *bōḥā* 'with a ball', text = *vartakena* for *vartakena* (34/24); *putra* > *putta*, *putta-la*, *puttalika* > *putali* (52/17); *puthila* > *potthila* > *pothi* (52/18); *sudhyati* > *sujjha* > *sijha* (36/30); *kābala* = *kambala* (8/15); *sandamēka*, *-ika* > *saṇḍamēka* + *-hī* > *saṇḍasī* (loc.) = *sārāsī* (49/5); *bhṛtya* > *bhṛca* > *bhīca* (48/7); *issara* > *issara* (50/17); *pravidyati* > *posija* (36/29, 51/16), cf. causative *pusijānu* (51/17) = **pra-vidya* + *āpayati*; *nijhaja* (35/29) <*nippahajasi* > *nippahajate*; *kṛiyate* > *kṛiyate*, *kṛijai* > *kṛija* (38/21); *kāḍhata* (33/30) <*kāḍhāna* <**krata* + *-anta*, for *kāraṇa*, *ākāraṇa*; *senati* <*sapatā* (41/13); *mṛta* > *mṛta* (46/26); *haritaki* > *haradai* (47/20), cf. *vibhidaka* = MIA. *bahedna* (1 > *d*); *uohvasati* > *ussasati* > *ussas* (38/25); *chali* <**chayali* <*chagala* (50/3); *cāḍa* (46/27) <**cārāpa-yati* for *cārāyati*; etc., etc.

§ 43. There are some cases of irregularity : e.g. *mādyati* > *māca* (37/6) for *māja*; *slesman* > *sēpha* (36/1) for **sema*; *sūgha* = *singhar* (9/1); *aruṭhi* = *avaruddhā* (50/1); *chaṭa* (33/10) should be *chaṭa* (= *avaghatati*); *chāṭasi* (10/12) for *chāḍasi*; and the phonology of a good number of words of *desi* origin is not clear : thus, *ṭopa* (49/25) = *stūpa*; *oda*, *oda* (35/11, 36/10) = *ārḍra*; *aḍata* (41/2) = *adatta*, *rūa*, *rūa* (45/9) = 'cotton'; *ṭaḍakā* (45/11) = *tāḍanaka*; *ghuḍu* = *kōṭam*, *aruṭṭa-rūṭi* ('refuse-heap', 46/1); *ḍiva* (*ḍibā*?) = *ṭṛṇa* (9/31), *mehali* 'woman' (43/21) conn. with *mahilā*? of O.B. *meheli*, Bihari *mehar*, *meharārū*, *ḍālā* (35/21); *rāḍa* (40/6) = Skt. *radā*, or *radā*, 'a low-caste man'; *jāṭha* (42/19) = *uochisṭa*; *ṭofala*, -*li* (38/25, 26, 41/28); *ṭu* = *ulmuka* (41/20); *ṭopadā* (47/6); *dhakuri* (47/25) for *buluri* (cf. 35/3, *ṭr* = *ṭr*); *ṭeṭali* = 'rope' (37/24, 46/5); *guḍiṇṇa* (15/29); *ṭumbāḍu* = 'robber' (40/18); etc., etc.

§ 44. There is quite a numerous list of verbs which appear to be of *desi* origin. In what may be called the supplementary section of the work, these verbs feature. Cf. in p. 33, *ghāya*, *caḍa*, *khasa*, *rāḍga*, in p. 34, *laḍa*, *baḍhā* (?), *raḍhā*, *khoda*; etc. etc.

§ 45. Sanskrit *ts*s. and *stss*. were to be found in MIA. from very early times, ever since MIA. was fully evolved out of OIA., and the presence⁴ in MIA. of these Sanskrit loans, unmodified or modified, is generally lost sight of. Thus in Pali *brāhmaṇa* is a *ts*s. loan which drove out the *tth*. *bamhona* which nevertheless has survived in NIA.; *niṭṭodha* is a *stss*. form of *nyagrodha* for the expected *tth*. *ṇaggodha*. At all stages in the history of MIA. these Skt. loans were being admitted and they formed a disturbing element in the unhindered evolution of the MIA. *tth*. forms. Generally, *anaptyxis* (*svara-bhukti*, *viprakarṣa*) characterised these Skt. loans in MIA. : *tth*. inheritances from OIA. show *assimilation*. Thus, we have *ratana* (*sts*.) beside *ratta*, *harisa* beside *hassa* or *hamṣa*, *varisa* beside *vassa*, etc., etc.; and in these Skt. loans, there was more of an attempt to preserve the original sound rather than to assimilate them.

The Old Kosuli of the *Ukt-vyakti* also received a number of these Skt. *stss*. and *ts*s. from MIA., and changed them according to its own NIA. phonetic habits. Examples : *madhyako* > *maruṭhaka* (41/16); *adarsa* > **ālarisa*, *ālarisa* (instead of the *tth*. *āssa*) > *ārisa* (46/31); *sarisaṇa* (39/24) = *sansapa*; *varisa* > *varisa*, *vārissa* > *bārisa* (37/12 : the word may have been influenced by the Persian *bārīš*); *ḍidya* > *viddā*, *bidā* > *bidā* (14/16); *ṭitya* > *nitta* > *nita* for *nita* (37/30) - *uḍiyah* > *āditta* > *āditta* > *āditt* (34/27) cf. Hind. *uḍar* < **ṭy* *uḍra*

old *sta.* form: (?) *kṛtyavāra* > *krattavāra*, *kattavāra* > *katawāra* 'refuse' (40/1,2); *sastra-vandya* > *satttha-vāidda* > *sasthabayda* (40/6); *sukla* > *sukila*, fem. *sukili* (16/22); *khyāti* > *klūti* (10/16); *tyaja* > *taja* (9/28), *trṣṇa* > *trīṣṇā* (9/31: note pronunciation of *r* as *ri*); *loka* > *loga* (46/2), *anyāti* = *anyāyin* (56/22); *mārgaḥ* > *mārgu* (= *मार्ग*, 10/11): etc.

§ 46. The number of Skt. loans occurring in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti* as a NIA. speech is fairly large, and herein is a clear indication of the line which NIA. languages were taking up—viz., that of borrowing from Sanskrit. This was the most natural thing for NIA., as the Aryan speeches never lost touch with Skt., and there was always a general recognition of the fact (admitted also by foreigners like Hiuen Ts'ang and Al-Birūnī) that the spoken Aryan languages were but debased forms (*apabhraṃṣa*, *apabhrāṣṭa*) of the learned tongue. In fact, any Skt. base or noun can be borrowed into NIA., and even used as a verb. As a result of this, we find that by the 15th century most forms of New Indo-Aryan were established as literary languages looking up to Sanskrit as their model, both in vocabulary and style and in subject-matter—innovations in the shape of borrowings from the Persian and the introduction of new subjects and styles notwithstanding.

§ 47. A few words appear to be based on learned forms from MIA. The study of MIA. was not yet a remote thing—there was still the Apabhraṃṣa speech and its literature. It seems that for this reason we have forms like *baṭhu* < *vatthu* = *vastu* (common), Prakrit *baṃhana* (11/11) beside the proper inherited *bāmhana*, *sahasa* (9/28) (the vernacular form would appear to be *saḥāsa*, ousted by *dasa sa*, for which again, the Pers. *hazār* was quickly adopted); the word *bhāla* for the expected *bhāla* may be a Prakritism, from *bhalla*.

§ 48. There is not a large foreign element in the *Ukti-vyakti*. The following list would appear to include all likely Perso-Arabic borrowings—those marked * being inheritances from MIA. (or Sanskritised MIA.):

**turukka*, Sanskritised from *Turukka* = *Turk* (3/11).

**poṭu* (52/18), Skt. *pustilā* < *pusta* < Middle Iranian *post* = 'parchment for writing'.

**ṭhakura* (48/20) = MIA. *ṭhakura*: explained by the text as equating with *sthāna-pāraḥ* or *ṭhakura*: considered by Sylvain Lévi as the Turki word *tegin* = 'lord, master', Indianised.

**āṇa* for *nāṇa* (15/29, 16/1) = *nāṇaka*, 'a coin' from MIA, *nāṇaka* = 'coin' (Kushāna), with the image of the Iranian goddess *Nāna*. Is the NIA. word *āṇa* = 'anna' from this?

nāka (39/24) : *ghoḍa nāka dera* = 'the horse throws the *nāka*'; if the word means 'horse-shoe', then it is the Persian *nāl*, from the Arabic *nawl*. *nāka* may also mean 'foam from the mouth', and in that case it is a *dest* word, found in Bengali.

hārisa (37/12) : as suggested before, may have been influenced by the Persian *hāris*; but an Indian origin as a MIA. *sfs. vārisa* < *vārsā* is the more likely one.

uṇha bathu bapḥā (34/22) = *uṇam vastu bapḥati*—*bapḥa rapha raphityāli* (?). If it means 'cools', then can we have here the Pers. *burf* 'snow, ice'? Or it means 'warms' e. g. *bāḥanālā idatu raphā* (34/23).

This speech of the Ganges Valley in the first half of the 12th century was thus singularly free from foreign words.

MORPHOLOGY

(1) Formative Affixes

§ 49. Apart from some affixes of no special force (so far as MIA. and NIA. are concerned) which have come to NIA. with words derived from MIA., e. g. -*ā*, as in *bhāra* (55/19), *belā* (7/3), *jibha* (6/11), *seja* (6/19), *hāḥa* (7/12), *pāra* (7/17), *bāsa* (35/13), *pāka* (35/23), *pari-hava* (41/31), *ghāma* (38/27) = *gharma*, *udā* (36/27) = *udra* 'moisture', *ayāna*, *sayāna* (*ajāna*, *sajāna*, 84/14, 37/29), *siara* (39/26), *gūḍa* < *gudda* < *gurtu*? (39/22), *kavāṇa* (39/7) = *kāvartu*, *ulā* (51/1), *guḍka* (50/23) = *gopāla*, *kāna* (51/12) = *kāna*, *devachara* (52/1) = *devayapha*, *kheta* = *kṣetra* etc. etc., we note a number of affixes which are quite distinctive for NIA. Some of these are just continuations, so to say, of formative affixes which were quite living ones in MIA., and others were created out of decayed words in NIA.

Examples : (i) -*a* : pleanastic, < *ka* of OIA. *luhu* = *luhika*, *gurua* = *guruka*, *balia* = *balika* + *balin*.

(ii) -*ana* < MIA. -*ana* < OIA. -*ana* : forming verbal nouns : *karana*, *padhana*, *jāwana*, *jāhana* (34/8 = *janhya* + *ana*), *bhelana* or -*ana* (37/19 : 'plaything') *jāna* = to go (38/27); also concrete nouns, e. g. *bāḍhana* (39/31) = 'broom'.

(iii) -*anikāra* < MIA. -*anika* = OIA. -*anikā*, diminutive, + *hāra* from OIA. *dhāra* 'holder'; in the sense of 'doer' (the vowel *a* is in the

element *-api-* may have been due to the influence of a form like *paṭhanīya* = *paṭhanījja* or *paṭhanīa* : e.g. *paṭhanīhāra* (12/11, 20/20), *janahāra* (*yāna-*, 12/11), *jeṭṭhapihāra* (12/12) 'eater', *soṇapihāra* (35/24)

(iv) *-āha* < MIA. *-iabba*, **yabba* < OIA. *-itavya* : future gerundive form = 'to be done'; (*veda*) *paḍhaba* = (*vedaḥ*) *paṭhitavyaḥ* (12/5), (*smṛti*) *abhayaśaḥ* (12/16 : = *-itavyā* + *-ikā*, fem.) : *purāṇa dekhaba* (< *dekhhiabba* < **dṛṣṭitavya* for *draṣṭavya* : 12/17); (*dharma*) *karaba* = *lariabba* < *kartavya* (12/17); *kāha karaba* (20/17 ?); *dharaḥa* (22/6); *e beti kāhi dehi* (22/27) = *iyam kanyā kasmā deya* or *dātavyā*;

The MIA. locative form in *-hī* of this form (contracted *-abāhī* giving Old Kosali *-abā* : here *-ahī* being in the middle of the phrase does not change to *-ā*, as discussed in § 40), is used as an oblique form, for the dative-locative, with the post-position *kāhā* or *kihū* : e.g. *karabēkīhā* *करबे किह*, *paḍhabē-kihū*, *jābē-kihū* (11/20-23); *jeṭṭhabe-kihū* *जेठबे किह* (20/24), *jīnabē-kihū* *जिणबे किह* (43/2).

(v) *-ata* : present participle affix : *ata*, also *anta*, from OIM. *-ant*, MIA. *-anta*. Examples fairly common.

(vi) *-ā* < MIA. *-āa* < OIA. *-āha* : pleonastic, originally indicative of slight contempt. *pātū* < *pāta* = *patra* (41/19), *bāchā* < *bācha* (35/9 *catsa-*), *sūā* (50/29) = *suka-*, *kanā* (37/25) (= *kākaḥ* > *kāko* > *kāo*, *kāu*, + *ā*); *paraṭā* = ? *paravṛttāka-* (50/17), *kanaḍā* (37/15) beside *kawada* = *kaparda*; *jēduā* (44/20); but we have *ghoḍa* (not *ghoḍā*), *baladu* (not *baladā*), *bhala* (not *bhalā*) (cf. present-day forms *ghoṛā*, *barda*, *bhalā* etc.).

This *-ā* is found as an extension of other affixes : for which see below.

(vii) *-ā* < MIA. *-ā*, *-iā* + NIA. *-ā* as above = OIA. *-ta*, *-ita* + *āka* passive participle adjective affix, furnishing the base for the past tense also. e.g. *gata* > *gaa* > *gaa* + *ā* > Old Kosali *gā* 'gone, went', pl. *gae*; *bha* (40/4); *bhā* < **bhavā* < *bhāta-* influenced by *bhava-*, **bhavita*, pl. *bhae*, *baḍhā* (14/29) < *vardhita* + *-āka*; *ā* (14/29) 'came' < *āgata* or *āyāta* = *āaa* + *-āka* = *āa*; *kanāwā* (41/15); *-hā* (as in *mamahā*, < *hau-*); *paḍhā* = (20/11) = *paṭhita* + *-āka*; *lāḍarā* (34/17); (?) *sukhā* (36/26) = *suska* + *ita* + *-āka*; *gaḍhā* (47/27) = *gaṭhita-*; *kiesi*, *niesi* etc., 3 sg. past forms, really represent the oblique (locative-dative) of *kiā* (= *kṛta* + *-āka*) + an affix *-si*. Also the absolute form of the past participle (passive participle) adj. in *-ē*, *e* : *pāē* (34/30) = *parivāḥi* = *prāpita* for *prāpta* + loc. affix; *mē* (35/26), *lāgē* (38/5), *ōe* (39/13). etc.

(viii) *-āra* < *-kāra* : 'worker'; *svārṇa-kāra* > *soṇṇāra* > *sonāra* (38/24), (Vedic *karṇāra* =) *karma-kāra* > *kaṁāra* (33/22), *sūpa-lāra* > *suāra* (13/21), *bhūsiāra* nom. < *bhūsiāra* (< root *bhūs* 'rob') 'robber' (38/25), *dyūti-kāra* > *yuāra* (46/24); *grāma-kāra* (in the sense of 'dweller in, or belonging to, a village') > *gāvāra* नगर (41/8).

kahāra nom. *kahāra* (49/29) <? *skandha-bhāra* (which should have given **kambhāra*, **kaṁdhāra*) appears to have fallen in line with words like *sonāra*, *lohāra*, *kaṁāra*, *caṁāra*, *juāra*, *suāra*, *gāvāra*, etc.

An extension is *-āra* for *-āri* < *-āra* < OIA. *-kāra* + *-ika* : *bhikṣā-kārika* > *bhikṣhāri* > *bhikṣhāri* (49/29). Cf. also *gohāri* (50/20) = *goha* 'shout' + *-āriā* (-*kāriki*); and *paḍāra* *bhāra* *māra* (42/11) = *pratīkāra* *bhāra* *māra* *māra*.

(ix) *-āra* < *-āgāra* : 'room'; *bhāṇḍāgāra*, *-m* > *bhāṇḍāra* (44/11); extension—*āgāra* > *-āri* : *bhāṇḍāri* (39/18).

(x) *-āra* = OIA. *-āra* : 'connected with, grouped with' : extension *-āri* < *-āra* < *-ārika* : *baṁ* or *baṁ* (34/18, 38/23) = *vātā* (present-day *baṁ*) 'wind'.

(xi) *-āra* 'one connected with' : as in *guāra* (13/27) : see below, *-vātā*.

(xii) *-āra* 'doer' : *aghāra* (37/2) < *agha* 'sin', 'a sinful man' : the text gives as equivalent *aghāra* on a causative-denominative basis. cf. *aghāra* = *aghāra* (46/28).

(xiii) *-āra* : *kahāra* for *kahāri* (41/5) = *kahāri*.

(xiv) *-āra* < OIA. *-āpaka*, 'doer, deed' : *naṣāra* (51/6) = *naṣāra*, from MIA. *naṣāra*, OIA. **nṛttāpaka*; *vaḍāra* (36/25) = *vaḍāra* *paka*. Extension : *-āra* : *lohāra* (43/3) = *kopāra*, < **kroḍhāpita* + *-ika*.

(xv) *-i* < *-ika* : 'belonging to, possessor, doer' : *eli* < *taḍika* (39/24); *kāpāri* < *kāpārika* (5/15); *sukhi* (11/13); *bāthi*, *hāthi* is probably *hāthi*, *hastika*, rather than *hastin*. Extension of this, to *-ā* (where the *-a* has either not been assimilated, or has been reintroduced), and to *-ā* < *-ika* + *-ika* : e. g. *balā* (43/18) = *balika*; *celā* = *celika* (47/9), *celika* (34/24) ('child', cf. Bihāri *celika*); *dukhiā* (34/29), *sts. sukhiā* (34/30), *sts. arthā* (47/24), *sts. upakāra* (35/18), *gupā* (10/15, text = *gupā*).

(xvi) *-i* < *-i* : feminine affix : < *-ā* < OIA. *-ika*. Later, diminutive as well. *agā* < *agnika* (35/18), *nāga* < *nagnika*, beside *nāga* < *nagna* (38/1); *bepi* *deli* (< *diabba* + *-ā* < *dātavya* + *-ika*) (22/27); *būti* (< *vikālika*) 'evening meal' (22/5); *sukhi* (*sts. sukhi* = *sukhi* + *-i*) (10/22); *smṛti* *abhyasā* (12/16); *potāli*, 'a little bundle' (41/23), beside *potāli*.

{ 38/35, 27 }; *kañhāri* (49/13) = *kañhārikā*; *amulhi* (50/1) = *avaruddhā* (*avaruddha* + *-ikā*); *gohāri* (= *gohāra* + *-ikā*) = *mehā* 'woman' (45/21); *bahār* (47/25), written *वर्ग*, *sahār* = *saphār*, *saphārī* (45/23); *kāñhā*, see under {*sir*}; *āñhāri* *nāñ* (25/13) = *anñhāri*; *nāñ* = *nāñ* (39/21) = *nāñ* *varāñhā* + *-ikā*; *amulhi* *pāl* (52/16) = *amulhi* + *-ikā*; *jewāñ* 'rope' (37/21, 46/5): *mūñhāñ* = *mūñhāñ* (46/9). The genitive post-position *-kāñ* becomes *kāñ* or *kāñ* (also *kāñ* > 'lori') when the noun governed is feminine: e. g. *rājā-kāñ* *purañ* (16/19), but *harā-kāñ* *kāñ* (23/17), *bañ-kāñ* *dāñ* (35/21), *teñ* (= *tiñ*) *kāñ* *sāñ* (10/15).

(xvii) *-ā* < personastic MIA. *-ā*, OIA. *-ā*, *-ā*: *kañhā* (19/21); *kañhā* (16/32) < *kañhā*, *kañhā*, Austro-Asiatic base **kañhā*; *thāñ* (37/8) < *thāñ* < *stāñ* < *-ā*; *jewāñ* 'rope' (37/24, 46/5) = *-ā* + *-ikā*; *mūñhāñ* (46/9) = *mūñhāñ* of Dravidian Tamil *mūñhāñ* 'tree'.

(xviii) *-āñ* < *-āñ* (47/4) < MIA. *diññā* = *diññā* < IE. **diññā*.

(xix) *-āñ* < *-āñ*, also *-āñ*: 'connected with, dwelling in'. *thāñ* *wāñ* (22/22) = *sthāñ* *pāñ*; *kañhā* *wāñ* (51/11); *Ga* *wāñ* (51/28) *Guyāñ*; *gāñ* (13/37) = *gāñ*.

(xx) *-kāñ*, fem. *kāñ*: 'door' < *dhāñ*: *kāñhāñ* (49/13).

(xxi) *-kāñ* < *-kāñ*, *prāñ* (26/3).

§ 50. The following prefixes are to be noted (omitting *ts* words):

(i) *a-*, *ana-* 'not' < OIA. *a-*, *an-* (34/14, 43/21): *apāñ*; *apāñ* *pāñ* (29/9) = Skt. *a-* *prāñ*.

(ii) *ana-* for *apa-*: *anañ* (28/12).

(iii) *ā-* 'fully' = OIA. *ā-*: in verb forms mostly: *āñhāñ* (48/10); *āñhāñ* (34/19) = *āñhāñ*; *āñhāñ* (44/7); *āñhāñ* = *āñhāñ* (45/17); *āñhāñ* (47/13) = *āñhāñ*; *āñhāñ* (45/27) = *āñhāñ*; *āñhāñ* (49/13) = *āñhāñ*; *āñhāñ* (41/3); *āñhāñ* (22/11) = *āñhāñ*.

(iv) *a-* represents *ana-* in *anñhāñ* = *avaruddhāñ* (50/1), *abñhāñ* (36/20) = *avabñhāñ*, *id* *stāñ* (*nāñhāñ* *pāñ* *bñhāñ* *abñhāñ*).

(v) *u-*, from *ul-*: mostly in verbs: *ulāñ* (35/1), *ulñhāñ* (37/30), *ulñhāñ* (37/13, 52/12), *ulñhāñ* (49/27) = *ulñhāñ*; *ulñhāñ* (48/16) = *ulñhāñ*, *ulñhāñ* *ulñhāñ*; *ulñhāñ* (44/13) = *ulñhāñ*, *ulñhāñ* (44/1) = *ulñhāñ*, *ulñhāñ* (41/18) = *ulñhāñ*, etc., etc. *ulñhāñ* (33/25) = *ulñhāñ* (written *वर्ग* 56/9) = *ulñhāñ*, also *ulñhāñ* (35/26); *ulñhāñ* (49/8) = *ulñhāñ* = *ulñhāñ* *karñ*; *ulñhāñ* (49/25); *ulñhāñ* (40/10); *ulñhāñ* (52/5) = *ulñhāñ*.

(vi) *o-* 'off, badly' < MIA. *ava*, *o* < OIA. *apa*, *ava*, *upa-*: in verbs: *señhāñ* *okāñ* = *avabñhāñ* (6/20), *okāñ* for *okāñ* (33/10) = *avabñhāñ*.

ajhā (14/16) = ajhāyāmi; osarā (32/14) = osarati; orasa (38/25) = orasati; olara (46/20), olirā (27/12); olarāra (29/5).

(vii) *na* - fully : in verbs : *na*, negative, in nouns : *na* (Prakrit) = *na* (11/27); *na* (51/8); *na* (47/6); *na* (48/11); *na* (43/14); *na* (40/25); *na* (33/7) = *na*, or *na*, as in MS.).

(viii) *na* - fully : in verbs : *na* (5/25), *na* (22/10); *na* (50/11); *na* (47/8); *na* (31/16); *na* (51/17); *na* (52/1); *na* (24/20); *na* (44/15); *na* (33/14); *na* (40/4); *na* - *na*, as in *na* (45/12) 'guess' < *na* (?).

(ix) *na* - fully : in verbs : *na* (42/11).

(x) *bi* - fully : also privative : in verbs : *bi* (96/11); *bi* (15/24); *bi* (38/15); *bi* (45/6); *bi* (37/17); *bi* (45/20); *bi* (30/28); *bi* (46/6); *bi* (45/9); *bi* (52/7); *bi* (34/17); *bi* (41/16); *bi* (36/18); *bi* (51/11) = *bi*; *bi* (34/21); *bi* (37/19).

(xi) *du* - fully : *du* (44/25); *du* (39/3); *du* (43/18); *du* (47/10); *du* (44/20) = *du*.

(xii) *sa* - fully : *sa* (46/12); *sa* (49/8); *sa* (52/23); *sa* (52/21); *sa* (44/25); *sa* (41/28); *sa* (52/19); *sa* (52/19, 23).

(xiii) *sa* - fully : *sa* (37/29); *sa* (44/18).

(xiv) *ba* - fully : *ba* (47/12) = *ba*; *ba* = *ba* (50/26).

(xv) *pa* - fully : *pa* (41/31, written *pa*).

(xvi) *ba* - fully : *ba* (45/12) = *ba* + *ba* + *ghat*.

(xvii) *sa* - fully : *sa* (35/29), as opp. to *sa*, *sa* (15/25); *sa* (40/31).

(xviii) *ba* - fully : *ba* (43/11).

§ 51. (2) Compounds.

A number of compounds are found which are inherited from

MIA., and consequently their appearance in some cases is much disguised : e. g.—

anikawālā (6/17) : *anika-pālīkā* 'embrace' ; *anājī* (45/17) : *anā* ; *dya-* ; *ayāna* (34/14, 43/21) : *ajñāna* ; *oṣṭhālu* (22/2) : *upādāhaya* ; *lulā* ; **kanameru-tūlu* (21/18) : *karnā-meru-tulyam* ; **kaṭakauḷa* (51/11) : *kaṭaka-pāla* ; *kannuja* (23/16) : *Kānya-kubja* ; **kaṭhara* (49/13) : *kaṭhārīkā* ; *lupūlu* (39/16 ; 43/11) : *luputrah* ; *guṇa anu* (52/4) : *guṇa-tūmīkā* , *gadiāna* (13/29) : *gaddīkāt-pūṇaka* 'a coin' (the *Sabda-kalpā-druma* of Rādhākānta Deva explains a word *gadyānuḷam* as follows—it must be the same as our word in the *Uṭtā-vyālī* *gadyānuḷam* (klī) ; *asta-catuṣṛīmsat-rakṣitā-parimānam* etc. *Litā* etc. ; *caturṣaṣṭi-guṇī-pā-parimānam*—*iti vaidyākam* : *gadyānuḷam* etc. *kistrah* *pathah*) ; **gosawāla* (51/28) : *Gaṇī-pāla* ; *gosāw* (13/27) : *gosāwāna* , **godāhā* (34/11) : *godā-ha* < *haka* : = *cadat-pālīka* (36/8) : *caṭakul* *u-paksa* for *paksa* ; **gobaru* (37/12) 'cowdung' , *guāla* (13/27) : *go-pala* , **talachada* (33/5) = *tala-chadā* (text = *tala-siṣṭa* 'dregs') ; *goru* (35/20, 49/23) : *gorūpa* ; **tithālu* (51/28) : *titha-yātrika* (cf. *karīyati* = *cara-yātrika* ; **thana-wāla* (38/23) = *sthāna-pāla* ; *dhubbiklu* for *dhubbiklu* (39/3) : *dhurbhikṣah* ; *dūjara* (37/23, 38/17) : *dujama* , *dulaha* (41/20) : *durlabha* (Modern Hindi *dulaha* = 'bride-groom') , *dewahara* (52/1) : *deva-grha* ; *derlu* (21/16) : *devakul* ; *nalaru* (41/23) : *nirlajjah* ; *nīlāludha* (36/20) = *nīdrānīdha* ; *naharā* (34/27) : *nabhōrūpa* , *vyādhivīśeṣah* ; *nagāyuri* (40/10) : *nagga-āyūria* , *nagga-carya* ; *pācagaba* (36/10) = *pañca-ganya* ; *parāhā* (51/15) : *para-kṛtam* , **parūtā* (50/17) : *para-mṛta* : **pālīkālī* (38/5) : *pālīkayā dhakṣita* *n* (*palitam*)—text reads पालिका यकित ; *popphala* (40/29) : *popphala* , **pugphala* , *pūga-phala* ; **bhakkāgi* (46/15) = *bhukṣāgni* ; **balāhara* (40/21) = *balāvira* in text : *balābhira*? (cf. *Bihari barāhīl* 'agent and guard of landlord') , *bayālī* (34/18, 33/23) : *vītālī* ; *mamahā* (34/10) : *ma-ma-hata* ; *malāujha* (34/19) : *malā-yudha* , *-yudhya* ; *mahavira* (40/20) : *mahāmūtrah* ; *rahasagala* *kuau* *lāgha* (43/1) = *rahasāsādhikah* *kupam* *api* *laṅghati* (= 'runner'?) ; *rāulu* (22/3) : *rāja-kulah* ; *sajūna* (37/29) : *sajūna* ; *sulāla* (35/29) : *su-kāla* ; *sōdha* (40/31) : *su-gandha* , **sathabgida* (40/6) : *sastra-vaidya* ; *katholi* (40/28) : *hastā-tūlīkā* .

Those marked with * above would appear to be Old Kosali creations. In some cases, the second element of a disguised compound has been practically reduced through phonetic decay to the status of a formative affix : e. g. the *pāla* > *wāla* , *-ālu* element in compounds with it, and the *-āra* element derived from *kāra* or *agāra* as in *suāra* , *sonāra* , *kamūra* , *bhaṇḍāra* etc. etc. (See above, *Formative Affixes*).

A few words have lost through phonetic decay their original composite character almost entirely, and have become practically new *viśāḥ* words in NIA. : e g. *anāja* (*anāji*), *rāula* (*rāval*, *rāur*), *māhānta* (*māhānt*, *māhāt*), *sayānta* (*sayānt*, *syāntā*), *gorā*, *dūlaha* (*dūlhā*), *bāhānta* (*bāhānt*—in Bihār), *buyāli* (*buyār*), *sōdha* (*sōdhā*), etc.

There are also pure Skt. compounds—e. g. *barāḥ-kāla* (36/11).

§ 52. (3) The Noun.

Nouns, like other words, end only in vowels. the loss of final vowels was as yet to come some centuries later. A complete reshuffling of the OIA. noun-cases had taken place. The declensions had been reduced to one only, and just a few old inflections in the declensions survive. The OIA. masc. *-a* declension, with strong modification from the pronominal declension, supplied the base for late MIA. and NIA. declension.

The affix *-u* characterised the nominative sg., m. and n., in the Śauraseni Apabhraṃśa speech and other forms of Apabhraṃśa which were descended from Prakrits which changed *-ah* of the noun (nom. m. sg.) to *-a* : *devah* > *devo* > *devu* > *dev*; *dharmah* > *dharmu* > *dharmu*. The Western and Midland speeches (Sindhi, Old Hindi or Western Panjabi, Brajbhāṣā, Rājasthani, Old Gujarāṭi) kept up the distinction : nom. *-u* or *-all* (contracted to *ay*, *-o*), oblique *-a*. The *-u* thus properly belongs to the nominative. The source of Old Kosali, the hypothetical Ardha-māgadhī, as descended from the old Prācya or Eastern form of Early MIA., should give *-e* = *-o* of the West and Midland, < *ah* of OIA., and this should feature as *-i* in our speech. But this *-i* for the nom. is absent. It seems that just before the beginning of NIA., the Eastern or Kosali area was overlaid by *-u*, and this was wrongly employed in Old Kosali for other cases than the nom. as well—as a sort of alternative base—at first possibly as an exotic and therefore an elegant form.

Nouns are found with all vowels as their endings : e. g.—

-a : masc. and neut. *guāla* (5/14), *parākhia* (51/15), *ghara*, *bhāta* (21/27, 51/10, 46/15), *bāha* < *bāhu* (22/10), *laṭṭā* (16/22), *nana* < *nanas* (22/10), *bārahara* (21/17), *mūha* (6/19), *balia* (45/18), *dewa* (45/19), *ahira* (33/20); feminine *-ā* nouns : *Gāṅga* (= *Gaṅgā*, 5/23), *bhūja* (= *bhūryā*, 10/7), *seja* (6/19 = *śayyā*), *lāja* (= *lajjā* 34/6), *nāwa* (30/7, = *naah*); *-i* and *-is* : *-dharma*, *parhata*, *byarahāra* (5/24), *Devadatta* (9/20), *jāga* (= *yāga*), *bhojana*, etc., etc.

-ā : *ibhs.* masc. and neut. : *pā* (40/17), *bā* (36/8), *bācā* (35/9), *bācāwā* (52/23), *bācāwā* (52/25), *bācāwā* (19/31), *sā* (50/39), *kāwā* (37/23), *kāwā* (37/15), *rā* (= *rājā*, 21/14), *qā* (13/28) : *qāwā* (50/17), *celikā* (52/13) *chā* (50/15), etc. ; *ibhs.* fem. *mā* (38/17), *hāsā* (? or *hāsā*?) (13/22, 15/4).

ts. and *sts.* masc. and fem. : *rājā* (40/30), *bārtā* = *vārtā* (40/27), *sābā* (48/18), *kamā* (39/19, 51/3), *prajā* (51/2), *prajā* (22/11), *dakṣinā* (48/19), etc.

-i, -ī : *ibhs.* masc. and neut. : *kāpā* (5/15), *prajā* (38/28), *gōṣā* (13/27), *padā* (22/3), *gōṣā* (39/13), *chādī* (43/25), *hādī* (40/20), *dakī* (45/13), *gōṣā* (45/17), etc.

ibhs. fem. : *āgī* (35/18), *gā* (5/14), *dāsī* (39/31), *nai* (= *nai*) (32/10), *nācāwā* (6/17), *pā* (6/22), *bhā* (10/14), *ikā* (6/2), *bā* (54/18), *thā* (15/16), *bācā* (39/31), *dhā* (31/28), *gōṣā* (52/18), *bācā* (21/25), *gōṣā* (47/9), *sābā* (49/28), *rā* (51/19), *chādī* (36/8), etc.

ts., *sts.* masc. and neut. : *brāh* (41/18, 13/22), *brāh* (50/16), *lobh* (37/8).

sts. fem. : *bhā* (10/7), *prajā* (5/25), *nai* (15/25, 40/14), etc.

-u : *bā* = *vā* (7/24), *gō* (39/13), *sā* (40/3), *sā* (= *vā*) (39/16), *nā* (= *nā* = *nā* = *nā* = *nā*, 39/11), *gō* = *gō* (38/20), *mā* (= *mā*, 45/7), etc, etc, also *ts.* and *sts.* in -u, -ū : *bā* (42/16), *rū* (15/24), etc.

-e *pā* (= *pā*) (= *pā* = *pā*, 10/13).

-ai : *nai* for *nai* (47/9).

Nouns in -a, masc. & neut. (not fem.), in the sg. nom. used also for the acc. : *ibhs.* : *bā* (10/14, beside *bā* 43/24), *bā* (44/1) beside *bā* (52/22); *dhā* (9/15, 40/5), *rā* (38/23 : acc.), *kā* (46/14), *ghā*, *bhā*, *kā*, *dhā*, *sā*, *dhā* (40/18), *sā* = *sā* (46/24), *dhā*, (41/8), *ghā* (42/2), *mā* (15/18), *ekā* (acc., 43/24) beside *ekā*, *kā* (43/9), *gō* (39/30), etc.

sts. and *ts.* : *bhā* (51/31), *dhā* (5/4), *pā* (5/24), *citra* (41/13), *mā* (38/5), *dhā* (40/25, = *dhā* acc.), *mā*, *dā*, *sā* beside *sā*, *sā*, *amā*, *brāh*, *sewā* (48/20).

Cf. *brāh* (15/10), *āpā* (38/15).

§ 53. Gender.

Gender in Old Kosali is partly natural and partly artificial. Although as a grammarian the author of the

three genders—*pramāṇa*, *stiri* and *kāṣṭha* or *naṣṭhāṣṭha*, the language appears to have presented only two genders, formally, as in Western Hindi—a masculine or neuter, and a feminine. Grammatical distinction of gender was made only in having an affix -i (<-i) for the feminine, e.g. *udga* = *udgath*, *udgi* = *udgā* (<*udgā* + *udgi*) (38/4), *māṭhāḍi* (46/9); and this is found in the genitive affix (referring to a feminine noun as the name of the thing possessed) and in the verbal adjectives of past and future participial origin. Thus, *baḍa-karī* *kaṭhā* (= *paṭasya dātāyām*, 35/21), *dāt beṭi bhā* (15/29), *andhārī rāṭi* (25/13); *nū bādhi* (39/21), *leṭh-karī sabhā* = *trāṭyāsu sabhāsu* (10/15); *e beṭi kāṭh*, *debi* = *gṛāṭi kanyā kṛsmāi dāyā* (22/29), *baḍa padhāḥi hut sūṭi abhigāṣṭhi* (12/16), *gudḍi kharāḍi* (= *hṛtā*) *kaṭhā* (46/28); *agāṭi kāṭi mā* (52/16); etc. The situation is faithfully represented in the Middle Kosali of Malik Muhammad Jāyāsī and Tulast-dāsa. Otherwise there is no special way to distinguish the feminine gender in *thk.* or Prakritic words.

The feminine form suggests in the case of inanimate nouns a smaller and nicer aspect of the thing : this is how the feminine form became, for names of inanimate objects, a diminutive only (e. g. *porāḥi*—*pūḥi*, *jeṭhāḍi* ‘rope’ = *yugāṭi* (42/17), *pōi* (43/19), *poṭhi* (52/18), *baḍāḥi* (35/21), *baṇḍāḥi* *karī kāṭi* (23/17).

§ 54. Number.

There are two numbers as inherited from MIA., singular and plural. The OIA. > MIA. inflexions for plural were all lost, so that the same form had to indicate both numbers : thus, *pūṭu*, *pūṭa* ‘son’, *bahutū pūṭa bhā* (15/28); *bahutū gṛāṭi* (text = *pūṭi*) (10/15); *bahutū rājā* (10/14); *e kṛhāṭi* (21/29) = ‘these two (or many) servants’; *saba byṇvāḥāṭi* (5/25); *saba loga* (47/17); *sabāḥi bhātā* = *sarveṣu bhāṭeṣu* in text, but really = *sarve bhāṭe* (9/30); *kāṭhā*, sg., but also *dāḥi kāṭhā* (7/13); *ketāṭi eka* (10/17) = *kīyāṭi* *kaṭhā*, *tāḥi* = acc. pl. (40/31); *bahutū brādā* = *bahūni nṛdāni* (15/21); *dāt beṭi bhā* (15/29) —here probably the nasalisation in *beṭi* vaguely indicates the plural.

§ 55. Context, and specially numerals, or adjectives of plurality like *bahutū* or *bahūṭa*, *sabū* or *saba*, indicated the plural—not the form of the simple nominative. Old Kosali did not restrict the form in -u, the affix proper for the nom. sg., for the sg. only—we have *bahutū gadiāṭi* (15/29, 16/1) = *bahūni*, and *bahutū pūṭa* (15/28) = *bahavāḥi puttrāḥi* (really < **bahuvantah putrāḥi*).

§ 56. In a vague way, the affix -hi, -li is used for both the sg. and pl. oblique (dative-locative), to indicate the accusative or dative

as well as locative : e.g. *sāmi-hā* (= *vīṭi-hā*) *sewaka bharosa* = *svāmīnāḥ sevakaḥ vijñāpayān* (39/27); *dhātva gamūrā-hi akula* (41/8) = *dhātva grāmān* (= *grāmānāḥ*?) *ākalujati*; *saba-hi upatārītā bhā* = *sarvasam upatārī bhāyāt* (16/4); *deva-hi namo* = *naṁ* (45/19) = *devam namo* (may be *devān* also); *mānā-hi usā* (45/21) = *mehatīyāḥ irasyati*; *dhātva sabāḥ nāḥ* (42/30) = *sarvān* (text) *nindati*; *saba-hi* (19/10) = *sarvasya*. Cf. also, *te gunāḥ* (= *gunā* + *i* < *hi* or *for gunāḥ*!) *janī upayati je sabāḥ na upatārāt* (10/9, 10) = *te gunā eva mā upatārānte, mā sma va, ye sarvasya na upakurānti*.

§ 57. Two distinct plural affixes appear to have come into being, mainly or in the first instance for the oblique case : for masc. and neut. nouns, we have -e, -ī, and for fem. nouns, a nasalisation of the final vowel -i, with lengthening (this lengthening appears to be important). Thus, *pūnāvāto-harē bhajā bhukha bāmhāṇa aghāti* (36/3 : 'come'); *keṇa-krayat(yā)patāna bhudra-vastina* (45/8); acc. pl., *gaurāḥ mānā* = *gauravāntān mānāyati* (39/23, 42/29); *bhāṇḍe mājra* (42/21) = *bhāṇḍān mājyati*; *ghoḍe hāṭhī sāja*, *usajja* (43/9) = *ghoṭrāṇāḥ hastināḥ sajyati*, *usajyanti*; etc. Also with -hā, -hi—*balā dābala-hi sūkhāḍāwa* (43/18) = *balā durbalāṇa swikāṣati* (should be *durbalāṇāḥ*); *śyāmā abhāṅge-hi dāsi* (47/11) = *śyāmā abhāṅgāṇāḥ dāsatī*; *bhātē* = *bhadrāṇāḥ* (acc. pl., 49/11); *bharu* = *virāṇāḥ* (43/30), *virāṇāḥ* (46/4); *ayāne-hē ākālā dhātva* (for *ayāne-hā*) (44/22) = *ajñānam* (*ajñānāḥ*?) *ākalatī dhātva*, *santustāḥ-hi* *thoḍēḥ pāja* (37/8); *nagīyārī sūre-hi vāja* (40/10 : *sūram* for *sūrinā* also?); *āpāṇe āṭṭā* (= *ātmāṇāḥ*) (41/28); etc. Nominative use of this -e for the plural *bahūn rājā bhavī bhac* (written *भ*) (10/14); *bahūn guṇāḥ bhāḥ* (16/15); *ketav eka khālī gā* (10/17); *kei e ihā bāmhāṇa thāp* = *ān thāyān brāhmaṇān sthāpāyāntān* (lit. *kenā hi e ān brāhmaṇāḥ sthāpātāḥ* : 21/17).

In the evolution of this plural affix -e, there may have been some influence from the pronouns also : e.g. *amhe*, *humāḥ*, *te*, *je*, *ke*.

Instances of the fem. noun in -ī : *āhī* (acc. pl., dat. pl.) (6/2, 40/18); *dai beṭī bhāi* (15/29); *dai jai* (= *dve yuvayyau* : 18/21); etc.

brihī = *vrihī* (41/18), neuter, here we have -ī merely because of ending -i.

§ 58. Another affix for the plural oblique (acc., dative, loc., gen.) is -nha : *guru nānha tāḍa* (39/12); *jēwa lāmhāṇa-nha* (= *lāmhāṇāḥ* in Ms.) *dāma dei* (11/11); *gaurāḥ tithānā-nha jūḍa* (31/28); *enha* (६३) *mājha* = *ajām mādhye* (19/50). We have also *nha* : *pitarānha sargu dehhāḍa* (38/11).

Connected with the affix *-hu* as above, *-hū*, *-hū* is also found similarly for the plural oblique : e. g., *hāthā-hū* = *hāthān* (13/21); *bāha-hū* (or *bāha-hu*) = *bāhūbhayām* (22/10); *to-lū dā-kura gāyū* = *tayor dvayor grāmām* (16/19); *tenhu* (for *tāhu*?) *mūjha* (text *māra*) (10/17); *oda-hū-pāsa* (= *Udrayā*, for *Odriyā*: 21/14); *to-hū karū sabhū* (10/15). This is thus equally of gen. pl. origin.

§ 59. Case.

The following cases are found to be formed by adding *Inflections* (as opposed to *Post-positions*):

[1] **NOMINATIVE** : no affix usually, for both singular and plural. As an imposition from the neighbouring Old Brāj, and also as a literary survival from Śauraseni Apabhraṃśa, however, we have commonly *-u* in the singular.

Example : eg. *dharmu* (5/4), *guṇu* (5/14), *mehū* for *meha* (5/26), *bāu* (7/24), *pūu* (38/11); (*pūsa + hī*) *pūtū* (10/8), *kūpū* (15/15), *bhūja* (10/7), *gusāu* (13/27), *qihū* (13/28), *suṭū*, *voru* (47/5), *gubaru* (37/12), *gūu* (40/21), *bibhū* (51/21), *biḍau* (44/1), *biḍau* (52/21), *sūu* (50/20), *kayū* (37/25), *bāhū* (35/9), *ahū* (38/20), *kawādū* (37/15), *padū* (38/28), *kahū* (49/29), *sewaḥū* (48/20), *balū* (34/6), *sūru* (34/4), *būrhū* (34/3), *tarū* (34/2), *arū* (38/29), *sistū* (37/21), *bisṭū* (37/17), *nūu* (37/2, 5), *mūu* (39/3), *devāhū* (39/3), *kudūmbū* = *kudūmbū* (39/6), *kewaḥū* (39/7), *hālū* = *hālū* (39/16), *kupū* (39/16), etc., etc.

For the plural, we have to note *-a*, *-e*, *-ō* for masc. and neut. nouns, and lengthening with nasalisation for fem. nouns in *-i*. e. g., *bāhū rājā* (10/14), *bāhū gupū* (12/15), *brūū* (12/22); *te guṇū janī upajāti, jō...* (10/9, 10), *duī beṭū* (15/29); *bāmhū aghāū* = *brāhmaṇā āghavanā* 'Brahmans come' nom. pl. (36/3); *c kahāra sūpādātī* (21/29); *ekā gadūnū*, pl. *duī gadūnū* (15/29, 16/1); *bāhū pūa bhāc* (15/28, 29), *c bāmhān thōp.* (21/17).

[2] **ACCUSATIVE** : no affix usually, but there is at times a nasalisation, which may be either the obsolescent nasal for the accusative as inherited from MIA. (*-m* from OIA. *-a*), or just the result of a literary influence from MIA. The nominative affix *-u* is also found extended to the accusative in the singular.

Examples : *kūu* (46/14), also *kūa* (48/1), *duu* (40/5, 22/9), *dūū*, *gūū* (5/14, 50/28), *nai* (22/10), *pūu*, *pūhū* (58/11), *gharu* (39/6), *ndūu* (39/7), *saṛisū* (39/24), *kūbū*, *jajū* (5/16), *daṣū* (41/19), *kūpū* (40/15), *gharu* (49/8), *rūhū* (38/23).

āhawāḥ (6/17), *mukhā* (6/19) beside *mukhu* (44/6), *saṅgu* (38/11), *bolā* (7/3), *cittaḍa* (6/23), *koru*, *chamū*=*kopam*, *ksamām* (9/31), *beti* (51/6, acc. sg., or pl.?), *satta mārggu jaṇa chātā* (= *chūḍa*)_{si} (10/11), *dharmu karau* (11/5, 11), *śīsāru anitya dekhāṇi* (10/3), *pāpu*=*pāru* (10/11), *pānu* (40/25), *khātī* (10/17), *deu pūji*, *bamhamā*-*nha jānu dei* (11/11), *bhātu* (12/4), *sāstru* (12/8), *sāstra* (13/28), *kalāwa* (12/6), *harāwā*, *gā gawesa* (41/15), *kheta* (39/16, 44/10) also *kheta* (46/21), *kālu* (39/16), *cālu* (39/13), *desu* (40/18), *gūṇu* (40/21), *dhonu* (40/26), *sahuri* (45/28), *pūtā* (41/22), *thūḷā* (*sthalā-kam nārjati*) (50/11); *pothi bhā* (52/18); *bhātā māsā loṇu ghru* (46/15); *coru dhonu māsā* (47/3), *rākhu* (49/3); *kāju* (41/21).

As for the plural nominative, so for the plural of the accusative we find also -a, -e, -ē and -ī (-i) for which see before, § 57.

bamhamu (acc. pl. : 16/23 = *bṛāhmaṇān*), *bhānde* (acc. pl., 42/21); *gorawe* (= *gauravātān*, 39/23), *sisā-nha* (acc. pl. 39/12); *ākhi* (40/15) also *ākhi* (48/4); *tīla* (= *tīlān* 40/31), *brihi umisa* (= *vrihān unniśrati*, 41/18), *buru uḍeḍa*=*virūpān uḍeḍati* (43/30, 46/4), *cana* (acc. pl., *caṇakān* : 45/22), *gorū* (= *gorūpāni*, 46/4), *deu* (= *devān*, 51/20); *bahuri* (47/25), *bhālē* (48/12), *chēt* (49/25); *tithāri iha* (51/28), = pl. oblique.

[3] INSTRUMENTAL. *manusē jēu*=*manuṣa-vat* (50/20). The affix is ē (-e) for nouns in -a, ā; -ī -i for fem. nouns in -i; and frequently the mere base, or nominative (without -u), is used for the instrumental.

Examples : *dharme suba byabāhāra* (*byavahāra*) *pacā* (5/24); *ākhi* (अग्नि = *akṣnā*, *akṣibhyām vā* 6/2); *ākhi dekhata ācha* (6/5); *jibhē* (6/9) *nakē* (6/13); *hāthē* (6/16, 7/12); *āhāṇa* (आत्म : 6/21) for *āhawā*=*ākramāṇena*; *kāne* (6/28)=*kānē*; *bolē bola*=*vācā vadati* (7/3), *mantrē* (मंत्र) *khūla* (45/30 : *mantrena kilati*); *dhana putra* (= *dhanaṇi putraiḥ* : 9/27); *kāsīē*=*dātrena* (13/22, 15/4); *guḷē* (13/29); *īdhamē* (15/4, 15/10); *jālē* (15/23 : *jvālena*, *jvālayā*); *lauḍē* (16/22), *lauḍi* (35/16); *lōjē* (37/21, 34/6); *karani* (Ms. *ne*) *hāre*, *padhani-hare* (20/16, 17)=*karisyaṇānena*, *pathiyaṇānena*; *mane* (22/10 : *manasa*) *baalī*, *bayālī* (34/18, 38/23), *sūpē* (34/20); *bāē* (36/8, 49/3, written *बय*); *nahē* (52/9); *banjē* (43/16); *barā* for *barē* (39/19); *bilakhā* (36/18).

Other cases of the instrumental : *chātē-hi* (51/19), *chāṭe-hi* (22/11) 'quickly'; *bahutē aghā* (41/25), *aparādhē* (37/6), *sonē* (44/12), *bhāē* (35/20), *pidē kānda* (34/5), *corē* (34/29), *sēphe* (36/1), *anikē*=*anikṭena*

(38/2), *bādhani* *bādhī* for *bāḍhanē* (39/31), *cāḷē* (39/1), *telē* (40/17), *sādhē* (39/31), *ku* (41/20), *bahutē* (41/25), *gāgnē* (44/27), *etawātē* *karwatē* (46/15), *taḷē* (47/3), *dukkē* (47/9), *dāwē* (47/26), *chārē* (48/6), *saṇḍāsē* (49/5), *māḷhē* (50/2, loc.; 52/6), *uṭṭē* (51/16), *bhāḷhē* (51/14), *jonhē* (57/1).

Instrumental with *samam* : see below, under *Post-positional Cases* § 60, [10].

In two cases, we have *-hū* for instrumental plural : *kāḷha-hū* (13/21), and *oḷa-hū* (21/14) reinforced by the post-position *pāsā*; and *bāha-nhe* = *bāhubhyām* (22/10), for either *bāha-hū*, or *bāha-nha*. Note : *prajñāz* (22/11) = *prajñayā* : the *-a* may be in Old Kosali, a solitary survival of the OIA. fem. instr. affix *-ayā*, or, what is more likely, it is for *prajñā-hi*. So *bōṭāz* = *varṭakena* (34/24) for *bōṭa-hū*.

[4] GENITIVE.

In the case of one word, we have a genitive affix *-ā* : *parā* = *parasya* (38/13, 28; 42/16 . 44/7). Also with the pronouns—e. g. *jā* (10/7) written *ṛi* = *yasyāḥ*; so *kū*. The fuller forms would appear to be *parāha*, *jāha*, *kāha*, etc. So *parā hia dūsa* (51/35) = *parā-kṛtanti* (for *parasya kṛtam*) *dūsyati*.

Commonly the genitive is formed by compounding the base with the adjectival affix *kara* (fem. *kari* = *kari*, when referring to a fem. noun), which changes to *karē*, *karī* (*kari*) when the noun qualified is in the oblique and *kara*, *kari* are not always just compounded with the base of the noun, but are also added like a post-position to an oblique form. Cases with *kera*, *keri* (<*kārya*-) do not occur, although these are common in later Kosali.

Examples : *thāḷhē-kara* = *sthambhasya* (47/12); *rā-kara sāgara* = *rājnah sāgarah* (21/14), *nadi-kara* (15/25), *rāḷa-kara purusu* (16/19); *teḷā ā-kara gāṇu* (16/19); *paḍawasi-karu gharu* (22/3); *ḷiḷaḷa-kara* (38/17); *mīta-kara* (23/18 : ablative sense); *baḍa-karē dūla* = *vatasya dālāyam* (35/21); *teḷi-karē sabhā* = *udiyāsū sabhāsu* (10/15); *kakarē* (common) *gharē*, *madhā*; *pumavāte-karē bhajā* (loc., 36/3); *pāta-karē badhāwē nāca* (36/28) etc.

Cf. also *hanē karē* (*gharē* understood? 51/3); *banie-kara* (14/20 : dative in sense).

For the plural of the genitive, we have evidently the same affix *kara*, but there is no good example of a plural genitive giving the affix or affixes in full. The original genitive plural affix, derived from MIA. *-na* < OIA. *-ānām*, is found in only the words *bāha-nhe*

(22/18), *bomhaṇa-hna* = *bomhaṇa-nhu* (11/11), *śisa-nha* (39/12), *pitaru-nhu* = *nha* (?) (38/11), *tikhūti-nhu* (51/28) = *tikhūtiprikhūti* where it is used as an oblique (accusative-dative plural in these cases), and in the pronouns *enhu* (19/30) = *esim*, *tehu* for *tenhu dā-kura gābu* (16/19), we have also this gen. pl. affix (here extended to the pronoun from the noun) *-nha-_L-pu*. The *-h-* element in *-nha-* is discussed below.

[5] LOCATIVE.

The affix for the locative is just a nasalisation of the final vowel, or in the absence of it, just the base (*-i*, *-a* for nouns in *-a*; *-i* *-i*, *-i*, *-i*, for those in *-i*).

Examples : *duāra* = *duār* (37/26); *gāṅga māli* (= *mātarām*) *nhāwa* (50/18), *gāṅga nhāḥ dharmu ho*, *pāpu jā* (5/23, 24; 32/3 = *gāṅgā gaṅgāyām snāte dharmo bhavati, pāpam yāti*); *muhā* (6/19, 44/15), *sejā olara, kolā le* (6/20); *kādhā* (= *kādha*) *le* (6/21); *gāva dhari pēta* (= *grivāyām* : 6/23), *talā* (6/28); *sabahi bhūti dayā karu* (9/30 : *survapa bhūtesu*); *hāthā* (7/10 = *huste*; also 7/12 = *hastena*); *simhāsana* (for *-sanā*) *ācha rājā* (14/21); *khātā* (13/22); *sarodā rūtā* (15/24); *masāṇā* (written *मसा* : 34/21); *bāga* = *bāgā* (38/20); *barā-kālā* (36/11); *odā kapaḍā* (36/10); *suhāṭā* (35/29); *dāla* (35/21); *pūḍhākhā hādī* = *hādī* (38/5); *sahā* (47/28) = loc., also ins.; *parāi brathu* (9/31) = *parakipe vastani*; *laṇḍī* (35/16), *pūḍhā caḍāwa* (6/23); *tehu karī sabhā* (10/15); *bhāi* (20/14), *stahā* (13/31 = *stahāyām*), *godā* = *carane* (50/13), *kaṅgi* (51/27), *rāḍā ho dharaḍā* (22/4) = *caranah ho dhartanyan*; *thālī-karī* = *stahāyām* (15/10 : here we have a post-positional word in addition); *apanī jāi* (52/16); *bārisā* (37/12 : pl. loc.).

The origin of this affix, which is found in both singular and plural, has been discussed before under Phonology (§ 40).

The affix *-e*, *-ē* is also found for the locative : *galē* (< *galahī* ? 6/23 : or for *galā*); *sikhē kāṅha kayā karaḍā* (37/26). Other cases of loc. : *ādhārī rātī coru dhūka* (35/18), *pedā* (35/5), *pānī* (36/6), *ahedē* (41/10), *muhā pahūṇa* = *mukhe prabhunāni* (44/15), *gāḍā* = *garte* (45/1), *ārisē prabhimbā* (46/31), *kaḍā* (47/22), *bāgā* = *valgāyām* (48/12), *māhē* (50/2); etc.

[6] ABSOLUTE.

There is a Case Absolute, a sort of Locative Absolute, which is in *-ē* (*-e*).

Examples : *gāṅga nhāḥ* (= *gaṅgāyām snāte* : 5/23); *aho kāḥ e suara* (text : *suāre*) *bēpāḥ kī nāḍha* (21/26) 'what does

this oock prepare, with a head-band on', lit. 'a head-band having been done' (= Hindi 'bēṭalī' ligē hue); *ko e mūde mūde* (instr.) *dirghā cāṭi* (instr.) *dhovī parukhē* (31/28 : = Hindi *dhovī pahne hue*); *mōṣe pāḥe sukhiā tūsa* (34/30 : *mosye prāpte*); *dhanē pūḥe pūḥe sabu-ko vasa* (35/1, = *dhane putre prāpte, sarrah ko'pi ullasati*); *bhāge bālē, bira para rakaḥ* (35/1 : *bhagne bale, birah parame rahati*); *upara-hāṭi kṛdhē, tala-ohada peḥe raka* (35/5 = *uparistād akṛte, tala-sigam prakarane rahati*); *madē pūḥe, biṣe khaḥ* *inḍē ghūṃe* (35/26, = *mado pite, vasa khādite, unndre vā sat, ghūṃate*); *pāva-gabē piḥe sūha* (36/40, = *puṣṭa-gaṇye pite sudhyati*), *manāve u, na mīnāi* (37/11, = *mānita 'pi*, text : *mānito'pi, na manyate*), *bolē uttaru, kahu phurāi* (37/28 : *ukte sat, uttaram hasyati sphurati*); *jālē lagē, pāḍihāḥi hōḍi mīsu cula* (35/5 : *jale lagne...*), *jaṭhū de oṛhu kṛḍa* (38/18 = *jāṭhāṭi āṇite*); *pāṇi bāriṣe, bidāvu uluḥa* (= *pāṇye vṛṣṭe uluḥati*, 52/22); *mīceḥē bolē, kīu na rohai* (36/15 : *mīthyābhāṣite*).

In one or two cases, we have a locative absolute in -i: *duāra pāisatā, nihūda* (37/26 : *duāri pravisan, nihṣṣati*).

[7] THE OBLIQUE CASE in -hi, -hī.

This is a sort of maid-of-all-work, so to say, so far as the various cases are concerned. It indicates the accusative and dative, generally, and at times the locative and instrumental as well, in both singular and plural. It would appear to be an imposition from literary Apabhramśa, and from Old Brāj. It came in very handy when the old case-affixes were becoming obsolete through phonetic decay.

Uḥa-hi tūda (*bhṛtyam tanḍate* : 48/7); *bāghahi dāra* (= abl. : 48/27); *dewhi nama* = *nāma* (= *devam namati* : 43/19; also *deva-hi nava* = *navati* elsewhere, and *deva pūga* = *devam pūjayati*, 40/5); *parojā isura-hi soṛva* (50/17); *bumhāṇa-hi pīdhā bāsāra* (50/25); *guru chātra-hi sāstra sikhāra* (50/28); *anyāhi sīsa* (50/22); *savuti-hi* (= *supatnīm*, 44/18); *saba-hi upakāṛiḥ hou* (10/4); *padhāwa chātra-hi sāstra ojhā* (13/28); *bikāṇa-hi* (34/23 : locative sense); *brāhmaṇa-hi ladhū prīti jāna* (14/19—dative sense); *māhu mālu-hi modā* (= *mallo malam*, 39/2); *pakāri cora-hi laudē kūya* (33/29); *mā putu-hi dūḍāla* (38/17); *sāmi-hi sewaḥa bināva* (39/27); *dhāru gamāro-hi akala* (41/8); *para-hi būca* (43/4); *dāyāla-hi* (43/29); *dāṇa saba-hi sātāwa* (44/25); *kuḍūba-hi anukala* (45/31); *juāra-hi suu gīa juāru* (48/24 : ablative sense); *mā-hi, mā-hī* (48/24, 50/13 = *māturam, mātūh*); *ṭhākara-hi sewaḥu oḷaga* (48/20); *dāṇa saba-hi nīda* (42/30); *hara-hi laṇyā de* (51/3 : dative); *mehali-hi isā* (45/21 : dative sense); etc.

-hi, -hi is added to the plural form (see *ante*, § 56) also : *santusāra*-hi *thode-hi* pūja (37/8); *bāba dubale-hi* vrodā (45/13); *jhūphē-hi* saba hi *nā* (41/18); *ayāne-hi* (written अयाने) *akula dhātū* (44/23); *sāpu abhāye-hi* dāsi (47/11); *nagdyari sūre-hi* waja (40/10); *bulia dubale-hi* *sākadāwa* (43/18).

In *dhukhē sāhai taja* (47/10), we have -i for *hi*. *sāhai-hi* (= *dhukhāsa sārāni tyajati*); so probably also in *prajñā* (22/11 : instrumental force for *prajñā-hi*; translated into Skt. in Ms. as *prajñayā*, and it could equally be a case of a survival of the OIA. fem. instrumental affix -ayā to -a, added to a *va* base).

§ 60: There are in addition some other cases formed by adding post-positional words, either to the base, or to some inflected form (generally the oblique). We have thus—

[8] THE DATIVE CASE.

The OIA. dative case-affix -āya was lost, the accusative merged into the dative. Thus, *bāmhana gāvi de* (14/18) = *brāhmaṇāya gām dadāti* (lit. for *brāhmaṇane*); so *brāhmaṇa-nha dānu dei*, *jeiva* (11/11) = *brāhmaṇabhyah dānam datvā, jimbati*; here we have the old. pl. affix, of genitive origin, for the dat. pl.

Commonly the dative idea is indicated by the oblique in -hi, -hi for the singular, and that in -nha for the plural, judging from the later forms of the Kosala speech. But we have the dative idea specially indicated by the post-position *kha*, *kehā*, *kha* or *khiā*. Thus—*brāhmaṇa-kha* (15/10) = *brāhmaṇasya kṛte* (text translates this as *ātmane*, dative); *para-kehā* वरहे, *āpuru-kehā* (39/15) = *perasya kṛte, ātmanah kṛte*; *jnatē-kha* *sabhyā-hi* *uodā* (43/2) = *nīle jetun sabhyam utkocati*; *larabē-khiā*, *padhabē-kha*, *jābē-kha* (11/20-23); *rajhana-khiā* (34/8), *jeubē-khiā* *vīdhāni āchā* (20/19, 20); *kā-khiā* very common = *kasmā, kasya kṛte*.

The genitive {post-position} affix -kara is also used for the dative. e. g. *bapē-kara dhanu dhara* (14/20) = *vanije dhanam dhārayati*; also *bapē-karē* *barudā nibhara* (51/8), translated as *vanijo grhe kapardakam nakshipyoti*.*

The post-position, *kara*, *khiā* appear to be affixed either to the base form of the noun, or the oblique in -ē. In *brāhmaṇa-kha* (15/20), it is the *va* form, properly the nominative, which serves as the base also.

* With this idiom compare Bengali *tāder-ghare* = 'for them, to them, lit. "in their house"'.
 1

[9] THE ABLATIVE CASE.

tuṃha-tan, *uraha-tan* (14/37, 28, 29), *bāgha-tan* *ḥara* (14/16) = 'fears from or because of the tiger'; *śhāṅkha-hī-tan* (15/10) = *būḥu-hī-tan*; *oḥā-pāsa* *biḍā* *le* (14/16) = 'receives learning from the teacher' (Skt. = *upādhyāyānūḥ uḥīle*); *gāḍha-hī-ta* *āca* (14/15) = *grāṇād āgacchati*, *upara-hanta* *kādhā* (35/5) = *upara-hātā* *akṛṇāṇ* (really *ākṛṇe sātī*); *kāhā-hūta* (= *hūta*) *e* *puruṣu* *ā* (23/15) = *hasmān ayam puruṣaḥ āgataḥ*; *ihā-hūta* (14/30), *tadhā-hūta* (14/29); *mita*, *kāhā-hūta* *eṣā* *kālē* (23/16) = *sādhā! kutas tvam nyatā kālena?*

Locative used for ablative : *kanaṭṭā* = *Kanyakubjāt* (23/16), *-kāt* = *kārāyāḥ*, *kupāḍā-to* *va* (23/17).

The post-positional affixes for the ablative are thus *tan*, *pāsa* and *hūta* (*hūta*) or *kāt*.

In *mita-hara* *lū* *dei* (23/16) = *mitrād gṛhṇvā dātva ca*, we have the genitive in *-hara* used for the ablative.

[10] THE INSTRUMENTAL WITH POST-POSITIONS.

oḍāḥ-pāsa (21/14) = *Oḍraḥ* (text = *uḍraḥ*), 'with the help of Oḍḍa = Oḍra diggers'; *dūrjane* *sāu* *saba-kāhu* *tāṭa* (text *ṣṇṇ* *āṣ*) (37/23) = *dūrjaneṇa sumam survasya kasyāpi truṣṭyati*; *ghīḥ* *sūlāre* *soṭ* (text : *ṣṇ*) *sāu* (21/81, 22/1) = *ghṛteṇa śarkarayā sumam saktuḥ* : text = *sa-ghṛta-sarkarāḥ saktāvan*.

The post-positions used for the instrumental are thus *pāsa* and *soṭ* or *sāu*. These are used with oblique or instrumental.

[11] THE LOCATIVE WITH POST-POSITIONS.

thālī-karī (15/10) = *sthālyām*, lit. *sthālyām kṛtvā*; *rāṇā-pāḥā* *rāḍha* *ko* *āchiha* (21/10, 11) = *rājakula-caruṇāṇām sannidhau* ('near, beside the *rāṇā*s or noblemen?') *kāḥ* *sthāsyat* (the word *rāḍha* does not seem to give any meaning here : should it be *sāḍha* or *sandha* = *sannidhi*?)

kari, the conjunctive indeclinable of root *kar*, and probably also the word *sandha*, are found to be used with the locative or instrumental. *māḥha* or *māḥha* is also found as a loc. post-position : *ṣṇ* *enā* *māḥha* (19/29), *tanhu* *māḥha* (10/17 : text *ṣṇ*) = *teṣāṃ madhye*.

§ 61. The *ta*, word *pity* > *pīṭara* in the sense of 'the manes', as a religious and sacerdotal (and consequently learned) word is found to be declined as follows;

Accusative pl. *pīṭara* (42/8 : *pīṭara tarppa*), *pīṭaru* (51/20 : *teṭ* *dev* *pīṭaru tarppa* = *taṇṭ devān pīṭṛṇa tarppayati*).

Acc. or dat. pl. *pīṭara-nhi* (38/11 : *pīṭara-nhi sargu dekhāla*).

Vocative pl. *pīṭaraho* (probably pronunciation of *pīṭarāh* → *ah* as *-aha* or *-aho* : 21/20).

§ 62. From the above analysis of the declinational forms, the Full and Typical Declension of a Noun can be reconstructed as follows:

	sg.	pl.
Nom.	<i>pīṭu, pīṭa</i>	<i>pīṭā, pīṭe (<pīṭa>)</i>
Acc.	<i>pīṭu, pīṭa, pīṭā, pīṭa-hi</i>	<i>pīṭa, pīṭe, pīṭa-nha (pīṭa-hi)</i>
Ins.	<i>pīṭē, (pīṭu), pīṭa-hi(-hē) pīṭ-sā [pīṭe-pīṭa]</i>	<i>pīṭa-hā, pīṭa-hi pāsa</i>
Dat.	<i>pīṭa, pīṭa-hi(-hē), pīṭar- hā, pīṭe-lahī, pīṭe- kara, -karē</i>	<i>pīṭa-nha (pīṭa-hi) [pīṭa-nha-hā]</i>
Abl.	<i>pīṭa-tay, pīṭa-hi-tay (-hē), pīṭa-hā, pīṭa- hā, pīṭa-pāsa</i>	<i>[pīṭa-nha-tay, pīṭa- nha-pāsa, pīṭa-nha- hā, -hā]</i>
Gen.	<i>pīṭā, pīṭa-kara, -karē, pīṭa-karī, -karē, pīṭa-hi (-hā), pīṭa-kara</i>	<i>pīṭa-nha, pīṭa-nha- kara etc.</i>
Loc.	<i>pīṭā, pīṭa, pīṭa-hi(-hē), pīṭē [pīṭi]</i>	<i>pīṭa-hi(-hē), pīṭā, pīṭa-nha-māyā</i>
Voc.	<i>aho, are pīṭa</i>	<i>[aho, are pīṭa, pīṭe]</i>

§ 63. Origin of the inflexions and post-positions of the Noun Declension.

Nom. singular *-u* is from MIA. *-u* = OIA. *-ah* of nouns maso. ending in *-a*. This became the characteristic nom. sg. affix of Western Apabhramśa and of speeches connected with it. Old Kosali, if it is really descended from Artha-māgadhi, should have had an affix *-i* (*putrāh* > *putte* > *putte* > *pūti*), but this *-i* is not found. The *-u* is extended to the accusative also, and even it seems to act as a base (e. g. *brāhmaṇu-kīṇa*).

I am inclined to look upon *-u* as a form taken over from Western Apabhramśa by what may be called Kosala Apabhramśa, later strengthened by the similar affix from Old Braj.

The nom. pl. *pīṭa* phonologically represents the OIA. *putrāh* perfectly well (*putrāh* > *puttā* > *puttā* > *pūta*). The plural *pīṭe* would

appear to be the instrumental plural affix *puttahi* < *puttehi* < **putrebhah* for *putrayāh*, which took up the place of the nominative and the accusative when the old affixes for these two cases were lost and they became identical with the base—a situation we find in other NIA. speeches. *-ahi* > *-ai* > *-e* appears to have developed as a 'strong' form, *vis-à-vis* the baseless *-a* as in nom. and acc. pl. *pūta*, some time before the change of the locative singular *-āhi* to *-ā*, and of the verb affix for the 3 sg. present tense *-ati* > *-ai* > *-a* (see *note*, §§ 40, 41). The nom. pl. form *gūṃai* as a plural (ie *gūṃai jāni upajati* etc. 10/9, 10) thus represents the intermediate stage between *gūṃahi* (instrumental pl.) and the later **gūṃa* (nom. plural) : it may, however, be just *gūṃa*, base or singular form as plural, and the emphatic particle *-i* < *-hi*, combined into a diphthong.

Acc. sg. in *-u* is an extension of the nom. sg. The form *pūṭi*, with nasalisation, would appear to be merely a continuation (probably more orthographical than actual) of the OIA. acc. affix *-am* = MIA. *-am* = Apabhramśa **-ā*. The oblique-accusative *pūta-hi* will be discussed under the locative, and the pl. acc. *pūta-nā* with the genitive plural.

The instrumental sg. *pūṭe* comes from Ap. *putē* < MIA. *puttem*, *puttemam* < OIA. *putrena*. The instrumental was an important case form, as it furnished the real nominative for the transitive verb in the past tense. Its development in Old Kosali is parallel to that of the same case form in Old Bengali.

The *-ā* was extended to feminine nouns also, and when these ended in *-i*, just the nasalisation of the *-ā* was taken over by the *-i* : e. g. *baṭi*, *baṭāṭe* (34/18, 36/23) = *vātāṭyā* (really < *vātāṭi* + *-nā*).

The base form as used for the instrumental would appear to be an uncommon thing, only a few examples being found, which may be due to the scribe's error.

The instrumental post-position *-sāi* (also occurring as *-sēi*, through clerical error, in all likelihood) is from OIA. *saman*, MIA. (Ap.) *sāṃa*. This occurs in later times as *sā*, and also as *se*, as in Braj and Hindi (Kharī-bolī).

The instrumental pl. affix OIA. *-ebhāh* > MIA. *-ehi* > Ap. *-ahi* > *e* was transferred to the nominative and accusative plural, and the affix *-hā* was established, but only for a short time, as the instrumental was rapidly made an obsolete case-form in both the sg. and the pl. in Kosali, as in Western Hindi and Bihari, although it has

survived as a living form in Bengali to the present day. The origin of this *-hū* is obscure. Could it have been of a composite origin, along the line indicated below:—

*dha, -dhi > -ha, -hi : putra-dha + -ta > *puttahao > puttahan > pūtanu?*

The instrumental post-position *pāsa* is the OIA. noun of location *parīśva > MIA. passa*, the base form *pāsa* being really for the locative

The dative is the oblique *par excellence* and the *-hi* affix is an extension to it from the locative.

The post-position for the dative, *kūhā* or *kihā*, is the OIA. *kṛta > MIA. kṛa*, with *-h* and the nasalisation coming into the word as an imposition, both of them, from the ubiquitous dative-locative or oblique *-hī*, partly to prevent a hiatus. The form *kā* is found in the word *parā -kā* (51/15) = *parasya kṛtam* (*parakṛtam* in the text). Cf. also *are, eti bāra tū kūhā kā tūhā* (= *tvayī kim kṛtam*) (20/10). Or *kihā* may be (and this is perhaps more likely) just the locative form—*kā-hī > kihāhī > kihā*.

The dative plural *pūta-nha* is really the genitive plural form, generalised as an oblique plural for most of the cases.

The ablative affix *-tan*, added to the base, or to the oblique in *hi*, is evidently the same affix as the *-ta* in Old and Middle Bengali, for the same case (as, e. g., in *jala-ta utthali Rāhi* = *Rādhikā* got up from the water). It has to be connected also with the affix *-te* as in Tulasi-dāsa's *Rāma-carita-mānasa : mīna dīna jana jala-te kuche* 'miserable like fish drawn from water'. Braj also has the same affix as *tē, -te, -tae, -tāi* 'by, with, from', agreeing in sense and employment with Hindustani *-se*. Its source is not clear. It may be it is just the OIA *antah* 'within, in between, in the midst of', MIA *anta*, which furnished the Bengali-Assamese locative affix *-ta*, *t* (e. g. Old Bengali *ghara-ta*, New Bengali dialectal *ghara-t*, Assamese *ghara-t*), and the Marathi and Konkani locative affixes *-tā* and *ānt, ant* (Marathi *gharāt* etc.), which was later strengthened with the locative affix *-e, -ae < -ai < -a-hi*, which is discussed below. Of Middle and Modern Bengali *-te* = *-t-e* as an extension of *-ta* (Modern Bengali *ghar-te* 'in the house', beside *ghar-e*). *-ta + -hū*, instrumental plural affix noted above, is a likely source of *-tan*. Confusion and interchangeability of the three cases, instrumental, ablative and locative, are common in NIA. (Dr. Muhammad Shahidullah suggested alternative derivations of this locative *-ta* : OIA. *-tra*, is in *vana tra > bana-ta*; cf. *trā* as in *Gurjara-trā > Gujarāt*; besides, for ablative *-ta*,

OIA. double ablative *-āt + iah* > MIA. *-otto* > *-ta*. But these are doubtful, specially the latter, both phonetically and etymologically.)

The ablative post-positions *hāta* and *hāti* are present participle forms, from roots *bhā* and *as* respectively, the former just the base form (*bh-avanti* > *hanta* > *hāta*) and the latter the locative (**as-ant* for *sant* > *ohanta* > **uhantadā* > *hāti*, *hāt*).

The genitive in *-ā*, *pūtā*, appears to stand for an earlier, MIA. (Ap.) *puttāha*, where the *-ha* (surviving largely in the pronominal forms) is a problem. It does not appear to be from MIA. *puttissa*. Can it be a case of MIA. *puttāha* being really from an OIA. *puttā-dha*, with the *-dha* affix of location as in Pali *i-dha* = Skt. *īha* (OIA. *īha*), Vedic *kulha* < **kudha*?

The genitive *-assa* of MIA. certainly became obsolete in NIA., and its occurrence in Apabhramśa as *-assa*, *-assu* would appear to be a literary continuation of an old affix which was absent in the spoken vernacular. Of course, in OIA. and in early MIA., this *-aya*, *-assa* was a very living affix (e. g. European Gipsy *coras-hera* 'of a thief' = MIA. *corassa-herao*), but it is just as likely that other genitive affixes were equally common in the spoken dialects, although Skt. (and earlier Vedic) took no notice of them, and the later Prakrits took but only scanty notice.

The affix *-ava* is an adjectival word compounded with the noun base. This affix was going strong in the entire eastern Indo-Aryan tract from Kosala to distant Assam and Orissa, and it is the basis of the genitive affix *-ar* of the Eastern Magadhan speeches, as it is of the genitive affix for the pronoun in Central and Western Magadhan (Maithili and Magahi, and Bhojpari). It is fairly frequent in the Middle Kosali of Tulasi-dāsa for instance. It was in later times ousted by *-ka*, which is from both MIA. adjectival *-ka* < OIA. *ka*, and MIA. *kac*, *kia* < OIA. *kṛta*.

The oblique in *-hi*, *-hi* also is found for the genitive.

The proper genitive plural affix for Early NIA. is *-ṇa* < MIA. *-ṇa*, *-ṇam* or *-āṇa*, *-āṇam* < OIA. *-āṇam*. This is found to survive in many NIA. dialects as *-a* from Bengal to the Punjab. It became quite early influenced by the *-hi*, *-hi* of the new powerful oblique, and received the *-hi* from it : *-ṇa* > *-ṇhi* > *-nhi*. When the original instrumental plural *-ām* was a living form, the *-hi* from this might have also strengthened the *-hi* in *-nhi*. From the genitive, it was extended to the dative and accusative also, and even to the nominative, as we see in certain NIA. speeches of the present day.

This *-nha*, *-na* is changed to a mere nasalisation as well (e.g. Hindi (Khari-boli) oblique pl. base in *-ō*, Panjabi and Rajasthani oblique pl. base in *-ā*, and Standard Bengali honorific pronoun-bases with nasalisation, beside dialectal equivalents of these with *-n*, as in *tān* and *tān* 'his (honorific)' < MIA. *tānam* for OIA. *teṣām*).

The locative singular affix in *-ā* has been discussed before (§ 40). Locative *-ahī* > *-āi* > *-ā* probably took place later than the change of the instrumental plural *-ahi* > *-ai* > *-e* as discussed above.

The full form of the locative affix *-hi*, *-hī*, after it had the above phonological modification in Old Kosali as it was evolving out of its corresponding Apabhramśa (the hypothetical Ardha-māgadhī Apabhramśa), appears to have been re-introduced from Western Apabhramśa as a literary affix, and in this matter there was also the influence of the contiguous Old Braj speech (Kanaūjī and Braj proper). Possibly the influence of settlers from the tracts to the west of the Kosali area—the *Pachāhā* tract—who used the older form *-hi* (*-hī*) for the locative as a distinct affix (and had not combined it with the preceding vowel as in the Kosali speech) and also employed *-u* for the nominative of masculine (and neuter) nouns, had also a good deal to do with the acceptance and establishment in Kosali of this very helpful affix. Further to the east, where there was no literary or communal re-inforcement of this *hi* (*-hī*), it met with an early *nirvāṇa* by being combined with the preceding *-a*: OIA. **ghrdha-dhi* > **grha-dhi* > **garha-ḥhi* > MIA., NIA. *ghara-hi* > *ghara-i* > Old Bengali *ghare*, with no further occurrence of *gharahi* (outside of literary Western Apabhramśa which was cultivated in Bengal to some extent, but was not so strong as in the Kosala area); cf. Old Bengali *hihi* < **hrda-dhi*, which normally became *hie* in Middle Bengali.

This *-hī*, *-hi* of MIA., which became an immensely important case-affix for the noun from Apabhramśa times, is doubtless of locative origin. The OIA. pronominal locative affix *-smin* gave in Early MIA. *-sī* or *-si* as in the Eastern dialects (e.g. Aśokan Barābar cave inscription *paratasi* = **pavvatassi*), and *-mhi* as in the Midland (e.g. Pali *pabbatamhi*). The history of *-si* is not clear in later times,—it evidently died out, and words of location or proximity (like *antah*, *madhya* > *mājha*, *sts. madha* > *mādhā* > *māha*, or a form OIA. **madha*, attested from the Avestan *maḍa*, as verbally suggested to me by Prof. Jules Bloch, giving MIA. *maha*) were added to the noun to denote the locative. The Midland and Western

-mhi gave the later Prakrit -mmi. The Apabhramśa -hī, -hi may be connected with these—but -mhi of Pali as an Early MIA. speech was long left behind. The most satisfactory derivation of this hī, -hi would appear to be an OIA. *-dhi, which has its *prativāpa* in Greek -thi (Gk. *pothi* = Indo-European *qʷodhi* = OIA. **kadhi*, and from this we have late MIA. *kahi*, NIA. Bengali *kaī* = 'where?': an alternative form with a nasal, like I.E. *-dhim, **qʷodhim*, could give late MIA. *kahi* through *kāhim* < OIA. **kadhim*). This *-dhi, -dhim affix is obviously connected with the affix of location -dha as in Pali *i-dha* = Skt. *ihā* (noted above in connexion with the suggested derivation of the genitive in -ā < -āha < *-dha). Some sort of locative connexion was the basis of the wide extension of this -hī, -hi affix for the dative and accusative, for the ablative and the instrumental, and even for the genitive: from the sense of proximity to that of interest or connexion of any kind was very easy.

The locative form in -ē, as in the examples given above under [5] LOCATIVE (p. 36 *ante*) and in the absolutive case, would appear to be the result of a subsequent change of -a-hī to -aī and then -ē, with influence from the instrumental -ē (the locative-dative and the instrumental-ablative were all susceptible to mutual influencing). A form like *bōṭaī* (< *vr̥tta* or *vr̥nta*? > **voṭṭa*, *vanta* > *boṭa* + *hī*, **bōṭa hī*, **bōṭa-ī* > *bōṭaī*), as in *celikā bōṭaī khela* (34/24) 'the boy plays with a ball', with -aī as a half-way house between -a-hī and -ē, perhaps shows the line of development of this form of the locative affix, viz. -ē.

pūtanka mājha, as the loc. pl. is assumed from *tenhu mājha* = *teṣam madhye* (10/7). *mājha* < *majjha*, *madhya* is widely current in the Eastern dialects, and is a common locative post-position in the Bihari speeches and in Bengali.

The vocative forms do not call for any special remark.

§ 64. (4) The Adjective.

As in MIA. and OIA., the distinction between the noun and the adjective was but slight, and the past (passive) participial adjective also developed into the past tense of the Verb in Old Kosali as in all other forms of NIA.

As a rule, adjectives are not inflected in relation to the noun qualified, but when the qualified noun is a feminine, the adjective takes a fem. affix if suitable, and when the qualified noun is in

the oblique the qualifying adjective also takes the oblique affix (generally -ê). There is this much of concord between the noun and its qualifying adjective—a concord of the type found in W Hindi, but non-existent or very much restricted in present-day Kosali speech (Awadhi, etc.). Examples—

samsāru anitya dekhanu (10/3 : predicative adj.); *sabahi bhāṭu-sarveṣu bhāṭesu* (9/30); *bahutu gupāḍ bhāṭe sāvati* (संवति = *śrūyanti* 10/15); *halua bathu* (36/6); *chūṭa bāchā* (35/9); *nawa kūpadu* (43/9), *parāṭ bathu* = *parāḍiye vastuni* (9/31), *ūdhārī rāṭi* (35/13) *bada-karī dālu* (35/26); *punavāṭa-karē bhāṭi* *lūkhke bāḥmanu aghāṭi* (36/3), *odē kāpaḍā pāni gālā* (36/10); *āpne bolē* (36/14) *michē* (मिच्छे) *bolē* (36/16); *puta-karē bāḥmāṭe nāca* (35/25); *sūkhāḥ kārthe* (37/23), *gudā khoraḍi* (= *līptā*) *katholi* (40/28); *nai bāḍhi* (39/21); *etavāṭe kawālē* (46/15); *etē kālē* (23/16); *eti hāra* = *etivatuṃ velām* (20/10); *kawūne kājē gā* = *kusmāṭi* [*kārṇāyū*] *yataḥ* (15/2); *ayunē jāṭi* (52/16), *br̥ṣṭi karata tabu anna* (= pl.!) *hōte* (9/15), *kei e dhī bamhāṇa* (pl.) *thāpe* (21/17); *bahutu rājū bhāṭe* (सं : 10/14), *bahutu puta bhāṭe* (15/28, 29); *dui beṭi bhāṭe* (15/29); *e beṭi kārhi dehi* (22/27); *beṭi kārhi gā* (22/1); *ketay eka khāṭi gae* (10/17); *padha pāḍe bhā* (11/13); *beda padhaba*, but *smṛti abhyasabi* (fem) (12/15, 16).

§ 65. (5) The Numerals.

The following only have been found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*:

1 = *eka* < a sts. form in MIA., *ekka* < OIA. *ēka* (15/20) . *eka* = 'one person' : *eka jū* (15/27). The MIA. *tbh.* from *eka* > *eu*, is found in Assamese, e. g. *e-tā* < *ea-vaṭṭa* < *eka-vṛtta* 'one piece', *e-an* < *ea-jana* < *eka-jana* 'one person', Gorkhali (Nepali) *ye-utā* < *eka-vṛtta*, but this expected *eka* > *ea* > *e* no longer current in most NIA., the sts. form *eka* > *ekka* > *ek* having taken its place. Locative or instrumental, *eka, ekā*, *dui eka joda* (= *dvān ekatra yayṇati*, 43/17); *dui ekā lai sāpula* (= *dvān api ekatra lāgayivā sampuṇati*, 52/20); accusative—*bahuta eku bāḍati* (= *bahava ekaṃ vaṇanti*—*vatu oṣṭame*, 43/24), plural—*ketay eka* = *kīyanta eke* (10/17); *eka guliāṇa* (15/29).

2 = *dui* : *dui achati* (अच्छति) = *dvau tiṣṭhataḥ*, *dve vā tiṣṭhataḥ*, *dve vā* (15/28 := 'two persons'); *ko e dū* (19/21); *dui beṭi bhāṭe* (fem — *dve beṭike bāḥmāvatuh* : 15/29), *dui gādiāṇe* (acc. pl. neut., 16/1), *dui joi* (= *dve yuvatyau* युवत्यौ : 15/21); *dui*, accusative (43/17, 52/20, as above under *eku*); *dui bastu* (19/24); *dui kārthē khajūhāra* (oblique,

qualifying masc. instrumental : 7/13); *amhe du* (16/8), *tumhe du* (16/6), *te du* (16/5)—nom.; *dū-kara* (16/9), genitive.

100 = *sau* : acc. *jūārahi sau jīṇa jūāra* (46/24 . explained as *dyūtakāra-satam jayati dyūtakārah*, but it means really *dyūtakārāt*, or *-kārebhyaḥ*, *satam jīnāni dyūtakārah*).

1000 = *sahasu* : acc. *hūṇ sahasu* (<*sahasu-u*) *jīṇāṇ = aham sahasram api jayāmi* (9/28). About this word, see § 7 (p. 7), and § 47 (p. 22).

§ 66. (6) The Pronoun.

We are more fortunate in the case of the Pronoun. We have the following forms :

[1] THE PRONOUN FOR THE FIRST PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	<i>haū</i> (22/5, 9/28), <i>hou</i> (19/31, 21/42)	<i>amhe</i> (14/27, 28), <i>amhei</i> (= <i>vayam eva</i> : 21/22),
Acc.	<i>mo-hī</i> (मोहि : 21/21)	<i>amhe</i> (= <i>asmān eva</i> : 22/6)
Ins.	<i>māi = mayā</i> (22/6)	×
Abl.	×	<i>amha-tau</i> (14/21, 29 = <i>asmattah</i>); <i>amha-pāsa</i> (21/9 : <i>asmattah</i>)
Gen.	<i>mora</i> (19/18, 21/12)	<i>amhāra</i> (16/20)

The dual is indicated by *amhe du*, and the plural is emphasised as *amhe bahutu* (16/8).

The acc. sg. *mo-hī* is really the oblique in *-hī* : *mohī tarhi* (= Sanskrit loan) *ke bārṇāviḥāti*, translated in the text as *mama tarhi ke saṃvārdhayitārah* (21/21, 22), really represents **mama-dhī* (for *mām*) *tarhi ke vārdhāpayiṣyanti*.

[2] THE PRONOUN FOR THE SECOND PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	<i>tū</i> (16/6, 21/11, 31/16), emphatic— <i>tū-hi</i> (<i>tvam eva</i> : 21/21, 21/25)	<i>tumhe</i> (14/28 = <i>yūyam</i>)
Acc.	<i>to-hi</i> (= <i>tvām eva</i> 22/4)	<i>tumha</i> (21/20 = <i>yusmān</i>)
Ins.	<i>taī</i> (20/10)	×
Abl.	×	<i>tvanhū-tan</i> (14/27)
Gen.	<i>tora</i> (19/30)	×

The dual is denoted by *tumhe du*, and the plural idea is emphasised by *tumhe bahutu* (16/6).

to-*hi*, accusative singular, is the oblique in -*hi* (*hi*): so is the OIA. *tava*.

It is not difficult to reconstruct other forms with the help of later Kosali and other NIA. speeches in their earlier phases.

[3] THE PRONOUN FOR THE THIRD PERSON.

(All Genders)

	sg.	pl.
Nom.	<i>so</i> (= <i>sa</i> , <i>sā</i> , <i>tad</i> · 10/7, 8, 16/2 · common); emphatic— <i>say</i> < <i>sa-u</i> (14/29)	<i>te</i> (10/9, 16/5)
Acc.	<i>tāhi</i> (47/20)	×
Ins.	<i>teī</i> , <i>tei</i> (= <i>tena</i> , 33/14; = <i>tayā</i> , 51/20)	×
Abl.	<i>tā-tau</i> (14/28); <i>tau-to</i> for <i>tā-tau</i> ? (fem.; 23/18)	×
Gen.	<i>tā-kara</i> (33/25)	<i>tenha</i> (text : <i>tehū</i>)- <i>kari</i> (10/15)
Loc.	<i>taī-hā</i> (33/16)	<i>tenha māghā</i> (10/17 = देहु गरा; 19/26)

The dual forms given are—*te dui* (16/5), and gen. *tehū* (for *tenha*) *dū-kara* (16/19) · *te bahutū* (16/5) = emphatic plural.

[4] THE NEAR DEMONSTRATIVE.

(All Genders)

	sg	pl.
Nom.	<i>e</i> (frequent)	<i>e</i> (frequent)
Loc.	×	<i>enha māghā</i> (19/30) (= <i>esām mādhya</i>).

Dual : *e dū* (19/23).

This *e* is adjectival also for both numbers and genders.

[5] THE RELATIVE PRONOUN.

	sg.	pl.
Nom.	<i>jo</i> (written जो, जो)	<i>je</i> (10/9)
Acc.	<i>jo</i> (common)	×
Ins.	<i>jeī</i> , <i>jei</i> (33/14), <i>jeī-kari</i>	×
Abl.	<i>jā-tau</i> (14/23, 33/23)	×
Dat.	<i>jā-khā</i> , <i>jāhe-khā</i> , <i>jethu-</i> <i>khiā</i> (14/23, 30)	×
Gen.	<i>jā</i> (जा, 10/7), <i>jā-kara</i> (वाकर. 33/25) (= वस्यः)	×
Loc.	<i>jāihā</i> (जैहा : 33/16)	×

[6] THE INTERROGATIVE PRONOUN.

(a) Masculine and Feminine.

	sg.	pl.
Nom.	ko (19/18 : common)	ke (21/21 : <i>ke barhāvrihātī</i>) ko (ko e joī = <i>kā etā yuva-tyāh</i> : 19/22)
Acc.	ko (22/5 : <i>biālī ko-haū māyuhū = vikālikām kam aham yācisye</i> : 22/5)	×
Ins.	koi, keī (21/3, 4 ; 21/9 ; 21/16 ; etc.)	×
Dat.	kā-kihā, kā-kiha (= <i>kas-mai</i> : written ककिह, ककिह, ककिह etc.) (common) ; kāhi (= <i>kasmai</i> : 22/27) ; kā-karē (= <i>kasya-arthe</i> , 15/1)	×
Abl.	kā-tau, kā-pāsa, kā-pāsu	×
Gen.	kā-kara (as in oblique kā-karē : frequent)	×
(gen. kā-kara : kā-kara- 37/10, 29/6, 21)		

(b) Neuter.

Nom. and Acc. sg. and pl. *kāha* (common) ; *kichu* (= *kiñcit* : 14/23, 15/5).

Ins. *kāhē* (22/9, 10, 22/10).

In queries, we have neuter *ki* (e. g. *bicukhā ki mohia*, 37/4 ; *parbatu talathi bisīhu ki bala*, 36/12).

[7] THE INDEFINITE PRONOUN.

Nom.	masc. & fem.	ko (21/18, 19) = <i>ko'pi</i> .
Gen.	" "	kāhu (56/31, 36/31, 37/22) = <i>kasyāpi</i>
Ins.	" "	kchū (14/23, 15/7) = <i>kenāpi</i>

[8] THE REFLEXIVE PRONOUN.

Acc.	apāna (for <i>apāna</i> ?) = <i>ātmānam</i> (41/23, 43/16).
Gen.	āpana (38/13, 52/25), pl. āpane (44/28).
Ins.	āpane (36/14).
Dat.	āpanu-kihā (38/15).
Loc.	āpani jāti (52/16).

[9] COMPOUND PRONOUNS.

Examples :

jo *kichu* (14/23 15/5 — *yat kiñcit* neuter) . joī *kchū* (14/23 15/7 —

yena kenāpi); *sabu ko* (35/1 = *sarvaś koś*); *saba kāhu* (37/22 = *sarvasya kasyāpi*).

[10] CORRELATIVES.

jo, *so* are common as correlatives, in their various cases and numbers; and the adjectives and adverbs derived from them also are found as correlatives (e. g. p. 10/8; 10/7; 10/9, 10; 14/2, 3; 33/8; 33/10; 33/12; 33/14; 38/11, 13, 15, 17 : etc.).

§ 67. Origin of the Pronominal Forms.

The First Personal Pronoun:

These do not present any difficulty. OIA. *aḥam* > MIA. *aḥakam* (extended by *-ka*) > later MIA. *hakam*, *haam*, *hauā* > Ap. *hau* gave *hau* (*hau*), which fell out of use in later Kosali, but persists in Braj-bhākhā as *hau*, in Gujarati as *hū*.

mo-hi, *mo-ra* are based on OIA. gen. *mama* > **maūa* > *mo*; *mo* + locative *-hi*, and *mo* + *kara* > **mo-ara* > *mōra*.

mai is for *maī* = *mayā*, OIA. instr., strengthened by *-na* > *-ē* > *-ī*.

amhe < *amhali* < *asmābhīh*, instrumental pl. The pl. base *amha* < OIA. base *asma-*.

The Second Personal Pronoun:

OIA. *tvam* > MIA. *tām* > *tū*; *wayā* + *-na* > *baī*; *tava* > *to*, as in *to-hi*, *to-ra*, parallelling *mo-hi*, *mo-ra*.

OIA. *yusma-* as the plural base took up the *t* of the singular (*tvam* etc.) and gave **tusma-* as the source of MIA. *tumha-*; from **tusmābhīh* = *yusmābhīh*, we have, through *tumhahi*, Old Kosali *tumhe* as the nom. pl.

The Third Personal Pronoun:

OIA. *sa*, *sah* became in Ardha-māgadhī *se*, and this should have given in Old Kosali **si*, but that is not found. (Assamese has *sī*, (now pronounced *xi*—original *s* becoming voiceless velar spirant in Assamese) quite regularly derived from the Māgadhī *se* = OIA. *sah*). The extended OIA. form **sa-ka-h* gave in the Prācya dialects (Ardha-māgadhī and Māgadhī) **sake*, **sake* > *sage*, *sage* > *sue*, *sae* > *bai*, *sai*, whence we have Bihari, Bengali and Oriyā *se* (= *sc*); and *sa-ka-h* became in the Midland **sake*, **sago*, **sao* and then **sai*, whence we have *so*. This was adopted by the source Apabhramśa of the Old Kosali speech to the exclusion of the native form *se*. The other cases show the base *ta-*. The old genitive was *tāha*, contracted to *tā*: the *-ha* of this is of uncertain origin, but cf. discussion under the origin of the noun inflexions above. § 68. On the basis

of this *tā-* were built up the oblique *ta-hi*, the ablative *tā-tau* (the form *tau-to* appears to be a scribe's error for *tā-tau*), and the genitive *tā-kara*. The locative *tai-hā* appears to be a double locative, OIA. **tadhi>tahi>tai>tai*, plus the adverbial locative affix *-hā*, connected with *-dha* as in Pali *i-dha*. *tei* is for *tā-hi* = *tēna-hi*.

The plural nom. *te* is the old instr. pl., OIA. *tebhūh>MIA. telu, tahi*, contracted to *te* and employed for the nominative (the OIA. nom. masc. *te* should give **ti*, and fem. *tāh>MIA. tāo* should give **tā* in NIA.). The gen. pl. gave the obl. pl., *tenha*: it is this plural nom. (of instrumental origin) *te*+MIA. *tenam* (for OIA. *tesām*), with influence of the oblique *-hi* changing *-na* to *-nha*.

The Near Demonstrative.

The form *e* is based on OIA. *eta>MIA. ea*; and *enhā* = *e*+*nha*, as in the genitive-oblique, from *-ānām* of OIA.+*-h-* from the oblique *-hi*.

The *Far Demonstrative* is absent: but no doubt it was *o*, *onha* (from the base *ava-* of OIA., found in a solitary gen. dual in Vedio, viz. *uvoh*, influenced by the OIA. base *amu>* late MIA. **aṁvu-*).

The Relative Pronoun:

jo is from **jau, jao, jago* = OIA. *ya-kah* i. e. the relative pronominal base *ya-* extended by pleonastic *-ka*; it is, like *so*, a Midland form. *je<jahi, jehi* = OIA. *yebhih*; *jei* = *yena*+*hi*, *jai-hā* parallels *tai-hā*: **jahī* (*jāhi*)+*hā*. *jā* is for earlier *jāha*, paralleling *tā* from *tāha*, etc. *jethu* is the locative adverbial form from *yatra*, employed as a pronoun.

The Interrogative Pronoun.

*ko>*kai, *kao, *kago* < OIA. *ka-kah*, with pleonastic *-ka*.

The other forms do not require any special elucidation.

kichu is the neuter indefinite *kiccit*+*hu* < MIA. *khū* = OIA. *khahu*.

The Indefinite Pronoun:

ko+u=kou. *u* is the emphatic particle, also conjunction of addition, from *uta>ua>u*, *o*. So *kāha+u=kāhu*, and *kei+u>kei*, with *-h-* from the oblique *hi*.

The Reflexive Pronoun:

The basis is the genitive of *ātman*: *ātmanah>MIA. appano*, reduced to a basic form *appana*, whence *āpana, āpanu* (nom.) as in *āpanu-kihā* (dative). In fem. this became *āpanī*, as in *āpanī jāī* (52/16).

§ 68. (7) Pronominal Adjectives and Adverbs.

The following occur in the *Ukti-vyakti*—

(i) Adjectives.

eṭe kālē {23/16 : *iyatē kālena*}; *eṇi vāra* {20/10 : *etāvattam volām*}; *kelay eka* {10/17 : *biyanta eke*}; *taṣa* {32/8 : *tādyk*}; *laṣa* {32/1 : *kidṛāh*}, instr. loc. *kajṣē* {32/1, 2}; *javu* {33/8 : *yūdyk*}; *kawana* {19/27, 30, 31 : = *kaḥ, katanirah*; < *kaḥ + punah*}).

Adverbs:

teṭa {38/13 : *tāvat*}; *jeta* {38/13 : *yāvat*}; *sababatu* {37/29 : *sarva-
tra*}; *tadu* {33/10 : *tadā*}; *jabu* {33/10 : *yadā*}; *teṭva* {38/17 : *tadā*,
tathā}; *jeṭva* {38/17 : *yadā, yathā*}; *jeṭu as in māṇuṣe* *jeṭu* = *mānu-
ṣavat* {30/29}; *taṣṣē* {33/12 : *tathā*}; *kajṣē* {32/1, 2, 33/17 : *katham*};
jajṣē {33/12 : *yathā*}).

ethū {10/19 : *atra*}, *jeṭhu* {in *jeṭhu-kāḥ*, 14/23, 30 : *yatra*}).

ihā, ihā {14/28 : *iha*}, common : *ihā-hūta* {14/30 = *atah*}; *iāhā*
{21/6 : *tatra*}; *jāhā* {14/28, 15/2 : *yatra*}; *kāhā* (common : *kutra*)
kāhā-hūta {28/15 : *kasmāt*, of place}).

taḥhā {33/16 : *tasmā*}; *jāhā* {33/16 : *yasmā*}; *teṭi, teṭi* {33/14 :
tena + hi}; *jeṭi, jeṭi* {33/14 : *yena + hi*}; *kāhē* (common : *kena*); *kāu*
{36/16 : *kudāvana*}).

The Skt. *tarhi* is found once {21/21}, also *pura* as an adverb =
'then' {16/24, 16/25, 35/3}.

§ 69. Origin of the Pronominal Adjectives and Adverbs.

This does not present any difficulty. For discussion of the derivations, see relevant sections in the works of Beames, Bhandarkar, Hoernle, Grierson, Bloch, Chatterji, Saksena, Katre and Kakati.

§ 70. (8) The Verb.

[1] VERB BASES.

A good number of OIA. roots were received by way of inheritance by NIA., and these are found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. In MIA., the *vikaragāṇas* which formed the basis of the classification of Skt. roots by grammarians into the 10 *gāṇas* were as far as possible brought under the *-a* class with accented root (*bhā* class—*bhāv-a*), and this *-a* base became practically the only verb base current in the language. As nouns in *-a* and the verb-bases in *-a* frequently coalesced in form, nouns in *-a* could easily be used as verbs from MIA. times, and among such nouns we have

the participles of OIA, also. So that in addition to the original inherited roots, we have denominative roots, or roots on the basis of nouns and adjectives (participial and otherwise) as well.

When Skt. began to exert a greater influence than ever on late MIA. and early NIA., Skt. roots (with an *-a-* vowel added, to form a base in *-a*) and nouns also began to be adopted; and we have quite a large number of these *ts.* and *sts.* verb-bases in the Old Kosali of the *Uktī-vyākṛti*. Thus *cheda*, *lābhañjī*, *racā*, *anustā*, *sūca*, *darppa*, *garasa*, *utkīrta*, *ñijāpa*, *śeṣa*, *bārya*, *ālōpa*, *prōtibimbā*, *ksobha* (*chobhu*), etc. are in employ as verb roots. So *jāma* < *janna*, *māga* < *nūrgya* (or *mīrgaya*), *ghina* < *ghrñā*, etc.

Passive forms, when these show assimilation, passed on to the class of active intransitive verbs: e. g. *śrūyante* > *śrūyanti* > *śrūvanti* gave a form *śvāti* (*sābāti*), where *śvā* or *sābā-* became an intransitive verb root; so from *kriyate* > *kijja* we have a root *kij* or *kija*; *dryate* > *dissai* > root *dis* or *dīsa*; *kṣiyate* or *kṣmīyate* > *kṣipai* > *kṣij* or *kṣija*. Perhaps *ḍāh* < **ḍakhal* = *daḥyate* (15/23).

The distinction between the *Parasma-pada* and the *Atman-pada* was long lost, and by the end of the MIA. period, the Causative in the *our*-class verbs in *-aya-*, as well as some early Denominatives in *-aya-*, were all reduced to the level of ordinary verbs in *-a-*: so that forms like *corayati*, *kāṣṭhayati*, *mārgayati*, *chīdayati* > MIA. *chiddai* or *cheddai*, *anḥayati*, *piṇḍayati*, *chūdayati*, *mītrayati*, *māṇayati*, *udgālayati* etc. gave simple *-a* bases *corai*, *kāṣṭhai*, *māgu*, *chedai*, *ḥkai*, *pīrai*, *chūai*, *mātai*, *mānai*, *ugālai* etc., which regularly became (after the weakening of *-ai* to *-i*, noted above, §§ 59, 40, pp. 18, 19) in the Old Kosali of the *Uktī-vyākṛti* just *cora*, *kāṣṭha*, *māgu*, *cheda*, *ḥka*, *pīra*, *chā* (or *chāwa*, with euphonic *wa-śruti*), *māta*, *māna* (*n* for *ṃ* of *manayati* = *manyate*) and *ugāla*. The original distinction between the simple verb and its causative was shown only in the lengthening of the root-vowel: e. g. *jhaṭa* = *jhaṭati*, *jhaṭa* = *jhaṭayati* (43/23), *tuṣa* = *tuṣyati*, *tuṣa* = *tuṣayati* (45/11), *jala* = *jvalati*, *jāla* = *jvālayati* (48/22), etc. This original distinction between original or basic roots on the one hand and Causatives and Denominatives on the other (through OIA. *-ati* . *-ayati* > MIA. *-ai* . *-a*) being lost, another way, the distinctively NIA. one, gradually came to be established, by adding *-āwa-* or *-ā-*, or *-āwa-*, to the verb base, for the Causative and the Denominative: e. g. *dāpawa* for *darppayati*, (51/21); *vināwa* for *viñāpayati* (39/28), *nāwa* = *snāti* (36/7) beside *nāwa* = *snāpayati* (50/13); *nūwa*, *nūwāwa* (48/14, = *nivartate*,

nuvartayati); *roma*=*raīca*, *rañbāwa* (49/12=*ramate*, *ramayati*), *oāba*=*carvati* (47/3), *cabā* (46/27=*carvayati*), both, however in the active sense. We have the *-āra-* affix also for the Causative: *mañhāra* (40/17 : *mraṣayati*).

In this way, a sufficiently clear distinction came to be re-established between the ordinary Active (transitive and intransitive) bases and the Causative and Denominative bases of MIA. formation.

The use of so many Skt. (*ts.* & *sts.*) verb bases is a remarkable thing in the Old Kosali of the work. Probably a good deal of it is just a scholastic imposition, but there is no doubt that the language was naturally and easily absorbing a fresh and a large Skt. element.

There are a number of bases of evident *desī* origin, the etymology of which cannot be satisfactorily established. In some cases, the question has been complicated by the thorough Aryanisation of these, to the extent of prefixing these with Aryan *upasargas* or prepositional affixes to the verb, and making them follow Aryan Ablaut (i. e. *guṇa* and *vrddhi*). Examples: *hīk* or *hīk* : *hīkkati* (49/17), *ahūda* (46/21), *jhaḍ* (43/28), *laṭ* (43/20, 21), *hīḍola* (41/27), *gud* (52/29), *ghāt*<*ghaṭṭ* (33/8), *ring* (33/29), *khod* (34/28), *kūd*=*kurd* (35/9), *ṭek* (35/16), *ghūm* (35/26), etc., etc.

Out of the OIA. passive affix *-yat-* originated, through the MIA. *-ya-*, *-ia-*, a new passive base in *-i-* which was sufficiently distinctive. e. g. *paā*<*paai*<*pacati*, but *paia*<*paiai*<*pacyate*; *paḍha*<*paḍhai*<*pathati*, but *paḍhia*<*paḍhiai*<*pathyate* (20/4, 5). This is discussed below, under *Passive*.

The substantive roots are *āch*, *rah*, *ho*<*bhū* and *ah*<*as*. *āch* is now obsolete in Kosali; it was widely current in North India in the MIA. stage, and occurred in Early Braj and Early Bhojpuri. It is now a living root in Marathi (as *as*), in Gujarati and some Rajasthanī dialects, in some of the Himalayan or Pahari dialects, in Maithili, Bengali-Assamese and Oriya. The root occurs in MIA. as *acchati*>*acchadh*>*acchar*, which would be in OIA. *acchati*, as a form of root *as*+the *vikarana* *-cha-* or *-ccha-*: **as-cha-ti*, from Indo-European **es-ske-ti*. For the other substantive roots, see *Origin and Development of the Bengali Language*, pp. 1038 ff.

[2] VOICE.

There are two voices, active and passive. The OIA. passive affix is the source of the Old Kosali passive. But where the passive affix *-yat-* of OIA. was assimilated with the consonant of the root

the resultant form became indistinguishable from the active, although the passive *sense* continued. The Passive (in *-i-*) is found only in the present tense.

The construction of the phrase in the case of the transitive verb in the past tense is really in the passive, the verb being an adjective qualifying the object : e. g. *kei e thā bāmhaṇa thāpe*, really = *kena ete atra brāhmaṇās sthāpitāḥ* (21/17). The passive construction is also present in phrases, with the future passive participle in *-aba* : e. g. *ko mai bhogaṇa māgaba* = *ko mayā bhogaṇam yācitavyaḥ* (22/6). An impersonal or neuter voice (*bhāva-vācya*) is found, with reference to intransitive verbs : e. g. *kāha karata āchia* (20/9) = *kim kurvatā sthigṛte*; *kāha karaṇihārē āchia* (20/16) = *kim karaṇyamāṇena āsyate*; *chātrē gāvu jāu* (16/14) = *chātreṇa grāmo ganyate*.

[3] MOOD.

There are practically *two* moods, Indicative and Imperative. With the conjunction *jai=yadi*, the Indicative can be turned into the Subjunctive ; but there are no special affixes for this mood. The Imperative occurs in the present tense for the second and third persons, and for the future tense in the second person only. It is convenient to take this Imperative as a tense-form under the Indicative Mood.

There is no case of the Optative, which was such a common mood in MIA. But the Optative sense is expressed in the negative by the particle *jani* used with the Indicative present : e. g. *pāpū jani karasi* (10/11); *satta mārggu jani chātasi* = *chādasi* (10/12).

[4] TENSE.

The tenses occurring in the *Ukti-vyakti* can be arranged genetically as follows:

[A] The Simple Tenses

[I] Tenses derived from the OIA > MIA. : The "Radical Tenses":

- (a) The Present Tense, or Simple or Indefinite Present (Active).
- (b) The Present Tense, Passive.
- (c) The Future Tense, or *-a* future.
- (d) The "Imperative Tense" (including the Future Imperative).

[II] Tenses derived from the Participles of OIA. . The "Participial Tenses":

- (e) The Past Tense, derived from the Past or Passive Participle in *-ta*, *-ita*, *-na*.

(f) The Past Conditional Tense, based on the OIA. Present Participle in *-ant-*.

(g) The Future Tense *-h-* future—from the Future Passive Participle in *-itavya-* or *-tavya-* (only a few instances).

[B] *The Compound Tenses*

[I] Tenses made up of the Present Participle in *-ata-* or *-āta-* (*anda-*) + the Substantive Verb *āch* 'to be', in the Present or the Past.

(h) The Present Progressive Tense.

(i) The Past Progressive Tense.

[II] Conjunctive Indeclinable in *-i-* + the Present Tense of root *āch*:

(j) The Present Perfect Tense (only one instance).

There is differentiation according to person and number in the finite verbs or tense forms, in the Present and Future (*-h-* future) Tenses; in the Past Tense and the *-h-* Future, there is differentiation in number and gender, and partly also in person (in number and gender, with reference to the *object*, for the Transitive Verb : with reference to the *subject*, only for the Past Intransitive Verb; and in person, with reference to the *subject* in the Transitive Verb, only in the Past).

§ 71. [A] *The Simple Tenses.*

[I] *The Rudical Tenses.*

(a) The Present Tenses, or the Simple or Indefinite Present, Active.

This tense is regularly derived from the MIA. and the OIA. Indicative Present Active (=the *lat* of the Skt. grammarians), and it does not differentiate between the Transitive and the Intransitive.

The following is a typical paradigm for the tense evolved from the various forms in the *Ukti-nyakti*:

	sg.	pl.
3rd person	<i>kara</i> (rare <i>karai</i>)	<i>karati</i>
2nd person	<i>karasi</i>	<i>karahu</i>
1st person	<i>karai</i> (<i>karai</i>)	<i>karahu</i>

OIA. *karoti*, **karati* > MIA. *karai* > Old Kosali *karai* (which is rather rare), *kara* (very common). the change of *-ati* > *-ai* to *-a* has been discussed before, § 39, p. 18. It would appear that the form in

simple *-a*, which is the rule in the NIA. language of the *Ukti-vyakti*, was a dialectal form, the fuller *-ai* persisting, and in later Kosali, as in Tulasī-dāsa, *-ai*, *-a* are more common than *-a*. The OIA. 3rd pers. pl. *kurvanti*, **karanti*, MIA. *karanti*, regularly gives NIA. Old Kosali *karati*, through change of *-ant-* to **-āt-*, *-at-*.

The 2nd pers. sg. OIA. *karosi*, **karasi* normally becomes Old Kosali *karasi*. The 2nd pers. pl. OIA. *karatha*, **karatha* should give **karaḥa* in MIA. and in NIA. But Old Kosali has *karahu*. The reason for the final vowel *-u* for *-a* is not clear. It may have been due to an inter-action of the regular and expected 1st pers. pl. **karañ* < **karāmaḥ* = *kurmaḥ* and 2nd pers. pl. *karaha* < **karatha*,—1st pers. pl. *karañ* + 2nd pers. pl. *karaha* giving for both persons *karahu*.

The 1st pers. sg. *karañ* is based on OIA. *karomi*, **karāmi* > MIA. *karāmi*, Late MIA. or Apabhramśa **kāvañi*, with loss of the final *-i*, or its assimilation with the preceding nasalised semi-vowel (**karañi* > **karañi* > *karañ*). The OIA. *kurmaḥ*, **karāmaḥ* > MIA. *karāmo* should have given equally **karañ* : but *karahu* appears to be a blend of this *karañ* and 2nd pres. pl. **karaha*, as explained above. We have just the base (as in 3rd pers. sg.) for the 1st. pers. pl. also in one case : *amhe ihā ācha* = *vayam iha asmahe* (14/28). This only shows how the pl. form for the first person was not a very strong or well-established form.

Examples of the Present Tense in the different numbers and persons : *kara* (*karati*), *sāpādai* (3 pl.), *āhi* (= *asti*, 3 sg., phonetically regular), *duha* (< **duhati* = *dogdhi*), *ho* (*bhavati*), *jā* (*yāti*), *barisa* (MIA. *sta*, **varisa* < *varsati*), *ācha* (= *asti*, < **acchati*), *sūgha* (*singhati*), *lobha* (*lobhyati*); *dui ahati* (= *drau tiṣṭhataḥ*); *jānasi* (*janāsi*); *āchasi* (< **acchasi* = *asi*); etc.

§ 72. (b) The Present Tense (Passive).

It has been mentioned before that assimilated Passive bases have practically passed over to the Simple Present group. The OIA. passive affix *-yā-* had a two-fold development in the different dialects of MIA. : *-iyya-* > *-ia-*, and *-ijja-*. In NIA., some speeches show *ia*, others *-ij-* : e. g. Rajasthani is an *-ijja-* > *-ij-* speech, and Old Bengali, Old Kosali, Old and Modern Panjabi are *-ia-* > *-i-* speeches. This *ia*, *-i-* is the distinctive Passive affix of the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. Unfortunately we have mostly specimens of the 3rd pers. sg. for the Passive : the other forms in any case would be rare in the speech. Thus *parhiā* (20/29) = *paṭhyate*; *jeṭhiā* (21/31) = *bhujyate*; *karāwīa*

{21/16} = *kāryate*; *kheha* {20/5} = *kriḍyate*; *paia* {20/29} = *pracyate*; *byāparia* {20/4} (*etc.*) = **vyāpāryate*; *sūbāti* क्षुति {10/16} = *śrūyante*; *lawiti* लक्ष्मि {13/22} = *lūyante*.

One or two forms showing the *-ijā->-ija->-ji-* treatment also occur in the *Uktivyaḥvi*: e. g. *dharmu kija* {5/4} < *kijjāi* = *kriyate*.

We have the Neuter Voice, or Passive of the Intransitive, also: *achia* {20/16, 20/23}, *jāid* (for *jūlā?*: 16/14), *molia* {31/23}; *ho* = *hūyate* {12/29}.

§ 73. (c) The Future Tense.

The paradigm is—

	sg.	pl.
3rd pers.	<i>kariha</i>	<i>*karihāti, -hāti</i>
2nd pers.	<i>karihasi</i>	[<i>karihahu?</i>]
1st pers.	<i>*karihañ</i>	[<i>karihahu?</i>]

**karihañ* is reconstructed from *padlihañ*, *olagihāñ* {20/13}, and **karihāti* from *dharihāti* {22/2: *nigrahanti*) and from the Causative Future plural, third person, *haghāwihāti* {21/21}. Probably the 2 and 1 pl. forms were on the model of the Present Tense: in *Tulsi-dāsa* we have actually *karihahu* (*kariahu*) for 2 pl.

The change of the OIA. *-iya->MIA. -issa-* to *-iha-* is a phonological problem for those speeches which do not change *-sa-, -s-* to *-h-* (cf. ODBL., pp. 263 ff.). Otherwise, OIA. *kariṣyati* > Old Kosali *kariha*, OIA. *kariṣyāmi* > *karihañ* are quite regular.

Examples: *kariwihā* {28/18 = *kārayisyati*}, *tāriha* {21/20: *tārayisyati*}, *harhāwihāti* {31/21: = *vardhayitārah*}; *jāga kariha*, *ajāgha* {9/22}, *ajāgha* {9/23}, *prāgha* {9/22: future of root *pac* = 'cook'}, *jeñihā* {9/21: = *bhoksyate*}; *karihasi* {20/13: *kariṣyasi*}, *delihasi* {20/15, = *śihāsyasi*}, *niḍgihāñ* {22/5, = *niḍgisyāge*).

§ 74. (d) The "Imperative Tense". The forms are:

(i) Present Imperative.

	sg.
3rd pers.	<i>karau</i>
2nd pers.	<i>karu</i>

This mood is used in the sense of Optative also: *karau* = *kuryāt*, *karotu vā*, ... *dekhau* = *paṣyet*, *paṣyatu vā*; *kau* = *bhūyāt*, *bhāvotu vā* {19/3, 4}. There are no examples of the plural. The sg. *karau* is from MIA. *karañ* < OIA. **karatu* = Skt. *karotu*. The 2nd person sg.

karu would represent the root, *kar*, (or the base *ara*) + the vowel *-u*, as in Imperative forms like Skt. *kar-u*, Vedic *kṛnu*, *ṛnu* etc., but it is more likely that the affix for the 2 sg. Imperative, *Atmanepada*, of MIA., *-ssu* (from OIA. *-sua*) supplied this *-u* to NIA. : *karusua* > *karassu* > **karahu* = *karu*.

(ii) *Future Imperative.*

There are two examples of a Future Imperative in the 2nd person : *nīmanṭesu* (निमं॒त॒सु) = *nīmantrisyasi*, and *paḍhesu* = *paḍhisyaṣi* (16/23, 24). The affix is *-esu*, and exactly similar forms for the 2nd person are found in Tulasi-dāsa : e. g. *māresu*, *bāḍhesu* in the sg. (and with *-ahu*, *-su* affix in the plural—*karehu*). The exact origin of this affix is not clear. Is it a case of *nīmantrasyasi* > MIA. *nīmanṭesi* + MIA. *-ssu* from OIA. *-sua* of the *Atmanepada*, Imp. 2 sg.?

§ 75. [II] *The Participial Tenses.*

(e) *The Past Tense.*

The paradigms for Transitive and Intransitive verbs differ. The base of this tense is the OIA. Passive or Past Participle adj., with the affix *-ta* (or *-ita*) (and *-na* in a few cases), which, when the *-ta* was not assimilated with the preceding consonant of the root, became *-a* (or *-ia*) (sometimes *-tta*, through reasons of accent, or dialect, and *-ṇa*, in MIA.). This was later strengthened in NIA. by a definitive affix *-ā*, from *-āka*. So *gata* gave *gaa*, then *gaa* + *-ā* = *gā*; *vardha* = *vardhita* > *vardḍha*, **vardḍha* > *bāḍha* + *-ā* > *bāḍā*, etc. As mentioned before, intransitive roots with this affix formed adjectives referring to the subject, and therefore these adjectival verb forms followed the gender and number of the subject, and transitive verbs with this affix had their subject in the instrumental, and they had concord with the object in the matter of number and gender. Thus, with the Intransitive verbs, the past construction was active (*kartari prayoga*); and with the Transitive verbs, it was passive (*karmṇi prayoga*). But quite early a disturbance was created in the case of the Passive construction of the Transitive verb—it came to be regarded as an active form. Yet up to the time of Tulasi-dāsa, i. e. up to second half of the 16th century, when certain personal terminations referring to the subject came to be established for the past base for both Intransitive and Transitive verbs, the Transitive Past retained sufficiently its original passive character.

Unfortunately the forms for the Past are very scanty in the *Ukti-vyakti*. Still, the following forms can be set forth to illustrate the situation.

(i) *Past, Intransitive.*

All Persons, subject masculine—

sg.	pl.
gō	gōc
bhā	bhac
bāḍhā	*bāḍhē
ā	*āc

All Persons, subject feminine—

sg.	pl.
bāḍhī	*bāḍhī
bhāi	bhāi

A special case : subject, 2nd person sg. : *chutesi* (23/8) = *mukto'si*. Here the *-si* is evidently from the verb present tense, 2 sg., added to the passive or past participle adj., showing the direction in which the form was taking its course.

For the Intransitive verb, these forms are simple of explanation. The plural affix *-c* for the masculine, and the feminine *-i*, have been explained before (§ 63, pp. 40-41; § 43 (xvi), pp. 25-26).

Other examples do not seem to occur, except *āhā* (अहः 20/11 = *tañ śhītam*, or *te śhītāh*?).

(ii) *Past, Transitive.*

Third Person, subject masculine, singular, with reference to objects in both numbers and genders :

āarsana kesi, *dekhesi* (text = देखि : 9/10 = *apradgat*, *uttrāhāt*, *darasā*, *adrakṣyat*) ; *kiesi*, *niesi*, *pāwesī*, *patarisi* (Ms. = पतिषि) (22/10). No corresponding form with reference to the subject in the plural occurs. Object masculine singular, without reference to the subject : *kia* (20/10 : *tañ kaha kia* = *vayā kām krām* or *akāri*) ; *paḍhā* (20/21 : *mañ paḍhā*, from context = *mayā paṣhitam*).

Object masculine plural : *e bāmāqa thāpe* (21/17) = *ete brāhmanāñ śhāpāh*.

This Past Tense Base has been discussed before under *Formative Affixes* (no. vii, § 49, p. 24). The crux is the form for the 3rd sg., *kiesi* etc. How to explain the *-si*? This is different from the *-si* in *chutesi* (23/8) for the 2 sg. of the Intransitive Verb as above.

One explanation is that the *-si* is of pronominal origin, connected with *sa*, *sah* of OIA. : OIA. *sa-h* > Ardha-māgadhī *se* > Ardha-māgadhī Apabhraṃśa **si*; this would give a derivation for the *-si* in *kiesi*,

which could in this case be the locative absolute of *kia* = *kṛta*, + *si* = 'he'. This enclitic *-si* could also be equally connected with the MIA. genitive form, singular, for the third personal pronoun, viz. *se* (*śe* in Māgadhī), beside *tasso* (*tassu*). But another and a more plausible explanation would be to look upon this *-si* as the relic of *āsīt*, the aorist 3 sg. of root *as*. This survives in Panjabi as *sī* = 'was, were', and might well have survived in Old Kosali; and it has continued right down to the present day (cf. *u kīs* or *kōhis* = earlier **o kīesi* = 'he did'). So that *kīesi* would be *kia*, in the absolutive *kic*, + *-si* = **kṛte āsīt*.

§ 76. (f) The Past Conditional Tense.

Examples: third person only: *jai pāmanu* (*parāda*), *tāba karata* (9/16, 9/13, 14) = *yadi aprāpsyat, tadā a[ka]rīsyat*; *jai den brān karata, tāba anna honta* (or *hōta*; written 9/15 : = *yadi devo vṛṣṭim akarīsyat, tadā annam abhaviṣyat*); *na idhana pāta, ta odana pāta* (= *edhāps cel alapasyat, odanam upakṣyat* : 9/16). It is not known whether this tense form, derived from the OIA. Present Participle affix *-ant-* (= the *śatp* of the Indian grammarians), actually took up personal terminations as early as the Old Kosali of the 12th century, such as we find the language of Malik Muhammad Jāyasi and Tulasi-dāsa in the 16th century: e.g. *hai rahateu* (Jāyasi) = 'I would have remained', *jai jānotēu* (Tulasi) = 'if I had known'.

§ 77. (g) The Future Tense in *-ba*. The *-ba* future, from OIA. *-itavya*, *-tavya* = MIA. *-iubba*, *-abba*, is quite common in the Kosala speech as an alternative future form, and it never fully lost its original passive character, in that it did not take up personal affixes corresponding to the subject (that would convert it to an ordinary active verb, formally), but when necessary took the feminine affix and the plural affix with reference to the object—thus retaining its character as an adjective qualifying the object.

Examples:

beda paḍhaba, *smṛti abhyasabi*, *purāṇa dekhaba*, *dharma karaba* (12/16, 17); *kāha karaba* (20/17, *kān karīsyate*?; exactly = *kān karta-cyam*); *paḍhaba* (20/17 = *paṭhitavyam*) : *rāuṭa ko dharaḍa* (22/4 : *rajakule kuh dhartavyah*?); *ko māi bhōjana māgabā* = *ko māyā bhōjanam jaoitavyah* (22/6); *o beṛi kāla debi* = *iyaṁ kunyā kasmaṁ deya* = *dātavyā* (22/27); *amha-pāsa kei paḍhaba* (21/9) = *asmattah kena paṭhitavyam*; *kei tāhā jēūba* (21/6 : the Skt. translation in the text makes it a past verb : *has tatra bubhūje, ajigmad nī*).

This *-ācha* form is also used as a verbal noun, particularly as a gerund of purpose, when put in the locative and joined with the post-position *-kihā* : *karabē-kihā*, *jābē-kihā*, *padhabē-kihā*, *jābē-kihā*, etc. See p. 24 above, § 49 (iv.).

[B] *The Compound Tenses.*

§ 78. [I] Tenses made up of the Present Participle + Substantive Verb.

(h) The Present Progressive. This Compound Tense had become fully established. Examples:

ākhī dekhata ācha = *aksā viksamāṇa āste* (6/5); *oākhata ācha* (6/11), *sūghata ācha* (6/13); *bolata ācha* = *vadann āste*, *vadanti* (fem.), *vadat* (neut.) (7/3); *sābhāsata ācha* = *sambhāsamāṇa āste* (7/6), *janta (jāta) ācha* (7/16); *lagata ācha* (7/22); *mūtata ācha* (7/28), *karata ācha* (10/23, 11/3); *padhata ācha*—*padhana karata ācha* (11/5); *bhojana karata ācha*, *jeivata ācha* (11/7); *dhonta ācha* (11/14); *koe e soanta ācha* (21/28); *rākhata ācha* (21/5); *paanta ācha* (21/23); *kādhata ācha* (33/30); *dcnta ācha* (34/1).

(i) The Past Progressive Tense.

This Compound Tense also doubtless was common in the language, but only two examples of it have been found, of which one at least is doubtful : *kāha karata āche* (अफे) = *kim kurevātī sthitam*, as translated in the text (20/11 : here *āche* is plural of the past form of root *āch*—**āchā*, pl. *āche* : the equivalent should be *kim kurevāntah sthitāḥ*); and *ko tāhā jeivata ācha* = *kas tatra bhaviṣṭā āstī* (21/7, 8), where, following the translation given by the author, *ācha* is to be taken as being in the past tense, i. e. a past form in *-ta->-ā*, and may be for **āchā* also.

In later Kosali, as in Tulasī-dāsa, the Progressive Tenses continued, only the substantive verb *āch* fell into disuse, and the roots *ho* (past base *bha-*) and *rah* took its place.

§ 79. [II] Conjunctive Indeclinable + Substantive Verb.

(j) The Present Perfect. Only one example is found : *dharma kari ācha* (11/11) = *dharmaṃ kṛtvā āste*. This corresponds exactly to the Standard Bengali Present Perfect—*dharma kariyāche*, = *kariyā + āche*, and the Oriya Present Perfect *kariachi*.

The Perfect Tense appears not to have been fully formed in Old Kosali. In fact, in later Kosali too, as in Tulasī-dāsa, it is also rare : and there it is not the conjunctive indeclinable of the principal

verb, but rather the passive (past) participle adjective which is employed, and the auxiliary verb is no longer *āch*, but *ho* and *rah*. Thus the later Kosali Perfect agrees with Hindi (and partly with dialectal Bengali) and not with the Eastern languages like Standard Bengali and Oriya any more.

There is no instance of a Past Perfect Tense in the *Ukti-vyākṛti*.

§ 80. [5] PARTICIPLES, AND VERBAL NOUNS AND ADJECTIVES.

(1) The *Conjunctive Indeclinable*, with the sense of 'having done', is a fairly common form. The affix is *-i*, which comes from the corresponding OIA. form *-ya*, used with roots with a prefix at first, and then extended (in place of *-tvā*) to roots without prefix: **karya* (in place of *kṛtvā*) > MIA. *karia* > *kari* > *kari*.

Examples: *dhari*, *dei*, *chāri*, *nhāi*, *pūji*, *padhi*, *olagi* (11/13); *rādhi* (20/18); *par*, *lāgi* (35/16); *ghāti* (45/1); *aghāi* (46/28); *ghālī* (50/20); *seki* (51/17); etc.

In some cases, the *-i* is changed to *-a*: *jīna* (34/9).

The above Indeclinable when repeated indicated a state of continuous or repeated action: e. g. *lai lai palā* (11/18 = *ādāyam ādāyam palāyate*), *māri māri khā* (11/18, 19 : *māram-māram khādati*), *sāari sāari rova* (11/19 : *smāram-smāram rodati*); *pai pai khāja* (20/21 = *paktvā-paktvā khādāyate*); *jeṛi jeṛi jā* (20/22 : *bhojam-bhojam vrajati*); *bhāmi bhāmi* (35/9).

§ 81. (2) The *Present Participle*. The affix is *-ata* < *-ant-* of OIA. In some cases we have it as *-anta-* (or *-āta-*?). It is also found in the Progressive Tenses. Examples: *karata*, *padhata*, *payanta* = *pacatā* (20/11), *soanta* (21/3), *bādhata* (5/24), *denta* (34/1), *nhāta* (38/23), *lenta* (36/19), *khājata* (37/30), *bolata*, *jeṛvata* (39/13), *dhāwanā* (36/29); *paśata* *nīkalata* *goru* *coru* *cīwa* (49/23), *khānta* (52/5); *meghu* *barisata* *tīva* (51/9); *talathi* (36/11 = *talata* *hi*); *duāra* *paśati* (37/26).

Present Participle of the Passive: *karāvinta ācha* (21/17) = *kāryamānam āste*; *mārita* *coru* *nisatā* (35/7 = *māryamānas cauro nhsattvāyate*); *khājata* = *khādyamānam* (37/36).

Present Participle of the Causative: *khaṇṇawanta* or *khaṇṇawāta* (21/15).

The Present Participle of \sqrt{as} and $\sqrt{bhū}$ —*hātī*, *hūta*—were used as Post-positions of the Ablative Case in the declension of the Noun: see *ante*, p. 43.

§ 82. (3) *The Past (Passive) Participle.*

The Passive Participle adjective is derived from the OIA. forms in *-ta*, *-ita* and *-na* : and it frequently is an assimilated form in which the distinctive affix *-ā* is absent.

biḍara (34/16, 40/28 : *biḍara* + *ā*) ; *mūṭha* (34/29 : *muṣṭa*) ; *chūṣa* (35/9 = 'released') ; *nīdāludha* (36/20 = *nīdārābuddha*) ; *ghūṣa* (36/27) , *bisūṭha*, *cāhā* (37/17) ; *sukhē* < *sūkhā* (37/25) ; *sūta* (= *supta* : 50/20) , *nāga* (38/1 = *nagnah*) ; *bhā* (40/4) ; *harāvā*, *-gā* (41/15) ; *adāta* (41/3 : *ādattam*) ; *dūṭha* (42/13) ; *mūṭha* (42/27) ; *jāṭha* (42/29) , *nāṭha* (43/10) ; *dine* < *dina* (< MIA. *diṇṇa* = *idatta* : 47/4) ; *yadhā* *sulha* (47/27) ; *rūṭha* (49/10) ; *bhūkhe bāmhaṇa* (36/3) ; *nai badhī* (39/21) ; *gāṭhu calā* (39/30) ; *biḍharavā dhamu* (52/25) ; *pāṇī barisē* (52/22).

§ 83. (4) The Verbal Noun in *-ana* < OIA. *-ana* : *karana*, *paḍhaṇa* (11/28) ; *jāṇa* (38/27) ; *jeṇaṇa* (11/24) ; extension—*bādhaṇa* (39/3 : 'broom') ; *kheḷaṇi* (37/19 : 'play thing').

In Old Kosali, this verbal noun has the force of a noun of purpose : e. g. *karana jā* = *kartum yāti* (11/23) , *paḍhaṇa āwa* = *paṭh-tum āgacchati* (11/28) , *jāṇa pāra* = *gantum pūrayati* (38/27) , etc.

§ 84. (5) The Verbal Noun in *-āba*, as a gerundial form (gerund of purpose) with the post-position *-kīhā* : noted before, § 77.

§ 85. (6) The Agentive Verbal Noun in *-aṇihāra*. This has been discussed before, § 49, p. 23. In the Old Kosali of the *Ukai-vyakti*, this affix has the force of a desiderative form : e. g. *ko karana-hāra*, *paḍhaṇihāra ācha* = *paṭhiṣṣyann āste* (20/14, 15) ; so *jaṇihāra* = *gamisyan* ; *jeṇaṇihāra* = *jivisyan* (12/10-12).

§ 86. [6] CAUSATIVE AND DENOMINATIVE.

These have merged into the same form. The OIA. causative affix *-āpaya*, for the more common grade *-āya*, found in a few verbs ending in *-ā* (e. g. *dā*—*dadāti*, causative *dāpayaṭi*, *jūā*—*jānāti*, *jūāpayaṭi* or *jñāpayaṭi*, *mā*—*māpayaṭi* etc.), became generalised in Early MIA. of pre-Christian times as the common causative affix (e.g. OIA. *karoti*, caus. *kārayaṭi*, early MIA. *kārāpayaṭi* or *karāpayaṭi*) which was added, not to the old causative base with the long vowel in the root, but rather to the ordinary form with the short vowel (when the root had a short vowel). This affix became in MIA. *-āwe*, *-āwa*, and in a few cases *-āwa*, and in NIA., it took the form of *-āw-* *-ā-*. In a small number

of cases, as in the Old Kosali of the *Uktī-vyakti*, we have *-awa*, which represents both OIA. *-āpayā* (e. g. *bināwa* 39/27 = *vijñāpayati*) and *-aya-* without *p* (the *-w-* from the *-p-* being a late MIA. addition), as for instance, in *melāwa* = *melayati*, MIA. **melāwa* < **melāpayati* (38/20).

In a good number of cases, the Old Kosali causative is just like the ordinary transitive or intransitive form, without *-aw-* or *-ā-* or *-awa-* affix, but with the proper long vowel of OIA. : e. g. *chāa* = *chāwa* < *chādayati* (36/6), *jāla* < *jvālayati* (88/17), *bāṇa* = *varṇayati* (41/23), *santāwa* (44/25 : *santāpayati*), *sāha* (*sādhayati* : 41/31); *sts nirupa* = *nirūpayati* (41/21); *bāṭa* = *varṭayati* (40/21); *umisa* = *unmīrayati* (41/18), *cheda* = **chūdayati* (41/19); *uphāḍa* (45/24); *āṅka* = *ankayati* (41/20), *māja* = *mārjayati* (42/21), *sāmeṭa* = *sammeṭayati* beside *samīṭa* (44/3); *ḍulala* = *ḍurlāpayati* (44/20), *unāḍa* = *unnadayati* (19/5); *dhānu goa* (44/24 : *gopayati*); etc. Proper NIA causatives of all of these, with short vowel in the root and *-awa-* affix, are found or are possible : e. g. *bāna*, but **banāwa*; *jāla*, but **jalāwa*; cf. *hāla*, beside *halāwa* (49/3, 4). Examples: *khajhāwa* (7/13) = *khajj + -āpayati*; *padhāwa* (13/26), *duhāwa* (13/27), *karāwiha* (21/19 : future form), *karāwa* (21/16, passive caus.), *khānāwanta* (21/14 = *khānayan*, present participle); *hamāwa* (38/11), *cādāwa* (39/1 : *cūṭṭayati*); *ghatāwa* (39/3); *baḍhāwa* (40/14), *baṭāwa* (40/13); *nacāwa* (41/2); *pasijāwa* (51/7) beside *pasija* (57/16), *bilāwa* (42/2), *jijāwa* = *jiāwa* (46/25), *cabā* < *cabāwa* (46/27) beside *cāba* (45/3); *soṭvarāwa* (48/24) beside *soṭvara*; *nibāṭāwa* (48/14) beside *nibāṭa*; *calāwa* (49/1); *bujhāwa* (49/15) beside *būjha* = *budhyati*; *dāpāwa* = *darpayati* (5/21); *sūjhāwa* (51/18); *sonāwa* = *svāpayati* (50/17), *jagāwa* (50/20), *sikhāwa* (50/23); *nacāwa* (51/6) beside *nāca*, denominative from *nāca* = *nṛtya*?; *khelāwa* (52/17); *ḍarā* (14/16); *sahāwa* (49/11, beside *saha*).

There is another causative affix *-ra-*, *-la-* which is found in some roots. This is also of OIA. origin from *-āla-* as a causative affix in a verb like *pāti—pālayati*. Examples are : *baisāra* = *baisāra* (59/25) = *upaveśayati*, from **upaveśālayati*; *dekhāla* = *darśayati* (38/11), *makhāra* (40/17 = *mraśayati*); (?) *ujāra*, beside *ujāta* = *ujjati* or *ubjati* (51/26). In later times, this *-āla-* affix became more prominent as in Hindi causatives : e. g. *denā—dīlānā*, *sinā—sīlānā*, *dekhnā—dīkhanā*, *dīkhlānā*, *sonā—sīlānā*, *nahānā—nahlānā*; etc.

The characteristic denominative affix in OIA. was *-āya-* : *drumāyate* < *druma*, *kṛṇāyate* < *kṛṇa*, etc. In later Skt., following evidently

vernacular MIA. habits, the noun itself could be used as a verb base : e. g. *kṛṣṇati*. In late MIA. evidently the *-āya-* of the denominative and the *-āwa-* of the causative merged together : and in NIA., they became one form for all practical purposes. Cases of the Denominatives in Old Kosali, showing *-āwa-*, *-āwa-*, *-ā-* affix (apart from cases like *māta = mātrayati*, 7/27; *jhañjhāda*, 43/29 . *cheda = chidrayati*, 41/19)—*phudāa* (42/23, < *sphuṭa*); *kundāwa = kundāyate*, *jābhā* (35/25 : < *jambha = jṛmbhā*); *ḍolāwa* (39/20 < *ḍolā*); *corāa = corāwa* (38/11 : < *corā*); *lajāwa* (38/1 : < *lāja*, *lajjā*); *nisatā* (35/7 *nīṣattvāyate*); *baḍāwa* (40/13 : < **baḍa = 'big'*); *khelāwa* (52/17 causative?); *ucāa = ucāwa* (49/25 : *uccāyate*); *galagalāna* (46/15), *barakāwa = ?* (47/23); etc.

§ 87. [7] COMPOUND VERBS.

Ṭs. and other nouns and adjectives with root *kar* form a very natural way to indicate, although in a round about form, simple ideas. e. g. *bhōjana kar*, *na(y)ana kar*, *padhāna kar*, *bhavana kar*, *pāka kar*, *darsana kar*, etc., besides proper verbs *jeṭh*, *ne*, *paḍh*, *ho*, *pa*, *dekh*. In this way, the language, particularly in the NIA stage, found it easy for the accession of Skt. words (nouns and adjectives) to a larger extent than ever.

Verbal forms from the different roots give more or less one idea—that of the first root—modified in various ways, and thus forms the characteristic Compound Verb Construction of NIA. The Compound Tenses were in principle of this type. We have Desideratives formed by this principle : *karāna cāhu* (12/26), *karana icchata dōha* (12/26), *māhu jeṭhana māga* (42/27); from *la-lai palā* (11/18), we can assume *lai palā = 'run away with'*, cf. Hindi *le bhāgnā*. But there are no cases of the kind of Compound Verbs we note in later NIA., with *de*, *ne* or *le*, *khā*, *jā*, *paḍ* (*pa*) etc. used as auxiliaries with the force of prepositions.

§ 88. [8] THE SUBSTANTIVE VERB.

The Substantive Verb Roots are *āch*, *ho*, *ah* and *rah* : *raha* generally means = 'remains'.

Of these, *āch* is exceedingly common : it is from MIA. and OIA *acchati*, which is made up of root *as + vikarāṇa -ccha-* (as in *gam—gaschati*; *r—rechati*, *van—vāñchati*, *iṣ—icchati* etc.; = Indo-European **es-ske-ti*, found also in Greek, Latin and Tokharian). Now it is obsolete in Kosali. The root *ah* < OIA. *as* is moribund—it occurs in the participles *sata* < *santa* and *hātī* only. The roots *ho* and *raḥ*

are the only ones which have survived in Kosali. For a discussion of their origin, see ODBL., pp. 1035 ff.

§ 89. (9) Particles.

The following have been found:

arc, alo, vocative particles (19/30, 20/10 and 20/3, 21/20);

ai: emphatic, from earlier *hi*, as in OIA., also combined with a preceding *-a* into *-ai*; so *pūtai* (<*pūta-i*, *puta hi*) *janī jāna jo nirgruṇu ho* (10/8, 9); *ekai* (<*eka-i*) (37/30), *sabai* (<*saba-i*) (52/2); *amhei* = *vayam eva* (21/22);

im, ī = *eva*: 'only, exclusively': *bamhaṇa ī para nivantesu* = *brāhmaṇān eva paraṃ nimantrayisijasi*, *ksatriyādi-paricchedak* (16/23); *sonē ī para de* (16/25) = *suvarṇam eva paraṃ dadāti*: this probably from *hī* = *hi*;

u = 'even, also, and' <*api*, influenced by *α-vi, ava*; *uta* > *va* > *u*, combined with preceding *-a* to *au*: e. g. — *ketay eka* (14/17), *ho u* = *ho'pi* (21/19: *rājā jāi kou*), *sahasu* = *sahasu-u* = *sahasram api* (9/28), *perbata u* (9/29), *samuda u* (47/24); *manāve u na mānāi* (37/11), *kāu-u lūgha* (48/1);

hi 'never, not ever': *bisīṭhu ki bala* (36/12);

jai = *yahi* (21/19): *rājā jāi kou* (21/19);

janī = 'not': *janī* (written *jane* जने) *ho so janī bhāja, jā* (ज) [*pūta*] *junu-y-āhi* (10/7); so *pūtai janī jāna* (10/8);

junu: 'not', only example as above. (For suggested origin of *janī* and *junu*, see Note to § 27, p. 14);

ta: 'then': *sātu bāna, ta puṇi sāna* (45/15); probably = *tadā* > *taā* > *tad* > *ta*;

na 'not': *na upakarati* (20/10);

puṇi <*puṇah*: *puṇi sāna* (45/15, 51/25); *puṇi puṇi* = *puṇah puṇah* (52/2); poetical *puṇu* (38/18, = *puṇah khadu*?);

para <*param*: 'only', 'nevertheless': *para rahai* (35/3); *netu para mācai* (37/5);

su: 'well': *saradā rṇu tādā su soha nadikara* (15/24, 25);

-hi, -hī: *tuhī* = *tvam eva* (21/21), *talathi* = *talata + hi* (? 36/11); *chāṭhō* = *hi* (22/11, 51/19: ?);

Skt. *tarhi* (21/21), and *prabhṛti* (10/17) also occur.

SYNTAX

§ 90. The syntax is that of NIA, as presented by Hindi, in the main, so far as it can be judged from the sentences occurring in the book.

The following points may be noted :

(a) Verbs and sentences : subject + object + verb, this is the order. But we have exceptions—probably these are special cases of emphasis *duka gauri dūdhu guālā* (5/14); *jaca* (५१) *kūbala jajamāna* (५२५१) *kāpaḍi* (5/15); *dukhāwa gūi dūdhu guālē gosāuri* (13/26); *paḍhāwa chātrahi sāstra ojhā* (13/28); *simhāsana ācha rājā* (14/24); *bhūkhakhatu brāhmunu-khā thālā-kari idhane bhātu rūdhu brāhmunu* (14/10), *mohi tarhi ka baḍhāwihāti* (21/21); *biāli ko hāu māghihāi* (22/5); etc.

The subject comes after the object, but before the verb : *paisata nikalata goru voru owa* (49/23); *thakurahi sawaku ohaga* (50/20), *ko magi bhojana māgaba* (23/6); *giathahi bhikha bhikhari yāca* (49/20) beside *arhi gṛhasthahi sākoca* (52/23).

Object at the end : *kālihari ākosa sabāli* (49/18); *devaharī pūcha gurahi* (52/1); *ayānehī akala dhātu* (44/22) (but *dhātu gamārāhi akala*, 41/8); *e beṭi kahi deḍi* (22/29); *hāthi guḍa mahāutu* (40/20), *sāmhi sevaka binawa* (39/28).

(b) Correlative Sentences, proverbial in form, abound. (See text, p. 32, for examples).

(c) Simple Sentences, without particles: *dharmu ho, pāpu jā* etc. (see text, p. 33).

(d) Dependent Sentences are not the rule : thus—

bahutu rājā ethū bhūi bhac, tenha-karī sabhā bahutu gumiā bhac sūbāti (<*suavanti* = *śrūyante*; cf. Oriya *subāi*), *tenha-māgha kālidāsa māgha-kirāta-prabhṛti ketan eka bhūti gaye* (p. 10). But we have, so *putai jānē jama jo nirgunu ho*, etc. (p. 10).

(e) Descriptive adjectives are put in the absolutive : e. g.—

aho kae e suāre bēṭali hiē rādha (21/26).

(f) In interrogative sentences, the verb may occur at the beginning : e. g.—

koiha kou, jo kanameru-tālu prāsāda karāwihā? (21/18).

(g) Honorific verb plural, with noun in singular :

paharē ko thā dharahati rūnlu (22/3, 4) = *praharake kīm atra* (I *kam atra*) *niyohsyanti aaramāh* (cf. *Pādūki* 'honoured sir', in Malaysia).

(h) Verbs of motion omitted : *nita, lāhā-hīta eṭe kālē* (23/18) = *sakhe! kutas tuam iyatā kālena?*. Also the substantive verb : *rājā ja kou* (21/19).

(1) Passive and Impersonal Constructions are common: e. g.—

ohātāṣṭrā gṛāh jātā=chātrena grāmo gamyate (16/14); rādhaṣṭrā āchāṣṭrā, 'I am cooking', beside āchā rādha (रास)=pacyate sthigate (20/25); kāha karata āchāṣṭrā, beside kāha karāṣṭrā rādha āchā (20/15, 16); kāha karata kāha kīja? pacyate pādha (20/27); kāha kāha kīja? pāṣṭrā, pādha (20/29); amha-pāṣṭrā kī pādha (21/9), rather than active kī pādha; kī e deṣṭrā karāṣṭrā or karāṣṭrā āchā (21/16), beside active kī karāṣṭrā āchā (21/5); kī māi bhajana māgaba (22/7), beside kī kī māi māgaba (22/5).

§ 91. There are some PROVERBAL EXPRESSIONS and FRAGMENTARY PORTUGAL PASSAGES, which are in metre (and rime):

mṛita koṭhakaḥ karadaḥ tūreka, tei so tāhṛ sūṅka (47/20):

oatru bănuș, la prânz sârne (45/15);

ghode hāthī sūjā ūsajā (उसज) (15/9):

jo parahi bāca, so gāpni sāca (43/5):

dayāṇu dayādīnī jhañjhaṇḍa (43/29):

bakia dūbalachi aroda, dahi [*dūdhi*] *birola* (= *biroda*) (45/13);

boiata jeivata jibha khāda, garmā āe oṣṭha khāda (39/13);

dharmā bhā, pāpā nū (88/4);

dharma *koṭha*, *pāpa* *jāha* { 33/5 }:

jasaś jasaś dharmuḥ bādhā, tasaś tasaś pāpau ghāṭa (33/7):

jaisē jaisē dharma jāma, taisē taisē pāpū khāma (33/12):

jei jei dharmu pasara, tei tei pūpu osara (38/14):

jāhā jāhā dharmu nāda, tāhā tāhā pāpu nāda (33/18);

jā-kiñhā dhammu kiñhā, tā-kiñhā vāpu kiñhā (33/21):

jā-taṁ dharmaṁ pāṇiṁ, tā-taṁ dhamṁ sāṇṇiṁ (33/23):

jākara dharmu ūsasa, tākara pāpu orusa (33/25):

petikā vōtañ jhola (34/24):

bhāgē balē bīra para rañai (35/3):

chūtu bāohā bhāñi-bhāñi kādā (35/3):

ođhārī rāṣī oorū dhruka (35/13):

badakari dāḥa badā-rohi lāḥa (95/21):

parbhatu talathi bisithi ki bala (38/12):

sista înainte hole pe calor (36/14):

michē holē kām na rohāi (36/16):

in phudā bolā, sō pānīnī, vāṭ (36/17):

ទំហំប្រភេទ ប្រភេទ, ៨០ ប្រភេទ ប្រភេទ
ទំហំប្រភេទ ៨០ ប្រភេទ (៣៦/២១):-

30 jagga, 30 bagga (36/21);
ja nūcha, 30 ācha (38/22).

jo pūcha, so dcha (35/22);
 gahāma nīva. Jāma (37/19).

aghāṇa nīcu dārpa (37/1)
nīcu pāṇa mājā (37/5).

lobbe: *macromyces*: *blasia* neta *blasia* (37/9).

basithu na, aūhū mīlāi (37/17);
sayāna sabahati byāpāra, (37/29);
jāba pūtu pāu pakhāla,
tāba, pitaranhu sargu dekhāla (38/11);
jeta jeta parū dhannu corō(w)a,
teta teta āpana puru harāwa (38/13);
jo para-kehū burua cinta
so āpanu-kehū taise mānta (manta?) (38/15);
jeīwa jeīwa mā putuhi dūlāla,
teīwa teīwa dūjaṇa-kara hia jāla (38/17);
unīda cūḍā sonāra (38/24);
poṭala bāḍha lhusiārā (38/25);
bahā parū dhannu joḍa, cora gāthi chōḍa (38/28);
hālī khetu pāsa : kupūtu kulu pāsa (39/16);
teh sarisawa pela, hāthi rākhū pela (39/24);
jāni ho so bhāja, jā junu [pūtu] y-āthi (10/7);
te guṇai jāni upajati, je sabahi na upakarati (10/9, 10);
satta mārggu jāni chōḍasi (सट्ति) (10/11); etc., etc.

CONCLUSION

§ 92. Through the *Ukti-vyakti-prakaraṇa*, we have been placed in possession of some valuable material for the study of NIA. in its evolution from MIA. : here we have a most important document for the study of the history of Kosali (or Eastern Hindi) in special and of the Aryan speeches of the Upper and Lower Gangetic Valley and the East in general. We find from this that by the middle of the 12th century A. D., the vernacular of the area concerned had arrived almost at a full evolution of the stage in which we find it now, and all the influences and cross-influences which were operative in its formation had finished their work : we are in this book in presence of the fully evolved Kosali (or Eastern Hindi) of the 12th century. The language recorded here is undoubtedly a reflex of the actual spoken vernacular—it is not a more or less artificial literary speech like Western Apabhraṃsa, and hence the value of the *Ukti-vyakti* is all the greater for the study of NIA. philology. Some of the various observations made in the commentary have also a unique value in the social as well as cultural history of North India in the early medieval period. As a document of NIA. linguistics, its place is like that of the *Caryāpadus* of Bengal, of the *Varna-ratnākara* of Mithilā, and of the *Mānaseśvarī* of Mahārāstra.

INDEX

to the *Study*

(Unless indicated otherwise, figures refer to the sections)

- absolute case 59 (6)
- accent
 - in causatives 16
 - in compounds 18
 - in denominatives 16
 - in disyllabic nouns 11
 - in long words 16
 - in past participle adjectives 14
 - in present participles 17
 - in primitive verbs 13
 - in trisyllabic nouns 12
 - in verbs in the future tense 15
 - in verbs in the past tense 14
- habits 10
- accentual shortening 35
- active bases p. 54
- adjectives 64
- affix
 - feminine, 49 (xvi)
 - future gerundive 49, (iv)
 - passive participle adjective, 49 (vii)
 - pleonastic, 49 (i), (vi), (xvii)
 - present participle, 49 (v)
 - verbal noun, 49 (ii)
 - lā, hā*, 56
 - nāw*, 58
- agentive verbal noun 85
- anaptyxis 45
- anuswāra* 20
- Apabhraṃśa 92
- aspirates
 - new, 31
- assimilation 45
- ātmanepada 70
- Awadhī 1
- Awadhī literature p. 2
- causatives 70, 86
- causative bases 6, p. 54
- cerebral *ṛ* 27
- compensatory lengthening 35
- compounds
 - Old Kosali, 51
- compound verbs 87
- consonants 36, 41
 - double, 41, 42
 - single, 42
- denominatives 70, pp. 65-66
- denominative bases p. 54
- daśā* bases p. 54
- diphthongs 7, 9
- distinction between *r*, *l*, *ḍ* 30
- euphonic *-w-* 3
- feminine form as a diminutive 53
- final *-ū* 5
 - ū* 6
 - long vowels 36
- flapped *r* 28
- flapped *ṛh* 28
- foreign element in the vocabulary 48
- future 73
 - in *-ba* 77
 - imperative 74
- gender 53
- glides 29
- glide *-w-* 3, 37
- y-* 2, 37
- imperative 74
- impersonal constructions 90 (1)
- inflections 59
 - origin of, 63
- interchange of *i* and *e* 6
- Kosali 1, 92
- learned forms from MIA, 47
- locative singular affix 40
- moods p. 55
- nasal
 - reduced, 20
- nasalisation
 - contiguous 21
 - loss of, 25

proximity, 21
 unstable, 22
 nominative affix -*u* 51
 noun-bases 53
 numbers 54
 numerals 63
 oblique case 59 (7)
Old Avadhi 1
Old Koseali 1
 optative p. 55
 parasmai-pada 70
 participle
 conjunctive, 80
 past (passive) 82
 present, 81
 present causative, 81
 present passive, 81
 particles 89
 passive base
 -new, p. 54
 passive
 constructions 90 (i)
 forms 70
 past
 conditional 76
 intransitive 75 (i)
 transitive 75 (ii)
 progressive 78
 plural 55
 affixes 57
 honorific, 90 (g)
 plural oblique affix 58
 poetical passages 91
 post-positions 60
 origin of, 63
Prakrit semi-tatpadas 51, 34
 prefix
 negative, 50 (i)
 privative, 50 (x)
 present
 active 71
 passive 72
 third person singular 39
 perfect 79

progressive 73
 pronominal
 adjectives 68
 adverbs 68
 forms, origin of, 67
 pronouns 66
 pronunciation of *y*- 2
 pronunciation of *r* 3
 proverbial expressions 91
 reduction of *ā* to *ī* 5
 reduction of -*ai* 39
 root
 OIA, 70
rudh words 51
 Sanskrit loans 46
 Sanskrit *semi-tatpadas* 45
 Sanskrit *tatpadas* 45
 sentences p. 68
 sibilants 32
 simplification of consonant groups 33
 simplified consonants 41
 sound of *ū* 23
 speech-rhythm 6
 substantive roots p. 54
 substantive verbs 83
 tenses p. 55 f
 compound, 78-79
 participial, 75-77
 radical, 71-74
 simple, 71-77
udavṛta vowels 37, 38, 39
 verbal noun in -*āla* 84
 in -*ana* 83
 verb-bases 70
 verbs of *des'* origin 44
 verbs of motion 90 (h)
visarga 33
 voices pp. 54-55
 vowels
 simple, 4
 vowel combinations 8
 length 6
 quantity 88
 word order 90 (a)

Material of Social and Historical Interest in the UKTI-VYAKTI PRAKARANA.

by Dr. Moti Chandra, M. A., Ph. D.
Curator, Arts Section, Prince of Wales Museum, Bombay

Govindachandra, the Patron of Pāṇḍita Dāmodara.

From the internal evidences in the *Ukti-Vyakti* it is apparent that its author Damodara flourished in the reign of the greatest of the Cahalwāla Kings, Govindachandra. He defeated twice, between 1114 and 1118, the armies of the later Yāmīnī Kings, and by imposing the *Turachahapada*, a Hindu rejoinder to Islamic *jayas*, on the Muslim inhabitants of the Middle Country in the 12th century, he showed that even the Hindus, stirred to action by the plunders of Mahmud Ghaznavi, were capable of taking revenge. During the glorious reign of Govindachandra the Palas and the Gaudas were defeated and his dominion was further extended. It is evident from his inscriptions that he was an orthodox Hindu who extended his patronage to the Islamites by making them gifts of villages. Bhatta Lakshmidhara, the great minister of Govindachandra, in his *Kṛtya Kalyāṇera* (K. B. Rangaswamy Aṅgana, Calcutta and Or. Se. Vol. I, p. 14, Baroda, 1941), praises his self control and bravery. He was, as Lakshmidhara observes, as it were 'the dwelling place of knowledge and courage (*eso jāṇa-parikramāṇikavasutā*)'. Our author Dāmodara also refers to his patron Govindachandra in a highly ornate panegyric (21/7-14). He refers to 'his fame earned by bravery', and that 'he had the wealth of Kubera, the effulgence of the sun, and the intellgence of Urhupati,' and, 'as the heaven is the abode of the gods, and the nether world is the domain of the Great Serpent Śeṣa, likewise Govindachandra reigns over the rest of the world.'

Occasional references have also been made to the acts of piety of Govindachandra and his subjects. At one place (21/14-16) his officer Surapāla is referred as superintending the digging of a tank named *Rājasekura*, which may be identified with the Itājātalab near Banarus or the Rājyal Tāl in Chandauli. A temple built by Dhruvapāla, a rich merchant of Banarus, is also referred (21/17-18). Govindachandra is also referred as establishing the Brahmanas on firm footing at Banarus (21/17-18), a fact which is amply supported by the inscriptions of Govindachandra and his predecessors.

There is every reason to believe that Sanskrit learning received great impetus in the Gāhādvala period, though unfortunately little evidence has survived to trace the literary history of that period. There is no doubt that Bhūta Lakṣmīdhara, who held various important offices of the state in Govindachandra's time, was a great scholar. It is evident from the *Kṛtā Kidpitarā* that he was a profound scholar of the Purāṇas, the Vedas, the *smṛti*s and other ritualistic literature. Śrī Hṛṣya, the famous author of the *Naiṣṭhika*, also flourished in this period. Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyākṛti Prakarana*, clearly shows that Eastern Hindi, the language of the people of eastern U. P. was also receiving due recognition even from Sanskrit Pandits, and that the language was not in its formative stages but fully developed, and that probably it had its own literature which is unfortunately lost.

Pandita Dāmodara.

Nothing is known about Pandita Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyākṛti Prakarana*, except that he was a contemporary of Govindachandra. Peculiarly enough there are three inscriptions of Govindachandra's time which speak of one Pandita Dāmodara Śarmaṇa who was held in such high estimation by Govindachandra and his two sons that he received the gift of villages at least thrice. From the *Ukti-Vyākṛti Prakarana* as well it is evident that its author was a man of great learning and accomplishment. It is probable, therefore, that Pandita Dāmodara Śarmaṇa of the inscriptions and Pandita Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyākṛti Prakarana* were one and the same person.

The earliest of these copper plates belongs to the reign of Govindachandra (*Ep. Ind.* VIII. 155-156). With his consent, the Maharājaputra Āphoṭachandra-deva, endowed with all royal prerogatives and anointed as Yuvarāja (his apparent) records that, on Friday, the third *tithi*, the Akṣaya-tīthīyā and Yugaḍi, of the bright half of Vaisākha of the year 1190 (Friday, 30th March, 1131 A. D.), bathing in the Ganges at Banaras, he granted the village of Kanauḥ, in the Nandini Pattalā, to Pandita Dāmodara Śarmaṇa, the son of Pandita Madanapāla, grandson of Lokapāla and great grandson of Ganapāla—a Brāhmana of the Kāśyapa-gotra, whose three *pranavas* were Kāśyapa, Āvatsāra and Nandihraṇa, who was the student of the *Viśvaśameṣi sūktā* (of the Yajurveda) and a sun worshipper (*sura*), and who knew the five *siddhāntas* of the Jyotiśāstra.

The second copper plate, bearing a date equivalent to Wednesday, 25th Dec. (1146 A. D.) records that with the consent of Govind-

achandra, Mahārājaputra Rājyapāṇdeva, after bathing in the Ganges at Rājyapāṇapura, granted the village of Chamaravāṇī with Haribhandapālī and two or three other *Pāṭakas* to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ (*Ep. Ind.* VIII, 156-157). The occasion of this gift was the Uttarāyana Sankranti.

The third copper plate records the gift of a village to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ by Govindachandra himself (*Ep. Ind.* VIII, 18-19). It bears the date equivalent to Monday, 23rd December, 1150 A. D., and the occasion of the gift was the Uttarāyana Sankranti. After having bathed at Koṭitīrtha (modern Koṭwā) at Banaras he granted the village of Loripupāḍā or Lolikapāḍā together with Tivāyī-Kṣetra in the Umbarala *pāṭikā*.

In all the three inscriptions Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ's genealogy, *gotra*, *pravara* and *śākhā* are mentioned. He was the son of Madanpala, grandson of Lokapāla and great grandson of Guṇapāla. His *gotra* was Kāśyapa, his *pravaras* Kāśyapa, Āvatsāra and Naidharava, and he was a student of the Vājasaneyī Śākhā of the Yajurveda. He was a worshipper of the sun and was highly accomplished in all the five *śikṣāśāstras* of Indian astronomy.

From the inscriptions it is also evident that the two sons of Govindachandra, namely, Āsphota Chandra and Rājyapāla, made gifts of villages to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ with the consent of their father. It is apparent, though it has not been expressly mentioned, that Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ was their teacher, and the gift of villages which they made to him was in token of their respect for their teacher. Whatever may be the case it is apparent from the *Ukti-Vyākṛti-Prakaraṇa* that Paṇḍita Dāmodara was an accomplished teacher and had wide acquaintance with the system of education prevalent in the 12th century in Eastern India.

Banaras as a centre of Education.

It is evident from the Gupta seals of certain educational institutions at Banaras, obtained from Rajghat, the ancient site of Banaras, that Banaras in the fourth century A. D. was a famous centre of education. Even after the Gupta period Banaras continued as one of the most important centres of Hindu learning, though unfortunately contemporary Sanskrit literature and inscriptions do not throw any light on the system of education followed at Banaras. The Gāndhārī inscriptions do not make any reference either to the schools or students receiving their education at Banaras. But we can infer

from various gifts of villages made to important and learned Brahmins of Banaras, that the purpose of such gifts was to encourage education indirectly. As we shall see later on, the teachers of Banaras not only taught students, but also made arrangement for their boarding and lodging. This could, however, only be possible when they had some financial backing. It is possible that the revenue of the villages given as gift by the Gahadwala kings, and occasional financial help received from the citizens enabled them to support their families and also their students. From an inscription of Chandra Deva (Ep. Ind., XIV, 197-200) it is evident that among the recipients of land grants there were many learned Brahmins. A Brahmin named Jata (No. 2) is called *Rigvedacharya chaturveda*, another Brahmin named Vilha (No. 126) is called *Yajurvedi charya chaturveda*; Chahil (No. 222) was *Atharvaveda charya dvivedi*; Dediga is called *Shri Chhāndogya-charya tripāṭha*. It is evident from this that there were teachers in Banaras who could give instruction in all four Vedas. The name of *Vidhi-Karari Gaṅgādhara* (No. 468) shows that there were also teachers of ritualistic Vedic literature.

In Alberuni's time (Sachau, Alberuni, I, 173) Banaras alongside Kashmir was the chief centre of Brahmanic learning. According to him *Siddhamātrkā* alphabets were used by the people of Banaras.

Fortunately the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* contains some very interesting information about the educational system prevalent at Banaras, Prayāga and Kananj. The purpose of education was to read the Vedas and the Purāṇas (15/16-18) and attain proficiency in the Smṛtis. It seems that in the curriculum of studies special stress was laid on religious literature.

The *Ojha* or *Upādhyāya* taught his students (13/28) and it was through him that a student could gain proficiency in his subject (14/16). It seems that the students often went to their villages (16/12), and they made certain preparations for such occasions (39/30), but as they were poor their luggage consisted of simple bundles (41/28). And thus equipped with their simple bundles they crossed the river Gangā (28/27).

Certain questionnaires throw further side light on the student life. "Who reads here?" "The son of a Brahmin." (21/8). The teacher asks a question, 'Who reads with me,' the answer is 'Brahmins' (2/8-9). This clearly shows that as far as Sanskrit learning was concerned it was the monopoly of the Brahmins and none else could aspire to explore its mysteries. It is strange that in the same

period the Jais could study Sanskrit at their will, and even in the middle ages the followers of the Buddha studied Sanskrit as they liked. But the Brahmins always considered learning as their monopoly, and this ideal persisted for a very long time at Banaras and elsewhere. Even such an erudite Jain scholar as Yāśovijaya, in the 17th century, had to hide his identity before he could receive instruction at Banaras.

Another questionnaire explains certain aims of education which was, for at least some students, to gain favour of the king (23/9-12).

Usually the students went to their teacher's house to receive their lessons (22/9-2). Most of the students actually stayed with their teachers (21/22-31). In return for their lessons and food they served their teachers (27/4-10). There were also the *āśramas* where teachers lived with their pupils (27/17). Śaiva monasteries at Banaras also served as places of instruction. In the Gāhādvala period, Kedaṛanātha at Banaras, apparently a monastery attached to the temple of Kedaṛeśvara, was an important educational institution (20/7, 22). It is also evident from the *Ukti-Vyakti* that besides Banaras (30/4), Kanauj (30/4) and Prayāga (30/15) were also famous centres of education.

In those days it was well known to the teachers at Banaras that learning required keen intelligence and no amount of committing the lessons to memory helped students much (22/17). It seems that in order to make the lessons in grammar easy recourse was taken to proverbs and interesting questionnaires (23/13-21; 23/25).

From one questionnaire (23/20-21) it is evident that the students had to cook their own food from the provisions received in alms. Students fresh from villages know little about cooking and, therefore, had to be trained by their teacher's wife.

Teachers in their old age expected some kind of help from their past students (23/21-23).

People were fond of asking all sorts of questions from students and their teachers. The usual questions and answers are set in proverbs. A student when asked about his place of instruction, his subject, and the name of his teachers, had set answers giving the required information (31/15-25). People also asked some typical questions from the learned men of Banaras, regarding the location of their dwellings, the institutions where they received their education and the families where they were married. The typical reply of the Banaras Pandit was, "I live in Banaras on the bank of the Ganges.

I have received my education in a Brahmin family, and I am married in a Nāgara family" (24/1-2). Incidentally this reply contains valuable information that the Nāgara Brahmins, an important community of Banaras, had migrated there from Gujrat as early as the 12th century.

The keen observation of Papāta Dāmodara did not leave unnoticed even the simple dress of the students at Banaras. In the 12th century as to day the Brahmin students wore huge knots on their shaven heads, and their dress was a simple *ġhot* or waist-cloth (31/28-29).

It has been said above that the teachers looked after the moral and material welfare of their students, but there were occasions when they did not spare their rod to put their student on the right path (31/12). Even to this day Banaras Pandits regard corporal punishment as an infallible means to compel students to take their lessons more seriously. But this kind of punishment did not estrange the cordial relations between the teachers and their students, and the latter regarded the service to their teachers as a means of shedding their sins (23/7-8).

Religious condition of Banaras in Gāhaḍwāla Period.

The *Ukti-Vyakti Prakarana* has preserved in the popular proverbs of the eastern United Provinces the popular attitude towards religion. The people regarded religion as the source of all happiness. Religion removed sins (5/24) and it was the source of all laws (5/25). In many proverbs (33/7; 33/12, 33/14; 33/19; 33/24; 33/25; 33/26) it has been emphasised that with greater emphasis on the moral side of religion sins took to their heels.

From the proverbs quoted by the *Ukti-Vyakti* it is also apparent that the people of Banaras were well aware of the fundamental concepts of Hindu religion. Compassion for all beings (9/30), desisting from stealing (9/31), getting rid of anger (9/31), realising the transience of the world (10/3), helping others (10/4), etc., were the virtues insisted upon in this period. These precious gems of religious thought of the Middle country, laying emphasis on the simple ethical concept of religion, show that there was nothing radically wrong with the heart of the people.

The Brahmins, in the medieval conception of Hindu religion, held most predominant position in the society. It is said at one place that Govindachandra established the Brahmana community

of Banaras on a very sound footing (21/17-18). In religious festivals, after the people had taken their bath and worshipped at the temples, they offered dms to the Brahmanas and thereafter partook of their meals (11/11-12). Cows were given to the Brahmanas as gifts (14/18-19); and giving big feasts to them was regarded as a meritorious act. In such feasts, given by the religious-minded people, the natives did full justice to the food (36/3). The Brahmanas were not satisfied with coarse food, they immensely enjoyed sweet *ladles* (14/19). As soon as a Brahmin entered the dwelling of a householder due respect was shown to him and he was offered a stool to sit (30/25). After enjoying good food and receiving some cash money the Brahmins were fully satisfied and offered their benediction to their hosts (9/16-17).

The people of Banaras in the 12th century as to day regarded the Ganga with great affection and respect. It was universally accepted that taking bath in the Ganga removed sins (5/23-24).

People in Gāṇḍwā period showed full respect to their forefathers. It was the confirmed belief of the people that it was by the religious deeds of their descendants that their forefathers attained salvation; and the forefathers in the heaven blessed their progeny in return (21/20-22). But the departed forefathers were not to be appeased with mental respect only, they required concrete examples of their respect in the periodical *śrādhhas* as ordained by Hindu religion. Feasts given to the Brahmins were to the immense liking of the departed forefathers; as soon as a son of the family washed the feet of the Brahmins his forefathers went to the heaven (38/11). Offering water oblation also pleased the forefathers (42/8, 51/20). It was, however, ordained by the Hindu Śāstra that the performance of *śrādhhas* at Gaya liberated the souls of the forefathers. In this age as well the Hindu offered *pinda* at Gaya (23/12-13), and there were officiating priests who shepherded pilgrims to that city (51/28).

Expiation as a means to get rid of sins, and belief in untouchability were distinguishing features of the Hinduism of the 12th century. The drinking of the *Painchagavya* (a mixture of milk, curds, ghee, cow's urine and cow-dung) was supposed to remove all sins (29/30).

Men on the street also believed in ghosts and the effectiveness of the charms. At one place the ghosts are mentioned infesting the burning ground (34/31). The charms and incantations were supposed to be imbued with hypnotic power (45/30), and they were also supposed to possess the power to restore the dead to life (46/26).

The *Utti-Vyakṛi* has little to say on Jainism and Tantric Buddhism, as its author had very little to do with these religions. But at one place some information about the construction of the *stūpa* is given (48/25). The naked Jain Digambara *śiṣyas* are also mentioned at one place (40/10).

Social Condition

The Gāhād-wāla inscriptions unfortunately throw very little light on the life and manners of the people in the 12th century. The *Utti-Vyakṛi* fortunately, contains many proverbs and idioms which give intimate glimpses of the life and manners of the people of this period. The information thus gleaned shows that there was little difference between the life and manners of the people of Banaras in the 12th century and to-day. In the 12th century the majority of our people lived in thatched huts, huts, whose mid walls were always in the danger of subsiding in the rains (26/11). In old houses, generally, the plaster peeled off (37/13). The poor inhabitant of a village had to be on his alert to keep his house in good condition. He thatched it (39/8, 42/9), decorated the entrance to his house (40/22), and painted pictures on its walls (41/13).

Naturally most of the household work was done by women such as winnowing (34/20), making beds (49/29), etc. But their chief work was cooking the food. Rich householders employed cooks, but generally cooking was the duty of the women of the house. Extreme sensitiveness to the caste pollution made the Pandit and students to cook their own food. The cook required fuel and cooking pots for cooking the rice (13/21). At one place (21/3-4) a cook is shown lighting the fire, heating the water in a *dausi* and thus cooking the rice at mid-day. From a questionnaire some information is obtained (21/26-31; 22/1) about a 12th century kitchen. The cook and women prepared cakes (*pāpa*), and all sorts of sweetmeats (*cyāyānt*). The kitchen servant made arrangements for the fuel and water. Some people partook of favourite dishes such as the *sattu* mixed with *ghī* and sugar, rice pudding and the favourite *khicharī*.

There are so many references to the art of cooking in the *Utti-Vyakṛi* which show that the people of Banaras were adept in the art of cooking. Of course, giving feast to the Brāhmanas was an usual feature of Hindu life (21/4-7).

Rice was the staple diet of the people of Banaras and elsewhere as to-day. People also liked *pūrā*, which were apparently well fried (16/6, 43/19). *Sattu* (parched grain powder) was also an usual

and convenient food. As we have said above it was eaten with the *ghī* and sugar. It was well kneaded and rolled into balls before eating (46/3; 41/15). People also liked the rice-pudding and the gruel. Parched grains were another form of convenient food (47/25). But people enjoyed nothing so much as sweetmeats (42/27).

It is also apparent from the *Utki-Vyākṛti* that the people of Banaras were not simple vegetarians; they also liked non-vegetarian dishes. They knew how meat was cooked by closing the lid of the pot after lighting the fire (32/3). While cooking meat some sour spices were added to give it flavour (29/1). It was believed that the morsels of cooked rice flavoured with salt, meat and *ghī* increased one's appetite (46/14). Meat roasted on spits (*sīhlābh*) was also liked (49/28).

From the above description of the food of the people of the Eastern C. V., it should not be understood that it was very simple. As the *Utki-Vyākṛti* points out people were fond of sweets, though unfortunately their names are not given. People liked variations in their daily food (27/30) to avoid monotony.

The *skandha* and *proceeds* in the *Utki-Vyākṛti* also throw some light on agriculture and animal husbandry, the two main occupations of the people. Tilling the field (46/18), and taking care of the crops (45/30) were the main duties of the farmers as a duty. The fields were manured after tilling (39/16). Workmen were employed to harvest the paddy crops (13/22). The bullocks were branded (47/23), and two bullocks were usually yoked to the plough (40/6). To ensure safe water supply the wells were cleaned (46/14), and tanks were dug (49/22). After all this hard work, and provided the nature was kindly, their fields yielded beautiful crops (35/29).

People were fond of rearing cows, but as to day, even in the 12th century it was a specialised profession of the cowherds (5/14; 13/27). They tied ropes round them (30/20) and milked them (50/11). Stray cows usually tried to graze in the fields (45/22); then the enraged farmer forgetting all his respect for cows drove them away with sticks (18/22).

Men in comfortable circumstances in this age usually employed servants, but the treatment meted to them was rather harsh. As soon as the master came to the house the servant had to touch his feet and when ordered bring his dinner. In consideration of his services he received his food (22/37). But in spite of strenuous duties he was often pushed out by the neck (46/7), and to punish servants (48/7) was considered as a bounden duty of the master.

The maid-servants performed all kinds of menial services. They carried water (49/31), cleaned utensils (6/13) and swept the house floor (39/11), but whenever the master or the mistress of the household was angry, they, holding them by their pigtails threw them out (24/23).

People welcomed the birth of sons, and the life of a woman without any male issue was regarded as useless (10/7). A contemporary proverb says that the attainment of wealth and the birth of son pleased (35/1). People celebrated the birth of a son with dancing and feasts (36/25). But there were persons who envied the happy mother fondling her son (38/17). But in spite of their keen desire to have male issues people prayed that a virtuous son should not be born to them as he was sure to spoil the fair name of the family (13/11, 39/16). Perhaps people did not welcome the birth of a daughter (13/28, 29), but if, owing to their misfortune, she was born she was brought up with love. When she attained the marriageable age then the family priest was asked as to whom she was to be given in marriage, and the usual answer of the Pundit was that she should be married to a man who was not of the same *gotra*, and removed five degrees from the mother's side and seven degrees from the father's side and that he should be able, virtuous and rich (22/27, 30).

The *Ukti-Vyakti* also throws some interesting light on the amusements of the Eastern U. P. It seems that story-telling was a favourite form of amusement (41/5). At one place it is mentioned how the story telling began—"Immortal kings reigned over the earth, and it is said there were many learned men in their courts. Among them many, such as Kalidāsa, Māgha, Kīrtida, became very famous."

The people of Banaras in the 12th century were as fond of wrestling and gymnastics as today. It seems various tricks were employed in wrestling (34/19; 39/2). Playing with the balls was also a favourite sport (44/20). Children played with the terracotta figurines, specially the toy ducks (37/24).

There was no dearth of mimics and actors and it seems that no amount of persuasion made them to give up their profession, on the contrary it made them more audacious (48/4).

People were fond of keeping parrots as pets and some of them could beautifully imitate the human speech (50/29). People were also fond of gambling (45/24). There was no dearth of dancers and musicians at Banaras. They were, however, not regarded as a respectable class as they used to train their daughters as professional dancers

(56/6). Apparently the reference is to the *Ganikharas* of Banaras, who give their daughters training in dancing and music, but their daughters-in-law are always treated as respectable women.

It is also remarkable that the puppet show was a popular form of amusement (52/17). Unfortunately it has now practically disappeared from the Eastern U. P.

Not much information is available about the general appearance of the city of Banaras, but apparently it was a city of lanes, and its hygienic condition was in no way praiseworthy. The dirty drains of the city were as filthy as to day (49/5).

The proverbs and in the *Ukti-Vyakti Prakarana* show that the city and the district of Banaras were infested by robbers, thieves and other bad characters. Strong men unashamedly robbed their weak neighbours. There were also pickpockets. If caught, the thieves were given a sound beating by the watchmen (38/28-30). It seems that watchmen were employed to safeguard the city wards (21/2, 4). Generally the thieves moved during the night (35/13). Citizens were, therefore, advised to keep awake (30/21). The bad characters of the city were ever ready to loot the country side (40/15). They also committed murders, sometimes burying the corpses of their victims to avoid detection (45/1). These scoundrels took special pleasure in victimising the simple village folks (41/8). These anti-social elements were so powerful and well organised that their victims were unable to find any remedy against them (21/35). Then there were gentlemen thieves who received stolen goods (34/30). No doubt these thieves and bad characters had given Banaras a notoriety in the 12th century with which even Hemachandracharya was acquainted.

It seems that even an ordinary citizen of Banaras dabbled in medicine. A common skin disease was *nalurue* (34/27); people also suffered from the cold and cough (36/1). People knew of some household medicine. They knew that the myrobolan moved the bowels (47/30). There were also surgeons who carried on operations (40/6).

It is apparent from the *Ukti-Vyakti Prakarana* that the merchants had a very important social status. There was no dearth of money with them (54/20), and they earned immense wealth through trade and commerce.

Small dealers were known as *Krayāṇaka* and their line of business was grain, spices, etc. (39/8; 45/8).

Then there were bankers who were very strict in their transactions. It is mentioned that it was difficult to get rid of them without making the full payment (33/16-18).

Coins in the Gahadwala period were usually known as *garhghana* or *garhghana* (25/29). Cowries were in currency in place of the coins of small denominations (47/7).

The goldsmiths of Banaras were expert in their profession. They could make beautiful bangles (38/24), and inlay rubies (40/27). They also made talismanic ornaments (41/12).

Precious articles were kept under the charge of an officer known as *bandhārī*. He always saw that the boxes under his charge were properly locked (39/17), but in spite of all the precautions he took, the robbers often looted his store-house (44/11).

The *Uti-Vyakti* also mentions some other professions. The oilmen pressed the rapeseed and also manufactured fragrant oil from the scented sesamum (40/31). The florist wreathed flowers (47/16) and the barber shampooed the body (39/11). The hunter hunted animals (43/35) and were great believers in good and bad omens (41/10; 41/9). The boatmen plied their boats (39/7), and they knew the depth of the Ganges at Banaras which enabled them to avoid the shallow water (46/11).

In the 13th century of the Indian history the principle of 'might is right' was firmly established. Forcible division of villages was a common occurrence (40/21). Usually, however, the fields were divided according to the law (44/10). In partition suits adjudicator divided the assets among the various claimants (41/16).

Banaras is famous for its cloth manufacture from very ancient time. Scarcy references in the *Uti-Vyakti* support this. Cloth-dealers were known as *kapaḍās* (3/15). There were also silk-weavers (39/8). Words for *carding*, *spinning* (39/8; 45/3) and *weaving* (40/18) have been used in various idioms. *Sāris* of very ordinary quality were woven from the flax yarn (43/22). Cloths fresh from the looms were also starched and calendered (43/22).

People in comfortable circumstances were fond of elephants and horses. Horses of good breed were led by grooms (48/12) and at ceremonial occasions they were beautifully decorated (43/9).

The *Uti-Vyakti* does not give much information about the costume and ornaments of the people of Banaras. The women wore bangles and earrings and decorated themselves with painted designs (41/19).

पण्डितप्रवर-द्रामोदर-विरचितं

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[मूलभूताः कारिकाः ।]

पण्डितप्रवर-दामोदर-विरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[॥ मूलभूताः कारिकाः ॥]

॥ ॐ नमो वाग्देव्यै ॥

[१. क्रियोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

नानाप्रपञ्चरचना बहिः[६]कृतं^१ सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्त्वं वाचासुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥
स्यादि-त्यादी वृत्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।
उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते^२ ॥ २ ॥
या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा या (सा) कीर्तिता विवक्षेति ।
तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥
सा च स्वपरविवक्षानुगताकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।
लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥
तस्मात् तया प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।
भवति व्यवहारविधौ लोकैः सा [ता]दृशी क्रियते ॥ ५ ॥
देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्टया यथा (या) किञ्चित् ।
सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥
तत्र च वक्तृविवक्षावशाद् गिरः सुप्र-तिङन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां विह्वं पृथग् वक्ष्ये^३ ॥ ७ ॥

१ मूलादर्श-बहिःकृतं । २ कुर्यते । ३ ता वदन्त्युक्तिः । ४ स्वपरि० । ५ शादृशी० । ६ वाच्यत्वा०
७ वक्ष्यामि । ८ वक्ष्ये ।

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु^१ ।

इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

‘आधि’ इति कर्तृनिष्ठा ‘कीज’ इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।

‘अस्ति-करोती’ धातू अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥

‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः

एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया [पत्र १, पार्श्व २] वर्तमानैव ॥ १० ॥

‘हस्तन्यद्यतनी वा ‘किएमी’ इत्युक्तौ तथा परोक्षा च ।

‘जइ पावंत’ ‘तव करत’ क्रियातिपत्ति[रि]ति’ चोक्तिः ॥ ११ ॥

‘करिह’ इति भविष्यन्ती ‘श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।

आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।

हस्तन्यद्यतनी’ वा स्मेनातीतेऽपि चा[द्या] स्यात् ॥ १३ ॥

अथ शन्तृङानशाविह विज्ञेयौ^२ ‘करत आच्छ’ इत्युक्तौ ।

‘करि आच्छ’ इति क्त्वा, णं ‘करि करि आच्छ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४ ॥

‘करवे आच्छ’ तुम् भवेत्, यदि वाऽयं करण [या] इतीहोक्तौ

शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ वृणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा ‘अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।

तेषामुक्तिः ‘किएसी’त्येवैव हि सर्व्वतो ज्ञेया ॥ १६ ॥

शत्राणौ(नौ) तु स्ययुतौ विज्ञेयौ ‘करणिहार आच्छे’ति ।

व्यापारोक्तेरन्ते वश्चेत् कृत्यास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।
 तस्मादमुनैव पथा शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥
 ॥ इति क्रियोक्तिव्यक्तिः ॥

[२. कारकोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।
 व्यापारभेदभिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥
 यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतुः [५०२, ५०३]त्वम् ।
 तत्रेनन्तो धातुः सम्बोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥
 कर्म व्यापारफलं येनैतत् साध्यते तत्र (उत्र) तत् करणम् ।
 'यस्मात्' तदपादानं 'यस्मै' तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥
 अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः [] पृथग् यथा लोके ।
 जातौ जेषु किहं या(जा)हां जेइं करि जो किलु कीज जेइ केहुं ।
 पुंस्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकेतः परिच्छेदम् ।
 एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥
 स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।
 सम्बन्धः स्वीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥
 ॥ इति कारकोक्तिव्यक्तिः ॥ २५ ॥

[३. उक्तिभेदव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।
 तत्पलवास्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकषट्कं ततश्च सम्बन्धः ।
 आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥
 एषां चैकव्यादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।
 पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥
 कालत्रयमथ च क्त्वा-नुम्-शन्तृङ्मीक्षणादयो लिङ्गम् ।
 संख्या-पुरुषावुक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तथैषाम् ॥ २८ ॥
 एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।
 यस्माद् धर्मिणि विदिते सुखलभ्यास्तद्गता धर्माः ॥ २९ ॥
 ॥ इत्युक्तिभेदव्यक्तिः ॥ २९ ॥ [१० २-२]

*

[४. लेखलिखनविधिनामकप्रकरणम् ।]

अथ कथयिष्ये लिखनक्रममिह लेखस्य पूर्वसूरिकृतम् ।
 येन प्रबोधितार्थो निरादरो वाचिके लोकः ॥ ३० ॥
 स्वस्त्यादिरिति प्रान्तस्तिथि-चारसमर्थितो भवति लेखः
 स्पष्टाक्षरः स्फुटार्थो वार्तासमसंस्कृताऽऽत्मा च ॥ ३१ ॥
 प्रस्थाप्यते यतोऽसौ पञ्चम्यन्तं सदैवतनाम ।
 यत्र तु नेयो लेखः सप्तम्यन्तं लिखेत् तदिह ॥ ३२ ॥
 लेखप्रस्थापयितुर्नामः प्रथमाऽथवा तृतीया स्यात् ।
 यस्य कृते तस्य पुनः षष्ठी देयाद् द्वितीया वा ॥ ३३ ॥
 महत्तः स्थानं नाम च यथोचितं पूर्वमेव लिखनीयम् ।
 तदनन्तरमितरस्य श्रीशब्दाद्यं च योग्यत्वे ॥ ३४ ॥
 माता पिता पितृव्यो ज्येष्ठो भ्राताऽथ मातुलः स्वशुरः
 नृप-गुरु-सेव्या विद्या-तपोऽधिकाद्या महान्तोऽमी ॥ ३५ ॥

परमाराध्यतमाद्याः शब्दास्तत्पूर्वतोऽनुरूपा ये ।

राज्ञस्तु महाराजाधिराजराजावलीपूर्वाः ॥ ३६ ॥

पितृ-गुरवश्चरणान्ता बहुवचनान्तास्तथैतरमहान्तः ।

पितृ-गुरुशब्दैश्चैतेन सञ्ज्ञयाऽन्ये यथायोग्यम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽयमेकनाम्ना लिखनीयो यत्र साम्यमुभयो [ः] स्यात् ।

भृत्य-ग्राम्य-कनिष्ठादिष्वपि चायं विधिर्दृष्टः ॥ ३८ ॥

अभिवादनप्रणामा वाऽऽशी [प० ३, पा० ३] राश्यासनं यथायोग्यम् ।

विज्ञापयति कुशलयति वार्त्तयति समादिशत्यादि ॥ ३९ ॥

प्रोञ्छितलिखितो श्लिष्टो बहुभिलिखितोऽन्यजातिबन्धनकः ।

हस्तेऽर्पितश्च दुष्टा(ष्टो)गौडानां द्यधिकपङ्क्तिश्च ॥ ४० ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तौ लेखलिखनविधिः ॥ ४॥

३

[५. व्यावहारिकलेखपत्रलिखनक्रमनामकप्रकरणम् ।]

दत्ताधत्त-क्रीतं वस्तु स्याद् यत्प्रसादतः सुलभम् ।

पुरुषान्तरेऽपि तमहं पत्रे लिखनक्रमं वक्ष्ये ॥ ४१ ॥

निजदेश-नृपतिराजावलीक्रमं तदनु वत्सरं विदितम् ।

मासं पक्षं च लिखेत् तिथि-वारयुतं ततः स्थानम् ॥ ४२ ॥

दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणा लेखकश्च पञ्चैते ।

पुरुषाः पत्रे लेख्याः पित्रा जात्या स्वनाम्ना च ॥ ४३ ॥

अभिहितकस्य लिखेत् पितृनामादावथापरस्य पुनः ।

पञ्चादथ वित्तमिति नाणकनाम्ना ततो वृद्धिम् ॥ ४४ ॥

दातृ-ग्राहकसमयः स्वहस्तदानं च साक्षिणस्तदनु ।
 तेषां स्वहस्तदानं लेखकनामाथ संकलनम् ॥ ४५ ॥
 पालकपत्रं च तथा दायकहस्तेऽथ पालकस्यापि ।
 अन्योऽन्यसमयपालननिबन्धनं सस्वहस्तं च ॥ ४६ ॥
 पञ्चा(ञ्च)नामित्त्वमिदं पत्रं साधारणं प्रमाणं स्यात् ।
 एक-द्वयङ्गोज्झितमपि भवेत् प्रमाणं कृतं शिष्टैः ॥ ४७ ॥
 यन्तु स्वल्पफलं स्यात् कतिपयदिवसोपयोगिशिष्टकृतम् ।
 पत्रं तत् स्मरणार्थं प्रमाणमुपयुक्तनामधनम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्तमृणाऽऽदाने पत्रं वृद्ध्या परत्र तु विशेषः ।
 क्रय-बन्धकादिपत्रे यस्तमहमुदाहृतौ वक्ष्ये ॥ ४९ ॥
 लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः पञ्चिकोपगतपट्टचीरकाः ।
 शासनं च किल भुण्डिकान्यथा सत्तु तत्र तदुदाहरिष्यते
 ॥ इति दामोदरोदीरिनोक्तित्व्यक्तिकारिकाः समाप्ताः

पण्डितवरदामोदरविरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[खोपज्ञव्याख्यासहितम्]

॥ ॐ नमः सर्वविदे ॥

गणानां नायकं नत्वा हेरम्बममितद्युतिम् ।

उक्तिव्यक्तौ विधास्यामो विवृतिं बाळलालिकाम् ॥

तथाहो इष्टदेवतानमस्कारव्याजेन विवक्षितवस्तुस्वरूपं निर्दिशन्नाह—

नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं सारभूतमेकं यत् ।

नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥

वाचां तत्त्वं=वाग्रज्ञ नत्वा । कीदृशं तत् । नाना=बहुप्रकारा येन संसार-
प्रपञ्चस्य [५० ४-२] रचना=सृष्टिप्रकाशितो बहिष्कृतं=पृथग्भूतं वस्तुन्तरमित्यर्थः । यतः
सारभूतं=सत्यं विद्यास्वरूपमित्यर्थः । एकं=न तद् द्वितीयमस्तीति^४ हि ब्रह्मविदः ।
संसारप्रपञ्चस्त्वयमविद्यास्वरूपोऽसत्यः खमप्रायो बहुभेदश्च । अतः परं तत्त्वं नत्वा उक्तेः=
भाषितस्य, व्यक्तिं=प्रकटीकरणं विधास्यामः—अपभ्रंशभाषाणां संस्कृतभाषां प्रकाश-
यिष्याम इत्यर्थः ।

अर्थान्तरमपि यथा—उक्तिव्यक्तिम्—उक्तिव्यक्तिस्वरूपं वाचां तत्त्वं नत्वा, उक्तिव्यक्तिमेव
विधास्याम इति सम्बन्धः । व्यक्तिशब्दोऽयं भावसाधनो^५ऽपि तद्विशिष्ट^६संस्कृतशब्द-
विषयोऽत्र द्रष्टव्यः । उक्तावपभ्रंशभाषिते व्यक्तीकृतं संस्कृतं नत्वा तदेव करिष्याम इत्यर्थः ।
तच्च तत्त्वमिह नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं करणीयम् । नानाप्रकारा येन प्रपञ्चरचना
संस्कृतशब्दशिक्षार्थे^७ अनेकव्याकरणप्रक्रियाघटना तद्बहिष्कृतं^८ तन्निरपेक्षम् । चिरा-
भ्यासप्रयाससाध्य^९ शब्दशास्त्रं गृह एवोत्सार्य [५० ५-२] वाच्यमात्रकथनेनेत्यर्थः । अत एव
सारभूतं साध्यस्वरूपम् । शब्दशास्त्राणां प्रपञ्चस्यापि तदर्थत्वात् । तथा एकं त्रैलोक्येऽपि
संस्कृतस्यैकत्वात् । अथवा नानाप्रकारा प्रतिदेशं विभिन्ना येयमपभ्रंशवाग्रचना पामराणां
भाषितमेवास्तद्बहिष्कृतं^{१०} ततोऽन्यादृशम् । तद्वि^{११}मूलप्रकृतं प्रतिदेशं नाना ।

मूलादर्थे स्थिताः पाठाः—१ हेरम्बं । २ निर्दिशं गृह । ३ बहिष्कृतं । ४ भस्ति^{१२} ।
५ साधनो । ६ संस्कृतः । ७ शिक्षार्थं । ८ कृतं । ९ श्लाघ्यं । १० तमो । ११ पूर्व ।

संस्कृतं तु सर्वत्रैकं । तथा तत् फल्युत्तरूपमनुपादेयमव्यवस्थितम्, एतत् तु सारभूतं^१ दिव्यस्वरूपम् । तथा तदनेकं प्राकृत-अपभ्रंश-पैशाचिकादिभेदभिन्नम् । एतत् पुनरेकस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ छ ॥

अथ श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं शास्त्रप्रयोजनमाह —

स्यादि-त्यादी वृत्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।

उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते ॥ २ ॥

स्यादिश्च त्यादिश्च ते वृत्वा स्यादि-त्यादिसञ्ज्ञयोर्बालव्युत्पत्तिश्चास्त्रयो रूपसिद्धिं कृत्वेत्यर्थः । किञ्चित्चैकतमं लिङ्गानुशासनं पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां येन शास्त्रेणानुशास्यते शिक्षयते [त] च सर्ववर्त्मकृतमन्यद्वा, श्रुत्वा गुरोरधिगम्य । एतावत्येव शब्दशास्त्राभ्यासापेक्षा प्रायेणात्रेत्यर्थः । एतावत्यां च सामग्र्यां सत्याम्, उक्तिव्यक्तिमुक्तिव्यक्तिसञ्ज्ञमिममन्वयोत्पत्त्युपायं [५० ६-१] बुद्ध्वा = सम्यगवगम्य बालैरपि = अप्रगल्भैरपि, किमुच्यते प्रगल्भैः, संस्कृतं क्रियते = संस्कृतभाषया जल्प्यत इत्यर्थः ॥ छ ॥

ननु केयमुक्तिर्नामैत्याह —

या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा सा कीर्तिता विवक्षेति ।

तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥

किमपि जगति व्यवहियमाणं वस्तु वक्तुं = अभिधातुं या इच्छा सा विवक्षा । तदनु विवक्षोत्पत्तेरनन्तरं तदनुगतममीष्टविषयाश्रयं^२ यद् भाषितं = भाषणं वागव्यापार, तां वदन्त्युक्तिं = तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते अत्रोक्तिशब्दं छात्रा इत्यर्थः ।

सा चोक्तिः किमर्थं क्रियत इत्याह —

सा च स्वपरविवक्षानुगताऽऽकांक्षानिबृत्तिमुत्पाद्य ।

लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

सा चोक्तिर्द्विविधा लोकव्यवहारे दृश्यते । स्वविवक्षानुगता, परविवक्षानुगता च । यतो यत्रैकान्ते^३ कश्चिदेक एव, तत्र किं लोकव्यवहारार्थेन वागव्यापारेण, प्रबोध्यभावात् । अनेकजनसमवाये च यो वागव्यापारो व्यवहारनिमित्तः, स उक्ति-प्रत्युक्तिसवरूप एव । यत एकः स्वाभिमतं प्रकटयत्यपरस्तदनुगतमुत्तरं ददाति । एवं हि व्यवहारः [५० ५-२] प्रवर्तते । तयोश्च ये उक्ति-प्रत्युक्ती ते स्व-परविवक्षानुगते एवार्थात् । अन्यथा व्यवहारासम्भवात् । अत उक्तं सा च स्वपरविवक्षानुगतेति । आकांक्षानिबृत्तिमुत्पाद्येति — उक्त्या प्रत्युक्त्वा वा परेण कथ्यमानस्वामिप्रायमवगन्तुं या इच्छा साऽऽकांक्षा, तस्याश्च निबृत्तिः

१. 'सारभूतं' । २. 'श्रयः' । ३. 'सामान्य' । ४. 'चोक्ति' । ५. 'प्रवर्त' । ६. 'स्वपर' । ७. 'यान्ते' कश्चिदेकान्ते कश्चिदेक ।

परामिप्राये अवगते भवति । उक्ति-प्रत्युक्त्योश्च विधित्तदर्थ एव । यावच्चाकांक्षानिवृत्तिर्नोत्पद्यते तावत् वक्ता प्रतिवक्ता वा पुनः पुनः पृच्छति; यथा—किं वदसीति; यावदाकांक्षानिवृत्तिर्भवति । प्रष्टो ह्याकांक्षानिवृत्तिपर्यन्तं बोधयति, इतरथा व्यवहाराभावात् । एवं चाकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य लोकानां व्यवहारे प्रवर्तन-निवर्तनादित्वरूपे हेतुनिमित्तं स्यात्; नया विना तदभावात् । अतश्चेन्द्रियाणीव । यथा चक्षुरादीनि बुद्धीन्द्रियाणि^१ सकृच्चन्दनादिष्वहिकण्टकादिषु वा विषयेषु स्वस्वव्यापारेण निश्चितं ज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा कारण भवति एवं वागिन्द्रियमपि इत्यर्थः ॥ छ ॥

एवमुक्तेः स्वरूपमुक्त्वा अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

तस्मात् तथा प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।

भवति व्यवहारवि [५० ६-१] धौ लोकैः सा तादृशी क्रियते ॥५॥

यस्मादेवं तस्माद्धेतोः, तथा उक्त्या प्रबोधः = आकांक्षानिवृत्तिः, यावत्या एकानेकपदात्मिकया, सकृदसकृदुच्चारितया वा, यादृशा च प्रसिद्धशब्दात्मिकया, व्यवहितसम्बन्धादिदोषरहितया वा, सर्वस्य व्युत्पन्नाव्युत्पन्नस्य, व्यवहारविधाविति कर्तव्यतानुष्ठाने, लोकैश्चैलोक्यवर्त्तिभिः, तावती तादृशी च क्रियते । अन्यथा व्यवहारासिद्धेः । अत एवोक्तम्—

‘इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥’ इति ।

एतेन ओक्तिरेव भगवती संसारस्थितिमूलमिति प्रतिपादितं भवति ॥ छ ॥

अथोक्तिव्यक्तिं बुद्ध्या बालैरपि संस्कृतं क्रियत इति यदुक्तं तद् द्रढयन्नाह—

देशे देशे लोको वक्ति गिरा अष्टया यया किञ्चित् ।

सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥

प्रतिदेशमिन्ना धेयं सर्वजनसाधारणा भाषा गावी गोणी प्रभृतिका^१ सोऽपभ्रंश उच्यते । सा^२ च संस्कृतभाषामुच्छिद्य प्रवृत्ता । तुल्यदेशे द्विजातिजातिं तुल्यकजातिरिव । ततो देशे देशे प्रतिविषयं लोकः पामरजनो यया यया गिराऽपभ्रंशया यत् किञ्चिदभिधेयं वस्तु वक्ति [५० ६-२] व्यवहरति साऽपभ्रंशभाषा, तत्रैवार्थे संस्कृतरचिता संस्कृतशब्दवाच्येन स्वरूपेण प्रयुक्ता प्रयोगं नीता, वाच्यत्वमायाति । यथा वक्तुमिष्टं स्यात् तादृशी पदसन्ततिर्वाच्यमिति लक्षणेन व्याप्यते । यदि वा वाच्यत्वमायात्यभिधेयत्वं प्रतिपद्यते उपादेया भवतीत्यर्थः । यां संस्कृतभाषामुच्छिद्य याऽपभ्रंशभाषा प्रवृत्ता तस्याः स्थाने यदा सैव संस्कृतभाषा पुनः परिवर्त्य प्रयुज्यते तदाऽपभ्रंशभाषैव दिव्यत्वं प्राप्नोति । यतिसा ब्राह्मणी कृतप्रायश्चित्ता ब्राह्मणीत्वमिति चेति ॥ छ ॥

एवं वस्तुस्वरूपमुक्त्वा प्रस्तुते योजयन्नाह^१—

तत्र च वक्तृविवक्षावशाद् गिरः सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः ।

संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये ॥ ७ ॥

तत्र चापभ्रंशे वक्तृविवक्षावशाद् वक्तुः = प्रयोक्तुः किञ्चिदभिधेयं वस्तु व्यवहर्तुंकास्य
या विवक्षा तद्वाचकं शब्दं वक्तुमिच्छा तद्वशात्तदधीनत्वम् । गिरः — अपभ्रंशः शब्दा,
सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः = स्याद्यन्त-त्याद्यन्तपदवाच्याः, संमिश्राः = परस्परानुविद्धा जायन्ते
प्रयुज्यन्ते । तासां गिरां चिह्नं लक्षणं पृथक् प्रत्येकं वक्ष्ये कथयिष्ये (०५५ मि १) । एतेनैतदुक्त
भवति [५० ७-१] यान्येव संस्कृतभाषायां सुप्-तिङन्तानि पदानि तान्येवापभ्रंशेऽपि न चार्थे
मनागपि भेदः । केवलमक्षरेषु विपर्ययः । तद्वशाच्च कृतवेधा नदीवापभ्रंशच्छब्दा संस्कृतभाषा न
रक्ष्यते । अक्षरान्वयात्वे हि कतमस्यापभ्रंशस्य स्थाने कतमस्य संस्कृतं पदमिति निश्चयः अकृत-
संकेतस्याशक्यानुष्ठान एव । तस्मादपभ्रष्टत्वेऽपि यः संस्कृतपदस्याव्यभिचारी धर्मः स^१ कथ्यत
इत्यर्थः । तेन च ज्ञातेन येऽपभ्रंशशब्दा येषां क्रियाकारकसम्बन्ध^२वाचिनां संस्कृतशब्दानां
स्थाने जातालोपां स्थाने तत्प्रयोगे संस्कृतं प्रवर्तत एव । दृश्यते हि द्रविडदेशाज्जातस्य^३ मध्यदेशे
वसतस्तद्भाषाज्ञानं संकेतग्रहणे । दृश्यते च बालानां स्वदेशभाषाज्ञानमप्रयत्नत एव ।
अतोऽपभ्रंशविदः संकेतग्रहणात् का नाम संस्कृतज्ञानेऽनुपपत्तिः । तस्मादुक्तिव्याक्ति
विधास्याम इति ॥ छ ॥

अथ तानेवोपक्रममाणः क्रियायास्तावदाह —

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु ।

इतरस्योक्तिस्फट्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

व्यापार इति भावसाधनं देहाभिधस्येन्द्रियसमुदायस्य चेष्टोच्यते [५० ७-२] । स भेद-
पभ्रंशे^४ प्रयुक्तो दृश्यते तदा स धात्वर्थो ज्ञेयः । तस्य स्थाने क्रियापदं प्रयोज्यमित्यर्थः । तच्च
त्याद्यन्तं कृदन्तं वा विवक्षावशादेव । स च व्यापारः अचेतनकर्तृको भवतु सचेतनकर्तृको
वा भवतु । यत्र कर्तृगतः प्रतीयते स धातुरकर्मको ज्ञेयः । यस्य भिन्नः कर्तृर्थान्तरगतः
स इतरस्य सकर्मकस्य; अर्थात् कर्मद्वयगतो द्विकर्म[क]स्वेति । तथोक्तिस्फट्रा ये त्रयः काला
वर्तमानातीतानागतास्तादृषयस्तत्सम्बद्धः^५ प्रयोज्यः स्यात् । एतदुक्तं [भवति] । लोकः किल^६
व्यापारार्थं शब्दमेकतरकालाश्रितमेव परं प्रयुङ्क्ते न तन्निरपेक्षम्, क्रियायाः कालप्रतिबद्धत्वात् ।
ते च कालास्तथैवोक्त्या तथा कथ्यन्ते यथा बालोऽपि जानाति । यत्कालविषया च
लोकोक्तिस्तद्विहितप्रत्ययान्तेन तदर्थेन धातुना स व्यापारः प्रयोक्तव्यो भवेदर्थदेव । वक्ष्यमा-
जोदाहरणैर्न्यक्तिः ॥ छ ॥

अथ व्यापारो धात्वर्थ इत्युक्तमतोऽमुमर्थमपभ्रंशभाषयोदाहरणनिष्ठं कृत्वा स्पष्टीकुर्वन्वाह —
 'आथि' इति कर्तृनिष्ठा 'कीज' इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।
 अस्ति-करोती धातु अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥

अपभ्रंशभाषया लोको वदति यथा — 'धर्म आथि' 'धर्म कीज' — एवं चोक्ते श्रोतुर्लोकस्य बोधो यथा — धर्मः अस्ति, धर्मः क्रियत — इति । अत 'आथि' 'कीज' इति व्यापारवाचकौ शब्दौ क्रियापदशब्देनोच्येते । प्रथमवाक्ये च 'धर्म' इति कर्तृपदम्, 'अस्ती'ति क्रिया च तद्गता प्रतीयते । तथाहि — धर्मः अस्ति, भवति, विद्यते, सत्तावान्, अभावव्यावृत्त इत्यादिपर्यायाः । द्वितीये च वाक्ये धर्मः साध्यत्वेन विवक्षितः, क्रियत इति कारणक्रिया च तद्गता प्रतीयते । धर्मः क्रियते, उत्पद्यते, अविद्यमानः साध्यते, आविष्क्रियते वेत्यादिपर्यायाः । यत एवं तस्माद्वेतोरस्ति-करोती धातु । अस भुवि, डुकृन् करणे ॥ एतौ यथासंख्यमकर्मक-सकर्मकौ । अयादीनां यवलोपः पदान्त इति वलोपे प्रयोगः । पक्षे चाकर्मक-सकर्मका एवमिति बहुवचनान्तमपि योज्यम्, काकाक्षिगोलकन्यायेन । अपरेऽपि चाकर्मक-सकर्मका धातव एवमनेनैवास्ति-करोतिक्रमेण बोद्धव्या इत्यर्थः । यत्र चार्थद्वयगतः स द्विकर्नको यथा — 'दुह गात्रि द(१) दू' घु गुआळ' — दोग्धि गां दुग्धं गोपालक' । दुह प्रपूर्णे । 'याच कावळ [५० ८-२] यजमान कापडि' — याचते कम्बलं यजमानं कार्पटिक' इत्यादि । अकर्मक-सकर्मकयोश्चोक्तावर्थं विशेषो यदात्मनेपदानि' भावकर्मणोरित्यनेन यदात्मनेपदं तदकर्मकस्य प्रयोगे भावोक्तावेव भवति । यथा — भूयते धर्मेण, सीयते निरुद्यमेन, जग्यते सालयेनेत्यादि । सकर्मकस्य तु भावे कर्मणि च । यथा — ग्रामो गम्यते, धर्मः क्रियत इत्यादि । यथा — दुहते गौः दुग्धं गोपालेन, याच्यते कम्बलं यजमानः कार्पटिकेनेत्यादि । अविवक्षितकर्मकाच्च सकर्मकादपि भावेऽपि । यथा —

वीथतां गृह्यतां तावत्, स्वाद्यतां पीयतां जनैः ।

जीवात्मा सुस्थितो या[व]त्, क तस्यावसरः पुनः ॥ इत्यादि ।

अपरेष्वपि चाकर्मक-सकर्मकप्रयोगाः क्रियन्तोऽपि दर्शयन्ते । यथा — 'गांग न्हाए धर्मु हो, पापु जा' — गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति' । 'धर्मे बाढत पापु ओहट' — धर्मे वर्द्धमाने पापमवधटते । 'धर्मे सव व्यवहार पडट' — धर्मेण सर्वो व्यवहारः प्रवर्तितः । 'धुथिवी धर' पृथ्वी धरति, 'मेहं दरिस' मेघो वर्षतीत्यादयोऽचेतनव्यापाराः प्रयोज्याः । सचेतनव्यापारा [५० ९-२] स्तिबन्दिन्यमिर्व्वर्त्यौ एव । 'इन्दियेपु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दानां ग्रहणं नेत्र-रसना-घ्राण-त्वक्-श्रोत्राणां बुद्धीन्दियाणां व्यापारः । भाषण-आदान-चङ्क्रम-उत्सर्ग-आनन्दाश्च वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानाम् । उभयाधिष्ठानं मनः स्मरणादिव्या[पार]म्' । एते

च व्यापाराः प्रत्येकमपभ्रंशेन लोकैः प्रयुज्यन्ते । तेषु च तदर्थं धातवः प्रयोज्या इति भावः । अत उक्तम्—‘व्यापारो धात्वर्थः’ इति । तच्च यथा—‘आंखि देख’—अक्षणा वीक्षते, अक्षिभ्यां वा । ईक्ष दर्शनाद्धानयोः (?) । चक्षुषा वा, नेत्रेण वा, लोचनेन वा, दृशा वेत्यादि । एवं पश्यति, दृशिक्ष प्रेक्षणे । आलोकते, लोक् लोवि (लोच) दर्शने । ‘निहाल’—निमाळयते, भल परिभाषणे । एवमन्येऽपि त्याघन्तेन । कृदन्तेन त्वकथोर्यथा—‘आंखि देखत आल’—अक्षणा वीक्षमाण आस्ते, पुरुषश्चेत् । स्त्री तु वीक्षमाणा । कुल तु वीक्षमाणम् । एवं पश्यन्, पश्यन्ती, पश्यत् । आलोकयन्, अलोकयन्ती, आलोकयत् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ छ ॥

‘जीभें चाख’—जिह्वा खादति । खाद भक्षणे, अथवा भक्ष अदने । चाख चीख एते तु देशिपदे । रशनया वा [५० ९-२] लोलया वा, आखादयति वा, खदते वा । ष्वद् खाद आखादने । एवं—‘जीभें चाखत आल’—जिह्वा खादनास्ते । स्त्री तु खादन्ती, कुल खादत् । एवं भक्षयन्, भक्षयन्ती, भक्षयदिति ।

‘नाकें सूँव’—नासिकया सिंघति । सिंघि आघ्राणे । ‘सूँवत आल’—सिंघनास्ते । स्त्री तु सिंघन्ती, कुलें सिंघत् । घ्राणेन वा । अथवा जिघ्रति । जिघ्रद्, जिघ्रन्ती, जिघ्रत् । घ्रा गंधोपादाने ।

‘हाथें छुअ’—हस्तेन छुपति, हस्ताभ्यां वा । स्पृशति वा । छुपनास्ते, छुपन्ती वा, छुपद्वा । स्पृशनास्ते, स्पृशन्ती, स्पृशद्वा । छुप स्पृश संस्पर्श । ‘अंकगालि दे’—अंकपालि ददाति, आलिङ्गति वा । रिगि लिगि गत्यर्थाः । उपसर्गादर्थान्तरम् । स्वजते वा । ष्वजु परिष्वज्जे । अवगुंडति वा । गुडि मडि वेष्ट वेष्टने । ‘भुहं चूँव’—मुखे चुंबति । चुवि च्चुंसयोगे । ‘सेज ओलर’—शय्यायामवल्लति । लल ईप्सायाम् । ‘कोलं ले’—कोडे गृह्णाति । ग्रह उपादाने । ‘वैसार’—उपवेशयति । ‘आंकम घर’—आक्रमणेन घरति । घृ धारणे । ‘कोथ ले’—स्कन्धे गृह्णाति वहति वा । ‘पीठि चडाव’—पृष्ठे चडापयति । ‘गीम घरि [५० १०-२] पेळ’—ग्रीवायां धृत्वा प्रेलयति । इल प्रेरणे । ‘गलें चाप’—गले चपति । चप सान्त्वने । ‘चूतडं तळं देइ वइस’—स्फिजोस्तले दत्त्वोपविशति । विश्न प्रवेशने । एवमन्येऽपि त्वग्निन्द्रियव्यापाराः प्रयोज्याः । तस्य सर्वदेहव्यापित्वात् । हस्तेन स्पृशतीत्यादिषु च हस्तादिसर्व त्वग्निन्द्रिय हस्तादिशब्देनोच्यते । तस्यैव स्पर्शग्रहणे अधिकारात् । पादघातादयश्च स्पर्शप्रकारा एव । यदुक्तम्—‘स्पृशन्नपि गजो हन्ती’ति ॥ छ ॥

‘काने सुण’—कर्णेन शृणोति, कर्णाभ्यां वा । शृण्वनास्ते, शृण्वती, शृण्वद्वा । शृ अवघ्ने । श्रवणेन वा, श्रोत्रेण वा । आकर्णयति वा । छिद् कर्णवेष्टे । अवधारयति वा । पून इति कम्पम् ।

एवमन्येऽपि बुद्धीन्द्रियाणां व्यापाराः प्रयोज्याः । एषु च प्रयोगेषु चक्षुरादीनां प्रयोगा लोके क्रियन्ते तेन दर्शिताः । अन्यथा तु निरर्थका एव दर्शनादीनामनन्यविषयत्वात् ॥ छ ॥

अथ कर्मेन्द्रियाणाम्, यथा — 'बोलै बोल' — वाचा वदति । वागिन्द्रियेणेत्यर्थः । 'बोल बोल' — वाचं वदति । 'बोलत आछ' — वदन्नास्ते, स्त्री तु वदन्ती, [५० १०-२] कुलं वदत् । अथवा बोलै बोलतीत्येवमेव प्रयोज्यम् । बुद्ध निमज्जन इत्यस्यानेकार्थत्वात् । एवं 'संभास' — संभाषते । 'संभासत आछ' — संभाषमाण आस्ते, स्त्री तु संभाषमाणा, कुलं संभाषमाणम् । भाष व्यवक्तायां वाचि । 'आवर्ज' — आवर्जति । वृजी वर्जने । 'आश्वास' — आश्वासयति । श्वस् प्राणने । 'बुत्तुकार' — बुट्बुटकारयति; अव्यक्तानुकरणम् । तथा 'हकार' — अकारयति । 'राव' — रावयति । दुक्षु शब्दे । 'गोहराव' — देशिपदम्; आह्वयतीत्यर्थः । द्वेज स्पृक्षीया वाचि[च] । 'वच' — वक्ति । 'वचाव' — वाचयति । वच परिभाषणे । 'पठ' — पठति । पठ व्यक्ताया वाचि । 'गुण' — गुणति । कुण गुण आमन्त्रणे । एवमन्येऽपि वाग्व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हाथै ले' — हस्तेन गृह्णाति, हस्ताभ्यां वा । यदि वा छति । रा छ आदानेऽपि लोके । 'हाथं ले' — हस्ते गृह्णाति, आदत्ते वा । हुदाव दाने । 'हूं हाथै खजुहाव' — द्वाभ्यां हस्ताभ्यां खर्जति । खर्जे मार्जने । 'करोव' — कोरयति । कुर शब्दे, अनेकार्थत्वात् । 'कुंदुआव' — कंदूयते । कंदूय सौत्रो धातुः । 'मीड' — मीडति । मील निषेवणे । एवमन्येऽपि हस्त[५० ११-२] व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'पायं जा' — पादेन याति । 'जान्त आछ' — यानास्ते, स्त्री तु यान्ती, कुलं यात् । यदि वा गच्छति । गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छत् । व्रजति । वजन्, व्रजन्ती, व्रजत् । गमृ समृ गतौ । वज व्रज गतौ । चरणेन वा अंघ्रिणा वा । तथा 'धाव' — धावति । धावु गति-शुद्ध्योः । षटति । अट षट गतौ । प्रतिष्ठते । स्था गतिनिवृत्तौ; उपसर्गादर्थान्तरे । अमति । असु चळने । चलति । चल प्रतिष्ठायाम् । एवमन्येऽपि पादव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हग' हृदने । हृद पुरीषोत्सर्गे । 'हगत आछ' — हृदमान आस्ते, स्त्रियां हृदमाना, कुलं हृदमानम् । 'रेच' — रेचति, रेचयति वा । रिच वियोजन-संपर्चनयोः । रिचिर विरेचने, अस्य तु रिणक्ति । 'पाद' — पईते । पई कुलिते शब्दे । 'वाउ सर' — वातः सरति । स गतौ । एवमन्येऽपि पायुव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'जह' जहति । असु मिथुने । 'बिह' — गृह्णाति, पिण्णते वा । पिणि पुणि ग्रहणे । 'रंव' — रमते । रसु क्रीडायाम् । क्रीडाप्रकारो हि मैथुनम् । 'मूत' — मूत्रयति । मूत्र प्रसवणे । 'मूतत आछ' — मूत्रयन्नास्ते, [५० ११-२] स्त्री तु मूत्रयन्ती, कुलं मूत्रयत् । मेहति वा । मिह सेचने । एवमन्येऽप्युपस्थव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

इति कर्मेन्द्रियव्यापारा अपरेऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥

‘मने धाव’-मनसा ध्यायति । ‘सोअर’-सरति । ‘विशर’^१-विसरति, पसरति वा; उपसर्गादर्थान्तरम् । ‘वायन्त आछ’-व्यायन्तासौ, वी तु ध्यायन्ती, कुलं ध्यायत् । सरन्, सरन्ती, सरत् । स्पृष्ट्यै चिन्तायाम् । ‘चीन्त’-चीन्तति । चिति स्मृत्याम् । ‘काम’-कामयते । कसु कान्तौ । ‘कोह’-कुप्यति । कुप्यन्तासौ, कुप्यन्ती स्त्री, कुप्यत् कुलम् । एवं कुप्यति, रुष्यति । कुप क्रुध सप रोषे । ‘छोग’-छभ्यति । छभ ग्राह्ये । ‘भाव’-मावति । मदी हर्षे । क्षीवति वा । क्षीवृ मदे । ‘मान’-मानते । मान पूजायाम् । ‘तूस’-तुष्यति । एवं हृष्यति । रु(तु)प हृष तुष्टौ । एवमन्येऽपि मनोव्यापाराः प्रयोज्याः । एतेषु च प्रयोगेषु कर्मादिकार[का]णि^२ न प्रयुक्तान्यविवक्षितत्वात्, अन्ध-गौरवमयाच्च । खेच्छया तु प्रयुक्तक्रियासु^३ कर्मादिपदं प्रयोज्यमिति । अत उक्तम्-‘व्यापारो धात्वर्थः’ इति । अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णं^४ १२-१३^५ नैवेत्ययमः ॥ छ ॥

अथ-‘उक्तिस्पष्टिकालविययः प्रयोज्यः स्यात्’ इत्युक्तमतोऽनुमर्थमपभ्रंशोक्त्या स्पष्ट-यन् विभक्तिविभागं च कुर्वन्नायं चतुष्कमाह-

‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।

एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया वर्तमानैव ॥ १० ॥

ह्यस्तन्यद्यतनी वा ‘किएसी’त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।

‘जइ पावंत, तव करत’ क्रियातिपत्तेरियं चोक्तिः ॥ ११ ॥

‘करिह’ इति भविष्यन्ती श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।

आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।

ह्यस्तन्यद्यतनी वा सेनातीतेऽपि चाद्या स्यात् ॥ १३ ॥

‘कर किएसी’ति । ‘कर’-इति यत्रोक्तिस्तत्र संप्रतिकालः = वर्तमान इत्यर्थः । ‘किएसि’ इति यत्रोक्तिस्तत्र गतः कालः = अतीत इत्यर्थः । ‘करिह’-इति यत्रोक्तिस्तत्र भावी कालः = एष्यतित्यर्थः । ननु कुतोऽयं नियम इत्याह-‘स्फुटा उक्तेः’-लोकोक्तिरेवात्रार्थं प्रमाण-मित्यर्थः । एषु^६ च मध्ये यत्र ‘कर’-इत्युक्तिस्तत्र वर्तमानैव । शुद्धे^७ वर्तमाने वर्तमा-
[१० १२-१३] नैवेत्यर्थः । संप्रति वर्तमानैवेत्यनेन । वर्तमान-भविष्यतोस्तु यत्र प्रतीतिस्तत्र सप्तम्यादयः । तत्र वर्तमाने तावद्यथा-‘भोजन कर, भुज्ज’-अत्रार्थे सुद्धे । ‘पाक कर, अप’ (१५)^८-पचति । ‘गमन कर, या’-गच्छति । ‘स्थान कर, आछ’-तिष्ठति । ‘शयन कर, सोश’-शेते । ‘दर्शन कर, देख’-पश्यति । ‘श्रवण कर, सुण’-शृणोति । ‘प्राण

कर, कुंभ'—सिंह(शिव०)ति । 'आलिंगन कर, आलिंग'—आलिङ्गति । 'आस्वादन कर, आस्वाद'—आस्वादयति । 'ग्रहण कर, ले'—गृह्णाति । 'त्याग कर, छाड'—त्यजति । एवमन्येऽपि वर्तमानोक्तौ प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ छ ॥

'इत्यस्म्यद्यतनीवा' इति । यत्र तु 'किण्वसि' इत्युक्तिस्तत्रातीतः कालः । तत्र च द्यतनी-
अद्यतनी-परोक्ष-क्रियातिपत्तयश्चतस्रोऽपि प्रयोज्याः । 'श्लेमातीने' इत्यधिकारे 'परोक्षः' ।
'भूतकरणवत्पक्ष' । इत्येतार्यामित्यर्थः । तद्यथा—'पाक किण्वसि, पण्वसि'—अत्रार्थ—अपचत्,
अपाक्षीत्, पपाच, अपक्षयत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'भवन किण्वसि, भा'—अभवत्,
अभूत्, वभूव, अभविष्यत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'भोजन किण्वसि, जंवेसि' [५० १३-१]
अभुञ्जत्, अजुक्त, जुसुजे, अमोक्षयत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'किण्वसि'—अकरोत्,
अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् । 'दर्शन किण्वसि, दीवेसि'—अपश्यत्, अद्राक्षीत्, वदरी,
अद्रक्ष्यत् । 'नञन किण्वसि, निण्वसि'—अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् । एवमन्येऽ-
प्यतीतोक्तिव्यवहारः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'जह पावतं तव करत' इति । 'किण्वसि' इति योक्तिः सा क्रियातिपत्तेर्विशेषस्तन्मादिसाधारणा ।
'जह पावतं तव करत' इति च क्रियातिपत्तेर्विशेषोक्तिः । तत्र च 'यद्यप्यप्यत् तदा अ[क]रि-
ष्यत्' इति प्रयोगः । 'जह देउ वृष्टि करत तव अज होते(पतः)'—यदि देवो वृष्टिमकरि-
ष्यत्, तदाशमभविष्यत् । 'जह इंधण पाणतं तव ओदन पणं'—एधांशेदलप्यदोदनमप-
क्षयत् । एवमन्येऽपि क्रियातिपत्तिप्रयोगाः कार्याः ।

'करिह इति' इति । यत्र 'करिह' इत्युक्तिस्तत्र भविष्यत्कालः । तत्र च भविष्यन्ती-श्रस्तन्यौ
आशीक्ष । 'भविष्यति भविष्यन्त्याग्नीः श्रस्तन्यः' इत्यनेन आशीर्द्युक्तेन भविष्यति, आशिष एव
पञ्चम्या वा प्रयोगः । तद्यथा—'देवदत्त कट करिह'—[५० १३-२] देवदत्तः कटं करिष्यति,
कर्ता वा, क्रियाद् वा । एवं 'भोजन करिह, जंविह'—भोक्ष्यते, भोक्ता वा, मोक्षीष्ट वा ।
'पाक करिह, पैह'—पक्षयति, पक्ता वा, पच्याद् वा । 'जाग करिह, यजिह'—पक्षयति, यष्टा
वा, इज्याद् वा । 'त्याग करिह, तजिह'—त्यक्षयति, त्यक्ता वा, त्यज्याद् वा । एवमन्येऽपि
भविष्यदुक्तौ प्रयोगाः कार्याः ॥ छ ॥

'आशिषि च पञ्चमी स्यात्' इति । इष्टार्थस्य लाभे वाचिः (१) करणन्यासीः, अङ्गीकारे, १
समर्थनायाम्, कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञाऽनुमतिः, एतेषु पञ्चमी स्यात् । यथा—'बहु देवस
जीवउ देवदत्त'—बहून् दिवसानजीवत् देवदत्तः, जीव्याद् वा । 'यन पुत्र सपुत्र
होउ'—धर्मैः पुत्रैश्च संपूर्णो भवतु, भूयाद् वा । * । अङ्गीकारे यथा—'हउं सहसौ जिणउं'—
अहं सहस्रमपि जयामि । जि जये । 'हउं पर्वत उ टालउं'—अहं पर्वतमपि टालयामि ।
टल टूल वैकल्पे । * । अनुमतेर्यथा—'सर्वहि भूतं दया कर'—सर्वेषु भूतेषु दयां कुरु ।
'परहि बहुं डीव छाडु'—परकीये वस्तुनि त्रि(तु)ष्णां छिन्धि । 'कोवु छाडि क्षमा भजु'
कोप त्यक्त्वा क्षमां भज । इत्यादयः पञ्चमीप्रयोगविषया ज्ञेयाः ॥ छ ॥

‘करउ’ [१० १४-१६] इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा’ इति । ‘करउ’ इति विवक्ष्यर्थः । यतः अज्ञातज्ञापनं विधिः । तत्र सप्तमी-पञ्चम्यौ प्रयोज्ये । ‘विध्यादिषु सप्तमी च’ इत्यनेनेत्यर्थः । तद्यथा — ‘वर्म्मु करउ’ — वर्म्मं जुर्वात्, करोतु वा । ‘संसार अनित्यु देसउ’ — संसार-नित्यं पश्येत्, पश्यतु वा । ‘सवहि उपकारिआ होउ’ — सर्वपापुपकारी भूयात्, भवतु वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

‘तथैव मायोगे हस्तन्ययतनी वा’ इति । मा स योगे वा (१) ‘मायोगेऽयतनी’ ; ‘मासयोगे यतनी च’ इत्येताभ्यामित्यर्थः । यथा — ‘जणे हो सो भाजया जुनु याधि’ — मा ह (१भ०)वत् सा भायी यस्याः पुत्रो नास्ति, मा मृदु वा । ‘सो पूतं जणि जाय जो निर्गुणु हो’ — स पुत्र एव मा जयत, मा स जनिष्व वा, यो निर्गुणो भवति । ‘ते गुणै जणि उपजति’ जे सवहि न उपकरति’ — ते गुणा एव मोक्षयन्त, मा स वा, ये सर्वेस्य तोषकुर्वन्ति । ‘पपु जणि करसि’ — प(३पा०)पं मा करोः, मा स कार्षीर्वा । ‘सत्त मार्मु जणि छाटसि’ — सन्तं मार्मं मा त्यजः, मा स त्याक्षीर्वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

‘सेनातीतेऽपि चाद्या स्यात्’ इति । आद्या=वर्तमाना । न केबलं [१० १४-१६] — वर्त्तमाने, अतीतेऽपि । किन्तु सेन स-शब्देनाव्ययेन योगे । यथा — ‘बहुत राजा एयुं सुई भय’ — बहवो राजानो अत्र भूयौ भवन्ति स, बभूवुर्वा । ‘तेहु(इ० १) करिं सभां बहुतु पु(पु०)णिआ भए सुंवति’ — तेषां कृतासु सभासु, तवीयासु वा, बहवो गुणिनो भूताः श्रूयन्ते स, श्रुश्रुविरि वा । ‘तेहु मारा (१३१) काळिदास माष किरात प्रभृति केनौ एक खानि राए’ — तेषां मध्ये काळिदास-माष-किरातप्रभृतयः कियन्त एके ख्यातिं गच्छन्ति स, जग्मुर्वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

एतच्च त्यादिविभक्तीनां प्रयोगेषु दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थयस्तरमयात् । अनेनैव क्रमेण ज्ञातत्वादिभिः प्रथम-मध्यम-उत्तमपुरुषेषु, एकवचन-द्विवचन-बहुवचनेषु कर्तृ-कर्म-भावोक्तिषु कालत्रयेऽपि प्रयोगा ऊहा इति ॥ छ ॥

अथ कार्त्तानामुक्तिमेवं दर्शयितुं आर्याचतुष्कमाह —

अथ शन्तुडानशाविह विज्ञेयौ ‘करत आछ’ इत्युक्तौ । [१० १५-१६]

‘करि आछ’ इति क्त्वा, णम् ‘करि करि आछ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४ ॥

‘करवें आछ’ तुम् भवेत्, यदि वाऽयं ‘करण या’ इतीहोक्तौ ।

शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ गुणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।

तेषामुक्तिः ‘किणसी’त्येवैव हि सर्व्वदा ज्ञेया ॥ १६ ॥

शङ्काणौ ('नौ) तु स्य-युतौ विज्ञेयौ 'करणिहार आछे'ति ।

व्यापारोक्तेरन्ते वञ्चेत् कृत्वास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

'अथ शन्तुडानशाविह' इति । यथा - 'धर्मं करत आछ' - धर्मं कुर्वन्नास्ते, स्त्री तु कुर्वन्ती, कुलं तु कुर्वेत् । 'आनोऽत्रात्मने' - तेनात्मनेपदविषय एव । धर्मं कुर्वोण आस्ते, कुर्वोणा वा, कुर्वोणं वा । 'न निग्रादिषु' इति षष्ठीनिषेधः । एवं 'पठत' करत आछ, पढन आछ' - पठन्नास्ते, पठन्ती वा, पठव् वा । 'यमन करत आछ, यान्त आछ' - गच्छन्नास्ते, गच्छन्ती वा, गच्छद् वा । यान् वा, यान्ती वा, याद् वा । 'भोजन करत आछ, जेवत आछ' - भुज्जान आस्ते, भुज्जाना वा, भुज्जानं वा । [१० १५-२] विवि विवि ग्रीणमार्था इत्यनेन तु जिम्बन्नास्ते, जिम्बन्ती वा, जिम्बद् वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'करि आछ इति क्त्वा' इति । 'एककर्तृकयोः पूर्वकाले' इति । पूर्वपरकालोपलक्षणमेतत् । तच्च यथा - 'धर्मं करि आछ' - धर्मं कृत्वा आस्ते । 'हाह देउ पूजि, बग्गण्ड (७६) दातु देह, जेव' - खात्वा, देवं पूजयित्वा, ब्राह्मणेभ्यो दानं दत्त्वा जिम्बति, भुङ्क्ते वा, भुक्तवान् वा, भो (भुङ्) ज्यते वा । 'पदि पाडे भा' - पठित्वा पण्डितो भूतः, अर्थात् वा । 'ओल्लगि सुखि आहोन्त आछ' - अवलम्ब्य सुखी भवन्नास्ते, मविष्यति वा, मृतो वेति । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'णम्, 'करि करि आछ' त्रयोऽन्यः स्यात् । 'णम्' प्रत्ययः पुनः क्त्वार्थ एव 'प्रयुज्यते' । परमाभीष्टप्ये । 'णम् चाभीक्ष्ये द्विश्च यदम्' इति वचनात् । यथा - 'करि करि आछ' - कारं कारमास्ते, कृत्वा कृत्वेत्यर्थः । 'भुंजि भुंजि वा' - भोजं भोजं व्रजति, याति वा । 'देखि देखि तूस' - दर्शं दर्शं लुष्यति । 'है है पला' - आदायमादायं पलायते । 'मारि मारि छा' - मारं मारं खादति । 'सोअरि सोअरि रोवा' - सारं सारं रोदति । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'करवें आछ' तुम् भवेत् । 'वृण-तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' । [१० १६-१] तद्यथा - 'धर्मं करवें किह (७६) आछ' - धर्मं कर्तुमास्ते । 'पढवें किह आछ' - पठितुमास्ते । 'गांउं जावें किह संजव' - ग्रामं गन्तुं संयमयति । यमच परिवेषणे ॥ छ ॥

'यदि वा' इति । अयं तुम् । यथा - 'करण वा' - कर्तुं याति । 'पढण आव' - पठितुमागच्छति । आवाति वा । वा गति-गन्धनयोः । 'जेवण दे' - जिम्बितुं ददाति, भोक्तुं वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'शेषास्त्वनुदित' इति । अनुदितमेदा अप्रसिद्धोक्तिविशेषा ये केचन कथितेभ्यः अवशिष्टाः सन्ति ते 'कर इत्युक्तौ' = वर्तमानोक्तावित्यर्थः, प्रयोज्या इति शेषः । ते च वृणाद्याः = वृण-तृजादयः । 'पाक कर' - पाकं करोति, पाकस्य कर्ता वा, पाकस्य करो वा । एवं 'देवता

दर्शन कर, देख देख'—देवस्य द्रष्टा वा दर्शको वा । 'ग्राम गमन कर, माउं जा'—ग्रामस्य गन्ता, गमको वा; याता वा । एवमन्येऽपि यथादर्शनं प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'निष्ठा-कृन्तुप्रमुखा' इति । ह्यस्तन्यादिवदित्यर्थः । तद्यथा—'भातु भोजनु किएसि, जेंवेसि'—भक्तं भुक्तः, भुक्तवान् वा, बुभुजानो वा; औदनं वा । स्त्री तु भुक्ता, भुक्तवती । बुभुजाना^१ वा । 'शाखु किएसि'—शाखं कृतः^२, कृतवान्, चकृवान् । [प० १६०] चक्राणो वा । स्त्री तु कृता^३, कृतवती, चक्रुषी, चक्राणा वा । 'कलाव ल(जा^४)जेसि'—कलापं वित्तः, विद्वान् वा; स्त्री तु वित्ता, विदुषी वा । कुलं तु वित्तं, विद्वद् वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'शत्राणौ(नौ) तु स्य-युतौ' इति । 'शत्राणौ(नौ) स्य-संहितौ शेषे च' इत्यनेनेत्यर्थः । तद्यथा—'धर्मु करणिहार आछ'—धर्मं करिष्यन्नास्ते, स्त्री करिष्यन्ती, कुलं करिष्यत् । एव 'पढणिहार आछ'—पठिष्यन्नास्ते, पठिष्यन्ती वा, पठिष्यद् वा । एवं 'जणिहार दीस'—गमिष्यन् दृश्यते, गमिष्यन्ती वा, गमिष्यद् वा । 'जेंवणिहार आछ'—जिम्बिष्यन्नास्ते, मोक्ष्यमाणो^५ वा; स्त्री तु मोक्ष्यमाणा वा, कुलं मोक्ष्यमाणम् । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'व्यापारोक्तेः' इति । वथेद्=वकारश्चेत् प्रयुक्तः, अपभ्रंशे दृश्यत इत्यर्थः । कृत्या 'ते कृत्याः' इति कृत्यसंज्ञा ये तज्य-अनीय-क्यप्-ध्वण्-या इत्यर्थः । तद्यथा—'वेद पढव'—वेदः पठितव्यः, पठनीयः । 'स्मृति अभ्यसवि'—स्मृतिरभ्यस्तव्या,^६ अभ्यसनीया । 'पुराण देखव'—पुराणं द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम्, दृश्यं वा । 'धर्मु करव'—धर्मः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यो वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

ननु कर किएसि करिह इति करोतिनोक्तयो निबद्धाः । अतः [प० १७-१] अपरधातु-
भित्तु तर्हि कः प्रयोगप्रकार इत्याशङ्क्याह—

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।

तस्मादमुनैव पथा^१ शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥

करोतिर्हि सर्वधातुविषयः, अतः 'करोतिना' दर्शिता उक्तयः सर्वधातुभिरपि ज्ञेयाः । करो-
त्यर्थस्य सर्वव्यापकत्वात् । तथैव च प्रत्येकमुदाहरणेषु दर्शितमेव । 'तस्माद्' इति । दिङ्भावमे-
वेतद्दर्शितम् । अनेनैव च मार्गेण ये अवशिष्टप्रत्ययानां धातूनां चार्थास्तेऽप्यूह्याः—स्वबुद्धयो-
द्भावस्य प्रयोज्या इत्यर्थः । तद्यथा—'करण चाह'—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । 'करण
इच्छत आछ'—कर्तुमिच्छन्नास्ते । 'धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकाल' इति सन् ।
'सुहु हो(सु होउ!)"—सो भूयते । छकि बोभूति । 'धातोर्यशब्दश्चेकीयितं क्रियासमभिहारे ।'

‘पुत्र इच्छ’ — पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । ‘नात्र आत्मेच्छायां यिन्’; ‘काम्य च’ ।
एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ क्रियोक्ति[व्यक्ति]व्याख्या ॥

अथ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्यायते । तत्र कारकाणां साधारणं लक्षणमाह —

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।

व्यापारभेद^[प० १७-२]भिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥

तच्छब्दः पूर्वोक्तपरागर्ही । पूर्व च ‘व्यापारो धात्वर्थः’ (का० ८) इत्युक्तम् । अत-
स्तस्य = व्यापारस्य निमित्तं = निष्पत्तौ कारणं यत्, उक्तौ = अप्रपञ्चनापिते । तत् कारकं
ज्ञेयम् । हि यस्मात् । क्रियानिमित्तं कारकमुच्यते । तच्च लिङ्गोक्तम् । ‘धातुविभक्तिवर्ज-
मर्थवलिङ्गम्’ । तेनोक्तम्, वृक्षादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । क्रियाकारकसमुदायो वाच्य(क्य?)म् ।
तत्र च क्रिया धातुप्रयोज्या । कारकं तु लिङ्गप्रयोज्यमिति भावः । ननु यद् कारकाणि । तत्-
श्चानेककारके प्रयोगे कुत्र कतमत् प्रयोज्यमिहाह — व्यापारभेदभिन्नमिति । कारकाणि
किञ्च क्रियायां स्वस्वव्यापारेण व्याप्तिरन्ते । ते च व्यापारास्तेषां भिन्नाः, तद्भेदाच्च कारकाणां
भेदः । लोहकार-चर्मकारादीनामिव । ततश्च स्वस्वव्यापारेण चिहितं ज्ञात्वा कर्त्रादिकं परि-
च्छिद्य, तज्ज्ञैः = विदितकारकसङ्गैः, प्रयोज्यं स्यात् = संस्कृतभावया वाच्यं भवेत् ॥ छ ॥

अथ व्यापारभेदं कथयत्कर्तुस्तानवाह —

यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतुत्वम् ।

तत्रेनन्तो धातुः संबोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥

लोकोक्तिप्रयुक्तानेक^[प० १८-३]कारकमध्ये यः कारकः = क्रियां ‘वः करोति स
कर्ता’ । बहुषु व्याप्तिप्रमाणेषु यदुद्देशेन लोकैरयमेतत् करोति इति निर्दिश्यते स कर्तृ-
वाच्य इत्यर्थः । यथा ‘काठहू स्थाले ओदनं गुआरं पच’ — काष्ठैः स्थाल्यामोदनं सूपकारः
पचति — इत्यत्र सूपकारः । ‘स्वेतं हंसिष् श्रीहिं लविति कमारे’ — क्षेत्रे दात्रेण श्रीहयो लयन्ते
कर्मकरेण’ इत्यत्र कर्मकरः । इत्यादि । ‘प्रेर्यश्चेत्’ इति । स च कर्ता द्विविधः स्वतन्त्रः, पर-
तन्त्रश्च । स्वतन्त्रो दर्शितः । यस्तु कर्त्ता अन्येन प्रेर्यते स प्रेर्यो भवति । यदि च प्रेर्यः, तदा
तस्य यः प्रेरकस्तस्य हेतुत्वं भवति । ‘कारयति यः स हेतुश्च’ इति वचनात् । यत्र च हेतु-
कर्तुः प्रयोगस्तत्र वाच्ये धातुरिनन्तः प्रयुज्यते । ‘धातोश्च हेतौ’ इत्युक्तं इन्-प्रत्ययोऽन्ते
यस्य । यथा — ‘दुहाय गां दुग्धं गुआले गोसांवि’ — दोहयति गां दुग्धं गोपालेन गोसांवि ।
अत्र गोपालः प्रेर्यः । गोसांवि हेतुकर्त्ता । ‘पढाव छात्रहि शास्त्रं ओशा’ — पाठयति छात्रं

शास्त्रं उपाध्यायः । अत्र च छात्रः प्रेर्यः, उपाध्यायो हेतुकर्ता । एवमन्यत्रापि । 'संबोधय' इति । स च कर्ता संबोध्यः=संबोधनीयो भव [५० १८-२] त्यामन्नणद्विषयो भवतीत्यर्थः । क २ 'संमुखीकरणे' = असंमुखः संमुखः क्रियते संमुखीकरणम्, तत्र । असंमुखं कार्यान्तरामत्त कचिद् यदा कश्चित् संमुखं साधनानं कर्तुमिच्छति तदा तमामन्नयते यथा — 'हे गोपाल ! गां दुग्धं दुग्धि; हे छात्र ! शास्त्रं पठ' — इत्यादि । कर्षेति च लिङ्गार्थोपलक्षणम् । यदुक्तम् — 'सिद्धस्याभिसुख्यकरणमामन्नणम्' इति ॥ छ ॥

अथ कर्मादिरूपणमाह —

कर्म व्यापारफलम्, येनैतत् साध्यतेऽत्र तत् करणम् ।

यस्मात् तदपादानम्, यस्यै तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥

व्यापारस्य यत् फलम् — यदुद्देशेन प्रेक्षावान् क्रियामारभते तत् कर्म । यथोदनं पचति सूपकार इत्यत्रौदनमिति । घटं करोति कुलार इत्यत्र घटमिति । 'येनैतत् साध्यते' इति । एतत् कर्म येनोपादानेन कृत्वा साध्यते — कर्ता साधकतमत्वेन यद् विवक्ष्यते तत् करणम् । यथेन्धनेन पचति सूपकार इत्यत्रेन्धनेनेति । दात्रेण छुनाति कृषाण इत्यत्र दात्रेणेति । 'यस्मात् तदपादानम्' इति । यतः पृथग् भवति, यतो भिमेति वा यतो गृह्णाति वा तदपादानम् । विश्लेषेऽवचिरपादानमित्यर्थः । यथा [५० १९-१] 'गांव हुंत आव' — ग्रामादागच्छति । 'वाघतौ डरा' — व्याघ्राद् दरति । 'ओझा पास वीदा ले' — उपाध्यायादधीते । एवमन्यत्रापि । 'यस्यै तत् संप्रदानं च' इति । यस्यै दातुमिच्छा भवति, यस्यै प्रीणवं करोति, यस्यै किमपि धारयते तत् संप्रदानम् । यदर्थं क्रियाफलं तदित्यर्थः । यथा — 'बाम्हण गावि दे' — ब्राह्मणाय गां ददाति । 'ब्राह्मणहि लाड्डु मीति जण' — ब्राह्मणाय रोचते मोदकः । 'वणिणं कर धणु धर' — वणिजे धनं धारयते । एवमन्यत्रापि ॥ छ ॥

अथाधिकरणस्य लक्षणं कारकाणां लोकोक्तीश्चाह —

अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः पृथग् यथा लोके ।

जातौ, जेथु किंह, जाहां, जेइं करि, जो किछु कीज, जेइं केहुं ॥

कर्तृ-कर्मगता क्रिया यदाश्रिता स आधारः, तदेवाधिकरणमिति । यथा — 'सिंहासन आछ राजा' — सिंहासने तिष्ठति राजा । स्थाल्यां पच्यत ओदन इति । एवमन्यत्रापि । 'अथैषाम्' इति । अथेदानीम्, एषां कारकाणामुक्तिरपभ्रंशे प्रयोगः । लोकव्यवहारे प्रत्येकं यथा । 'जातौ' इति । यतः-तौ इति शब्दस्तदपादानं लोके । यथा — 'तुम्हतौ [५० १९-२] अम्हे' — युष्मत्तो वयम् । 'अम्हतौ तुम्हे' — अस्मत्तो यूयम् । 'तातौ अम्हे ईहां आछ' — ततो वयमिहासाहे । 'अम्हतौ सौं बाढा' — अस्मत्तः स ववृधे । तथा — 'ताहांहुंत आ' — तन व्यग्रात् । 'ईहांहुंत गा' इतो षः — इत्यादि । 'जेथु किंह' इति । 'जेथु किंह, जा किंह

जाहे किह' -- इत्याद्युक्तिः संप्रदानस्य, यस्यै कृते इत्यर्थे । तथा 'का किह, क करे' [कस्य?] अर्थे । 'कवणे काजे गा' इत्युक्तौ कस्यै गत इत्यादि संप्रदानम् । 'जाहां' इति । 'जाहां वैस ताहा दीस' -- यत्रोपविशति तत्र दृश्यते । 'जाहां आछ, ताहां वांछ' -- यत्रास्ते तत्र वाञ्छति । एवमधिकरणोक्तिः । 'जेई करि' इति । येन कृत्वेति । 'इंधणे रांध, हंसिए ख' -- इन्धनेन राध्यति, दात्रेण पुनाति -- इति करणोक्तिः । 'जो किछु कीज' इति । यत् किञ्चित् क्रियते । यदर्थः क्रिया इत्यर्थः । यथा 'भातु रान्वा' -- भक्तं राध्यते । 'पोलि पाच' -- पोलिका पच्यते । एवं कर्मोक्तिः । 'जेई केहुं' इति । येन केनापि क्रियते, यः कश्चित् क्रियायां प्रेक्षा-पूर्वकारी प्रवर्तते, पक्षः सहेत्यर्थः । एतेन कुतोऽपि, कस्यैचिदपि, कस्मिन्नपि, केनापि, किमपि, कश्चिदपि करोतीति कारकाणां व्यापारभेदो लोकोक्त्या [पं २०-१] प्रतिपादितो भवति । तद् यथा -- 'भूपहितौ ब्राह्मणु किह थालिं करि'; एवं 'इंधणे भातु रान्ध ब्राह्मणु' -- बुभुक्षात् आत्मने स्थाख्यामिन्धनेन भक्तं राध्यति ब्राह्मणः । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

अथ लिङ्ग-संख्यादीनां कारकधर्माणां संबन्ध-विशेषणयोश्चोक्तिव्यक्तिं कुर्वन्नार्या-द्वयमाह --

पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।

एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।

संबन्धः स्त्रीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥

'पुं-स्त्री' इति । अपभ्रंशे ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेषां पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्, लोकतो = लोको-क्तितः, परिच्छेद्यं = निश्चेतव्यम् । यथा 'मणुषु जेम' -- मानुषो जिन्वति, मुक्के वा । 'मेहलि रोअ' -- मेहला स्तपिति । 'नपुंसक जाम' -- नपुंसकं जायते । 'एक पुरुष' -- एकः पुरुषः । 'दुइ जोई' -- द्वे जु(यु)वत्यौ । 'बहुतु वृन्द' -- बहूनि वृन्दानि । अथवा लोकतस्तज्जलोकेभ्यः, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । यस्य शब्दस्योक्तितो लिङ्गनिश्चयो न भवति तस्य, तज्जं लोकं पृष्ठा कार्य इत्यर्थः । उक्तिमात्रादेव तस्यासिद्धेः । तद्यथा -- 'जालें [पं २०-२] डाह' -- ज्वालनं ज्वाल्या वा दहते । 'विमाण आव' -- विमानं विमानो वा आगच्छति । 'सरदं कतुं तड सु सोइ नदीकर' -- शरदि ऋतौ नद्यास्तटः तटं वा तटी वा सुष्ठु शोभते । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'संख्यास्त्विह' इति । इहापभ्रंशे संख्या एकादिकाः । संख्ययैवोत्कीर्तितया ज्ञेयाः, न पुनरुपायान्तरेणेत्यर्थः । द्वित्व-बहुत्वयोस्तुल्योक्तित्वात् । तद्यथा -- 'एक जा' -- एको याति, एका वा याति, एकं वा । 'दुइ अच्छति' द्वौ तिष्ठतः, द्वे वा तिष्ठतः, द्वे वा । 'बहुतु पूत मए' -- बहवः पुत्रा बभूवुः । 'दुई बेटी भई' -- द्वे बेट्टिके बभूवतुः । 'एक गदिआण पावेसि' --

एकं गहिकानाणकं प्राप्तवान् । 'दुइ गदिआणे, बहुतु गदिआणे'—द्वे बहूनीति । एव-
मन्यत्रापि ॥ छ ॥

'स त्वमहं वा पुरुषाः' । पुरुषपरिच्छेद उक्तेरेव स्पष्ट इत्यर्थः । तथा—'सो कर'
इत्युक्तिरिहत्रयेऽपि तुल्यैव । एवं द्वित्वादिव्यपि । तेन स करोति, सा करोति, तत् करोति ।
'ते दुइ करति'—ते द्वौ, ते वा, ते वा कुस्तः । 'ते बहुतु करति'—ते बहवः, ता बह्व
तानि बहूनि । एवं 'तु करसि'—त्वं करोषि; 'तुम्हे दुइ करहु'—युवां कुर्वथ; 'तुम्हे बहुतु
करहु'—यूयं बहवः [५० २१-९] कुर्वथ । पुरुषाः, स्त्रियाः, कुलानि वा । एवं, 'हैं करऔ
(उं ?)'—अहं करोमि । 'अम्हे दुइ करहु'—आवां कुर्वेः । 'अम्हे बहुतु करहु'—वयं
बहवः कुर्वेः । लिङ्गत्रयेऽपि तुल्यमतस्तत्परिच्छेदस्तद्विशेषोक्तेरेवेति ॥ छ ॥

'उक्तानुक्तत्वम्' इति । द्वितीयादिव्यक्तिप्रतिपाद्यं यत् कारकं तदनुक्तम् । कारकवि-
हितत्वादप्रत्ययादिप्रतिपाद्यं क्रियासंबद्धलिङ्गार्थप्रतिपाद्यं चोक्तम् । ते च द्वे अपि तु उक्तित
एव—अपभ्रंशभावितादेव व्यक्ते = स्पष्टे प्रतीयेते । तथा—'छात्रु गाउं या'—छात्रो ग्रामं
गच्छति । अत्र हि कर्मत्वं द्वितीयया न्यज्यते, अतो अनुक्तम् । उक्तं कर्तृत्वं ति-प्रत्ययेन
गमनसंबन्धेन लिङ्गार्थेन वा, अत उक्तम् । 'छात्रे गाउं जाह्या'—छात्रेण ग्रामो गम्यते । अत्र
तु कर्तृत्वं तृतीयया प्रतिपाद्यते, अतोऽनुक्तम् । कर्मत्वं तु ते-प्रत्ययेन गतिसंबन्धेन लिङ्ग-
र्थेन च, इत्यत उक्तम् । छात्रेण गम्यते, छात्रेण मूयत इत्यादि तु भावोक्तिः । अत्र च
कर्तृवानुक्त इति । एवमन्यत्रापि ॥ छ ॥

'संबन्धः स्त्रीकारात्' । स्वमास्त्रियमुच्यते । अ-त्वं स्वं क्रियते-स्त्रीकारः । लोकोक्तौ स्त्रीकारात्
संबन्धो न्यज्यते । यथा—'राजाकर पुरुषु'—राज्ञः पुरुषः । तेहं वूकर [५० २१-२]
'गाउं'—तयोर्द्वयोर्भाषाः । 'अम्हार वसु'—अस्माकं वनमित्यादि ॥ छ ॥

'विशेषणं तु व्यवच्छेदात्' इति । इतरमतानिवृत्तिहेतुर्विशेषणमुच्यते । तत्र लोकोक्तौ
कुतोऽवगन्तव्यमित्याह—'व्यवच्छेदात्' । तथा—'मुक्तिलि गाइ रुउडें हाकु'—गामम्याज
शुक्लां दण्डेन । रक्तादीनां व्यवच्छेदः । 'बम्हण इं पर निवेंतेसु'—ब्राह्मणानेव परं
नियमयिष्यसि । क्षत्रियादिपरिच्छेदः । 'पदेसु पर'—पठिष्यसि परम् । 'क्रियान्तरव्यव-
च्छेदः' । 'सोनें इं पर दे'—सुवर्णमेव परं ददाति । द्रव्यान्तरव्यवच्छेदः । परमार्थतस्तु
सर्वान्येव वाच्यानि व्यवच्छेदकत्वानि । केवलं विवक्षापेक्षा तत्पतीतिरतो न प्रकथ्यते ।
अर्थात् सिद्धार्था—इति ।

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्या ॥

फारिका २५-२७.]

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

१७

अथोक्तिभेदव्यक्तिर्विधीयते । तत्रादावुक्तिभेदबीजनार्ययाऽऽह—

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।

तत्पल्लवास्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥ [५० २२-३]

उक्तेश्चोत्पत्तौ—जन्मनि मूलं प्रधानं कारणं दशैव पदार्थाः । अत्र—लोकानां वाग्य-
बहारे । शब्दार्थो हि शब्देन प्रयुक्तेन प्रतिपाद्यते । स च दशप्रकार एव । लिङ्गार्थादि-
र्वक्ष्यमाणः । ये तु तदितरे, तेषामेव मूलभूतानां पदार्थानां पल्लवाः । तदाश्रयकृतभेदाः—
ते च ते आश्रयाश्च । आश्रयो विषय उच्यते । कृतो भेदो यैस्ते तथा । तदाश्रयेषु कृत-
भेदास्तदाश्रयकृतभेदाः । अथवा, त एव दश पदार्था आश्रयो विषयो येषाम्, तथा कृतो
भेदो यैः । ततस्तदाश्रयाश्च ते कृतभेदाश्च तदाश्रयकृतभेदाः । तेषु दशसु पदार्थेषु ते
आश्रिताः, तेषामेव पदार्थानामुत्पादितोक्तिभेदाः । उक्तिभेदहेतवस्ते धर्माः । न पुनः पृथक्
प्रयोज्यमर्थान्तरमेकादशं किञ्चिदित्यर्थः । अतो दशैव पदार्था इति, नतु तदितरे । तर्हि के
ते इत्याह—ते च कालाद्याः—इति । कालो लिङ्गं संख्या पुरुषा इत्यादयः ॥ छ ॥

अथ तानेव पदार्थानाह—[५० २२-५]

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकषट्कं ततश्च संबन्धः ।

आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥

प्रथमं तावलिङ्गम्—अव्यतिरिक्तो लिङ्गार्थः । द्वितीया क्रिया—धात्वर्थः । ततः कर्तृ-
कर्म-करण-संप्रदान-अपादान-अधिकरणानि षट् । ततश्च संबन्धः । एवं नव । दशमं
च आमन्त्रणम् । एते च लिङ्गार्थादयो नव पदार्थाः, केवल्य अपि विवक्षाविषया भवन्ति,
प्रयुज्यन्ते च । आमन्त्रणं तु लिङ्गार्थसंबन्धमेव परं प्रथोभं याति, न केवलम्; तस्य तदेक-
विषयत्वात् । आमन्त्रितो हि 'किं मणसि?' इत्यपेक्षते । तदुचरेण च वाक्यं समाप्यते, अतो
नास्य केवलस्योक्तिः । अत उक्तम्—किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ—इति । अतो नवानामेव
भेदा दर्शनीया इति भावः ॥ छ ॥

अथोक्तिभेदोत्पत्तिक्रमं तत्संख्यां आह—

एषां चैकद्वयादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।

पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥

एषां च लिङ्गार्थादीनां पदार्थानां नवानां संबन्धपर्यन्तानां पञ्चशतान्युक्तीनां भवन्ति ।
कीदृशानि !—एकादशसंयुतान्येव—नैकयाप्युक्त्या हीनानि नाभ्यधिकानीत्येवार्थः । कथं
नूतानि ॥ ५० २६-१ ॥ तान् !—एकद्वयादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानाम् । तत्रा—एकैकविवक्षाया
नवैवोक्तयः, द्वयोर्द्वयोः षट्त्रिंशत्, त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुस्त्रीतिः । अष्टाणां अष्टाणां

नन्वेतैः कालादिभिः पल्लवैर्वावन्तो भेदा भवन्ति तत्संख्याऽपि किमिति न दर्शिता इत्याह —

एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।

यस्माद्धर्मिणि विदिते तद्गतधर्माः स्वसंवेद्याः ॥ २९ ॥

यदा हि पदो जातस्तदा तद्गता ये शुक्लत्वैकत्वसूक्ष्मत्वादयो धर्मास्तैस्तत्संघनत्वाद् विदिता एवार्थात् । यतः संकेतादर्थोपगतिर्न विशिष्टश्च । धर्मा संकेतविषय इति भावः । यस्माद् — इति । धर्मिणि धात्वर्थलिङ्गार्थादिके विदिते सति तद्गता ये धर्मा अवयव-प्रायास्तै स्वसंवेद्या एव — स्वयमेवात्मानं वेदयन्ति । न हि गवि ज्ञाते खुर-ककुवादयः शाब-लेय-बाबलेयत्वादयो वा धर्मास्तद्गता अविज्ञाता भवन्ति । धर्मिणो धर्माश्रयत्वात् । यस्य वस्तुनो यस्त्वरूपं स तस्य धर्म उच्यते यतः । तस्मात् धर्मनिबन्धना ये धर्मिणां भेदास्तेषां विशेषकथनमनुष [५० २५-२] युक्तमेवेति । तस्मान्नवानामेवोक्तिर्भेदा दर्शयन्ति इति भावः । ॥

अथोद्गहरणानि । तत्र च लिङ्गार्थादीनां नवानामप्येकैकस्य, ततो द्वयोर्द्वयोः, इत्यादिक-मेण ये भेदास्तेऽन्योक्तिप्रयुक्तिभ्यां विभक्ता लिखनीयाः । लोकाव्यवहारस्य तदानकत्वात् । उक्तिर्हि प्रश्न उच्यते तदुत्तरं च प्रत्युक्तिः । प्रश्नोत्तरस्वरूपश्च लोके शब्दव्यवहारः प्रायः । यच्च प्रश्नविषयः स 'किं' शब्देन लोकैः प्रयुज्यते । अतो यत्रोक्तौ लिङ्गार्थादिषु यावन्तः 'किं' शब्दविषयाः, सा तावतामुक्तिरुच्यते । एकस्मिन् पृष्ठे सत्येकस्योक्तिः, द्वयोः पृष्ठयोर्द्वयो-रुक्तिः, त्रिषु त्रयाणामित्यादि यावच्चतस्रु पृष्ठेषु नवानामिति । तत्र लिङ्ग-संख्या-पुरुषैः पल्लवैर्दि-भक्तस्य केवललिङ्गार्थस्य विवक्षायासुक्ति-प्रत्युक्त्योर्यथा — परित्वितेन सदागतमपरिचितं दृष्ट्वा कश्चित् कंचित् पृच्छति — 'को ए' — कोऽयम् । परित्वितस्योत्तरम् [५० २५-१] — 'मोरे विसिदु' — मम विशिष्टः । अत्र हि प्रश्नोत्तरयोरव्यतिरिक्तौ लिङ्गार्थो विषयः, अत इयं लिङ्गार्थोक्ति-रुच्यते । एवं वक्ष्यमाणोद्गहरणेष्वपि हेयम् । 'को ए' — कावेतौ ?, राजपुरुषौ । 'को ए' — क ? एते ?, राजद्विजाः । स्त्रीविषये तु प्रश्ने यथा — 'को ए' — केयम् ?, ब्राह्मणी । 'को ए दू' — के एते द्वे ?, मासोपवासिन्यौ । 'को ए ओई' — का एता युवत्यः ?, प्रोषितभर्तृकास्तत्सत्त्वैक-सिष्टा(शिष्याः ?)नां वधवः । नपुंसकविषये यथा — 'काह ए' — किमिदम् ?, द्वीपान्तरकलम् । 'काह ए दुह वस्तु' — के एते द्वे वस्तुनी ?, लवण-हिङ्गुनी । 'काह ए सब' — कान्येतानि सर्वाणि ?, त्वदुभयार्थमरणानि । सामान्योक्तौ तु प्रश्ने — 'काह ए' — किमिदम् ?, वृक्षः, कुण्डम्, कुमारीत्याद्युत्तरं भवत्येव ।

निर्धारितप्रश्ने तुक्तिर्यथा । 'तेन्ह मांक्ष कवण ए' — तयोस्तेषां वा मध्ये कतमोऽयम् ?, सर्वज्येष्ठः । अथवा कतमावेतौ ?, ज्येष्ठ-कनिष्ठौ । [५० २५-२] कतमे एते ?, ज्येष्ठभार्यापुत्राः । कतमेयम् ?, कनिष्ठा वधुः । कतमे एते ?, ज्येष्ठपुत्रवध्वौ । कतमा एताः ?, राज्ञो विज्यसि-न्यः । 'अरे आपसि एन्ह मांक्ष कवण तोर भाई' — अहो जानास्तेषां मध्ये कस्तव आता ?, उत्तरम् — त्वम् । पार्श्वस्थः पृच्छति — 'लहुडा कवण' — कविष्टः कतमः ?, उत्तरम् — 'हौ' —

अहम् । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषविशिष्टस्य लिङ्गार्थस्योक्त्य ऊह्याः । एवं केवल-
लिङ्गार्थोक्तिः ।

अथ क्रियाया मात्रविवक्षायामुक्तयो यथा — ‘अहो काह ईहां कीजए’ — भोः किमेतदिह
क्रियते; अथवा ‘व्यापरिअ’ — व्याप्रियते ?; उत्तरम् — ‘पढिअ’ — पठ्यते; अथवा ‘पैअ’ —
पच्यते; अथवा ‘खेलिअ’ — खेल्यते; क्रीड्यते वा । ‘काह ईहां तूं करसि’ — किमत्र त्वं
करोषि ?; ‘पअउं’ — पचामि । ‘काह ईहां करहु’ — किमत्र कुरुथः ? [] पठावः ।
किमत्र कुरुथ [] पठामः । ‘काह कीजत आच्छ’ — किं क्रियमाणमास्ते ?; पच्यमानम् ।
‘काह करत आच्छिअ’ — किं कुर्वता स्वीयते, आस्यते वा, पचता । एवमादि वर्तमाने ॥ छ ॥
[प० २६-१]

अथातीते — ‘अरे एति वार तैं काह किअ तांहा’ — अहो एतावतीं वेलां किमकारि
तत्रैव ?; ‘पढा’ — अपाठि, पठितं वा; [पआ ?] अपाचि, पक्वं वा । ‘काह करत आच्छे’ —
किं कुर्वता स्थितम् ?; ‘पढत’ — पठता । ‘पयन्त’ — पचता ।

अथैष्यति — ‘काह करिहसि’ — किं करिष्यसि ?; ‘पढिहउं’ — पठिष्यामि । ‘ओलणिह-
उं’ — अवलगिष्यामि । ‘काह करणिहार आच्छसि’ — किं करिष्यंस्तिष्ठसि, किं कर्तुकामो वा ?;
‘पढणिहार’ — पठिष्यन्, पठितुकामो वा । ‘काह करत आछीहसि’ — किं कुर्वन् स्यास्यसि ?;
‘पढत’ — पठन् । ‘काह करणे(णि ?)हारे’ आछिअ’ — किं करिष्यमाणेनास्यते ?; ‘पढणि-
हारे’ — पठिष्यमाणेन । ‘काह करव’ — किं करिष्यते ?; ‘पढव’ — पठिष्यते, वक्ष्यते वा ।
एवमितरधातवोऽपि यथेष्टं प्रयोज्याः । ‘काह करि, काह करत आच्छसि ?; रांधि जेमत
आच्छउं’ — किं कृत्वा कुर्वन्सि ?; राह्वा पक्त्वा वा जिवन्सि, भुञ्जामो वा । ‘काह करि
काह कीज हो ?; पइ जेविअ’ — किं कृत्वा, किं क्रियते ?; पक्त्वा जिव्यते, भुज्यते वा । ‘काह
इहा कीज ?; पै पै वाज’ — किमत्र [प० २६-२] क्रियते । पक्त्वा पक्त्वा स्वाद्यते; पाचं पाचं
वा स्वाद्यते । ‘काह ईहा कर ?; जेवि जेवि जा’ — किमत्र करोति ?; जिवित्वा जिवित्वा
याति; अथवा भोजं भोजं व्रजति । ‘काह करण, किह, काह करत आच्छसि, आछिअ वा,
काह कीज वा’ — किं कर्तुं, किं कुर्वंस्तिष्ठति, कुर्वता स्वीयते वा, किं क्रियते वा । ‘जेउंवे
किह राथत आच्छउं, आच्छिअ राइ’ — जिवितुं राध्यता स्वीयते, भोजुं पचता वा,
भोजु पच्यते वा । ‘काह करत, काह करसि’ — किं कुर्वन्, किं करोषि ?; ‘पढत
रांधउं’ — पठन् राधोमि, पचामि वा । ‘काह करत, काह कीज ?; पअंत पढिअ’ — किं
कुर्वता, किं क्रियते ?; पचता पठ्यते । एवं युगपत्क्रियमाणयोः क्रिययोगौणमुख्यभावे । त
विना तु, किं किं क्रियते — ‘काह काह कीज ?; पइअ, पढिअ’ — पच्यते पठ्यते । एतच्च
दिङ्मात्रम् । एवमन्येऽपि क्रियामात्रविवक्षायां सपठ्वा उक्त्य ऊह्याः । एवं केवलक्रियोक्तिः ।

तत्र चोक्तस्य कर्तुर्लिङ्गा [५० २७-२] अर्थदयं विशेषो यदयमुक्तकर्तृशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते । लिङ्गार्थस्तु स्वरूपेणैव । 'को ए सोअ'—क एव स्वपिति शेते वा । 'को ए सोअन्त आच्छ'—क एष स्वपन्नास्ते, शयानो वा ? उत्तरम् 'पहारी'—प्रहर[क]दाता । 'केइं ए सोविअ'—केनैतत् सुष्यते, शय्यते वा ? 'पहारी'—प्रहरकदात्रा । 'को ए रांघ'—क एष राध्यति, 'को ए रांघत आच्छ'—क एष राध्यन्तास्ते, पचन् वा ? सूपकारः । कैवाः राध्यति ? सूपकारी । किमेतत् पचति ? व्यञ्जनम् । सूपकारकुलम् । 'केइं ताहां जेंउंव'—कस्तत्र बुभुजे, अर्जिवद् वा ? आर(?) ब्राह्मणः । 'को ताहां जेंवत आछ'—कस्तत्र मुञ्जान आसीत् ? द्विजः । 'इहां को पदिह'—अत्र कः पठिष्यति ? द्विजामजः । 'इहा को पढणिहार आछ'—अत्र कः पठिष्यन्तास्ते ? छात्रः । 'अम्हपास केइं पढव'—असत्तः केन पठितव्यम्, अस्माकं पार्श्वे वा ? द्विजमुत्तेन । एवं द्वित्व-बहुत्वयोरपि । गुरुं शिष्यः पृच्छति—'राउलें पाहू रांघ को आच्छिह'—राजकुलचरणानां संनिधौ कः स्वास्यति ? गुरोरुपरम् 'तू'—त्वम् । 'मोर क्षेम को करिह'—मम क्षेमं कः करिष्यति ? [५० २७-२] उत्तरम् 'हैं'—अहम् । एवमन्या अपि पक्षवस्य कर्तुरुक्तय उक्ताः । एवं केवलकर्तुरुक्तिः ।

अथ हेतुकर्तुर्बिषयायामुदाह्रियते । 'कवण ए छाती तडें (?) राकर सागर ओडहूपास खपाकन्त आच्छ'—क एष धृतच्छत्रो राजसागरमुद्गैः खानयति, खानयन्तास्ते ? 'सुरपाळो' नाम राजपुरुषः । 'केइं ए देउलू कराविअ'—केनैतद् देवकुलं कार्यते ? 'करांबित आच्छ'—कार्यमाणमास्ते ? घनपालेन । 'केइं ए ईहां चाम्हण थापे'—क इहैतान् ब्राह्मणान् स्थापयामास ? मोविन्दचन्द्रदेवः ॥ छ ॥ 'हो इह कोउ जो कनमेरुतूल प्रासादु कराविह'—भविष्यति कोऽपि यः कर्णमेरुतुरयं प्रासादं कारयिष्यति ? 'राजा जइ कोउ'—राजा यदि कश्चित् । सुपुत्रः पृच्छति—'अहो पितरहो को तुम्ह तारिह'—अहो पितरः को सुप्ताङ्गा-रयिष्यति ? उत्तरम् 'तुहिं'—त्वमेव । पुनः पृच्छति—'मोहिं तहिं के वडाविहंति'—मम तहिं के संबर्द्धयितारः ? उत्तरम् 'अम्हेइ'—वयमेव । एवमन्या अपि हेतुकर्तुरुक्तय उक्ताः । एवं हेतुकर्तुरुक्तिः ।

अथ केवलकर्मविवक्षायामु [५० २८-१] उदाह्रियते । तत्र कर्म द्विविधमुक्तमनुक्तं च । तत्रोक्तस्य कर्मणो लिङ्गार्थोदयं विशेषो यदुक्तकर्मशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते, लिङ्गार्थस्त्वव्यतिरिक्तः स एव । तथा—'अहो काह ए सुआरे वेंटलि किएं रांघ'—भोः किमसौ सूपकारः कृतसि(शि)रोवेष्टनो राध्यति ? 'मातु'—भक्तम्, ओदनं वा । 'काह पचन्त आछ'—किं पचन्तास्ते ? 'पुप'—अपूषात् । 'ए जोइ काह ईहां रांघ'—इयं शुवती(तिः) किमत्र राध्यति ? व्यञ्जनम् । 'ए कहार काह संपाडति'—एतौ काहारौ किमत्र संपादयतः, एते काहारा वा किमत्र संपादयन्ति ? 'इंघणपाणि'—इन्धनोदकम् । 'काह जेंवित आच्छ'—किं मुञ्जयामास्ते ? 'कह जेंविअ'—किं मुञ्जते ? 'विंघ जेंवरे सेंट

सातु'—सद्युतस(ञ)कैराः सक्रवः । कृत(श)रा वा, पायसं वा । 'बैटा फाहं गा'—बेटकः किं जगाम, गतवान् वा । कन्या तु गतवती । 'जौझाउल्ल'—उपाध्यायगृहम् । 'पडवसी-फर वरु'—प्रतिवेशिनो गृहम् । भृत्यः स्वामिनं पृच्छति—'पहरें को हैहां धरिहंति राउल्ल'—प्रहरके कि(कई)मघ निबोक्ष्यन्ति चरणाः ? 'तोहि'—त्वामेव । 'राउल्ल को धरव'—चरणैः को धर्तव्यः ? 'तुहीं'—त्वमेव । [प० २८-२] 'विशालि को हडं भागिहडं'—विकालिका कमहं याचिष्ये ? 'अम्हे'—आ(अ)सानेव । 'को मै भोजन मागव'—को मया भोजन याचितव्यः ? 'अम्हेइ'—वयमेव । एवमन्या अपि सपल्लवस्य कर्मण उक्तय ऊहाः । इति कर्मोक्तिः ॥ छ ॥

अथ करणविवक्षायामुक्तय उदाह्रियन्ते—'देउ काहें धाए'—देवं केन ध्यायति ? 'मने'—मनसा । 'नह काहें पव(तई)रिसि'—नदीं केन प्रतीर्णवान् ? 'बाहन्हे(इ ?)'—बाहुभ्याम् । 'छाटेहें काहे विद्या अवड'—सत्वरं कया विद्या आपद्यते ? 'प्रज्ञे'—प्रज्ञया । अथवा वृत्तैरुदाह्रियते । तद्यथा—

दुर्जयो जायते वीरः केन संग्रामसंकटे ?—खड्गेन ।

सन्तरन्ति नदीं धीराः[ः] काम्यां साहसशालिनः ?—बाहुभ्याम् ।

जगत् क्षीरार्णवे सम्रमिव कैर्जायते निशि ?—शरच्चन्द्रकैः । एवं पुंसि ॥

निकृत्तचरणस्तूर्णं पथि याति कयैकया ?—काष्ठपोदिकया ।

ग्रीष्मसंतप्तमृष्टे काम्यां संवर्षते जनैः ?—उपानद्भ्याम् ।

पर्जन्यः कुरुते विश्वं काले कामि[ः] पुनर्नवम् ?—बृष्टिभिः । एवं स्त्रियाम् ॥

कुलालैर्नीयते केन शृत्पिण्डोऽपि च पात्रताम् ?—चक्रेण ।

काम्यामालोकये[त्] लोकः कार्यजातमहर्षिदाम् ? [प० २९-१]—नेत्राभ्याम् ।

अपि बालद्वयं राज्यं वर्तते कैर्देहवतैः ?—पात्रैः । एवं नपुंसके ॥

एता एव च क्रिया अतीतानागतयोरप्युदाहार्याः ।

सेनापतिः पत्निं ब्रूते नाथ केन जयस्यरीन् ?—त्वया । एवं शुष्मदि ।

पुनः पृच्छति—

केनैताः संपदो नित्यं जायन्ते मे नवा नवाः ?—मया । इत्यसदि ।

एवमन्या अपि सपल्लवाः करणोक्तयः ऊहाः । एवं करणोक्तिः ॥ छ ॥

अथ केवलसंपदानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा—'ए बेटी फाहि देवि'—इयं कन्या कस्य देया ? उत्तरं श्लोकेन—

सजातीयाऽसगोत्राय योग्याय गुणिनेऽर्थिने ।

मातापित्रोः पञ्चसप्तशास्त्रान्नग्निवज्रयोः ॥

उपस्थितं महत् पर्व वित्तं न्यायार्जितं च मे ।
 पृष्ठः कस्मै ददामीति पात्रायेत्युत्तरं वदेत् ॥
 यस्मै यद्रोचते विप्रास्तेन तत् कथ्यतामिह ।
 इत्युक्त्वा वाञ्छितं तेभ्यो दत्तमक्षयमुच्यते ॥
 यस्मै धारयते वित्तमाप्तं संकल्पितं धृतम् ।
 तस्मै तद्विहृतं दद्याद् ऋणशेषं न धारयेत् ॥
 पात्रापात्रकथां देव-पितृकृत्ये विचार्यते ।
 वित्ते सत्यर्थिने देयमिति मह्यं तु रोचते ॥
 वृद्धौ मातापितरौ भार्यापत्यादिसन्ततिर्दासाः । [५० २९-३]
 सजातिश्च दरिद्रः पोष्यास्तेभ्यः सदा देयम् ॥

ब्राह्मणेभ्योऽन्न दीयते । गम्यतां विप्राः, ब्राह्मण्यै आसाच्छादनं दीयते । काले क्षेत्रे च
 पात्राय सर्वस्वमपि न धर्षय्यम् । विप्रेभ्यः पशुरानः पृथ्वीमेव प्रादात् । गद्यायां पित्रे पिण्डं
 सत्पुत्रः प्रदास्यते । एवमन्या अपि सपत्न्याः संप्रदानोक्तय ऊह्याः । इति संप्रदानो-
 क्तितः ॥ छ ॥

अथ केवलापादानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा — ‘काहां हु(हं)त ए पुरुष आ’ — कसादय
 पुरुष आगतः, ‘कनउजं’ — कन्यकुजात् । ‘भीत काहां हुत एतें कालें’ — सखे ! कुतस्त्व-
 मियता कालेन ! । ‘ववहरेकरिं काटीं’ — धनिककारायाः, व्यवहरकंकटिकाली वा । ‘कैसैं
 तौ तो छूटेसि’ — कथं तस्या मुक्तोऽसि ?, ‘भीतकर लइ देह’ — मित्राद् गृहीत्वा दत्त्वा च ।
 दुर्जनाद् भीतस्य वरं ससर्पव्याघ्रं वनम्, न तु ससर्पव्याघ्राद् वनाद् भीतस्य सदुर्जनग्राम-
 वासः । सखे ! कुतोऽधीतवेदोऽसि ? — देवशर्मोपाध्यायात् । ज्ञातरन्ध्रनविधिः कुतः ? —
 उपाध्यायिन्याः । आसस्ते कुत आसीत् ? — द्विजवर्यगृहेभ्यः । चिरेण दृष्टान् शिष्यानाहूय गुरुः
 [५० ३०-१] पृच्छति — पुत्राः आनीथ कुतोऽधीतवेदा युयम् ?, उत्तरम् — युष्मत्तः । पुनः
 पृच्छति — कुतः तर्हीसाकं सपुत्रदाराणामिदानीं वृद्धावस्थानिवृत्तिः ?, उत्तरम् — अस्मत्तः ।
 एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषभिना अपादानोक्तय ऊह्याः । इत्यपादानोक्तितः ॥ छ ॥

अथाधिकरणविवक्षायामुदाह्रियते । तथा —

भूमौ मर्त्यास्तिले तैलं तरुण्यां रूपसंपदः ।
 आधेयं सर्व्वमाधारे निराधारो न विद्यते ॥
 कस्मिन् देवगणा नतु(‘तु ?) नित्यम् ? — स्वर्गो ।
 कुत्र सदा गृहिणां स्थितिरिष्टा ? — गृहे ।
 भार्ये ! कुत्र रतिस्तव नित्यम् ? — त्वयि ।
 भर्ता ! कुत्र सदैव मनो मे ? — मयि ।

विद्वन् । भवतः कुत्र निवासः ?-वाराणस्यां गङ्गातीरे ।
कस्मिन् दानम्, कुत्र विवाहः ?-द्विजवरवंशे नागरजातो
सूपकर्त्ता स्थितः पीठे बुह्यां श्याल्यां महानसे ।
ज्वलद्बहु तप्ततोये मध्याह्ने तन्दुलान् पचेत् ॥

सप्ताधिकरणमुदाहरणम् । एवमन्या अप्यधिकरणोक्तत्र ऊहाः । इत्यधिकरणोक्ति
अथ केवलसंबन्धोक्तमुदाह्रियते । यथा -

कस्यैतद् गृहमुन्नतं क्षितिपतेस्तस्यैव राज्ञः पुनः,
सौवर्णाण्डकमण्डितोन्नतशिखं पश्यैतदस्यान्तिके । [१० १०
यस्येयं वसुधा सुधाधवलिता कीर्तिश्च शौर्यार्जिने(ता),
श्रीगोविन्दचन्द्रस्य तस्य सुनरामायुश्चिरं वर्द्धताम् ॥ छ ॥
खर्गः सुराणां पाताललोकश्चैष फणाभृताम् ।
श्रीमद्गोविन्दचन्द्रस्य निःशेषं वसुधातलम् ॥
धनदस्य धनं भानोः प्रतापो धिषणागुरोः ।
गोविन्दचन्द्रपतेस्त्वेतत् त्रयमप्यमितं मतम् ॥
वद नीरप्रिये कस्य खड्गकीर्तार्जिताः स्त्रियः ।
तव बल्लभ पूरणेन्दुवदनो यः पित(पति)र्मम ॥ ९ ॥

एवमन्या अपि लिङ्गादिविशिष्टसंबन्धस्योक्तत्र ऊहाः । इति संबन्धोक्तिः ॥ छ
एवमेकैकविदक्षायान् नवैवोक्तयः । अथ व्याधुक्तिमेवप्रस्तारार्थं वृत्तं सूत्रम् -

आद्यमाद्यमितरेषु निक्षिपेदुक्तिभेदविषये द्वयोर्द्वयोः ।
आद्यहीनयुगलेष्वथादिमं निक्षिपेत् त्रिचतुरादिभिस्तथे ॥

अथमर्थः - लिङ्गार्थः, क्रिया, कर्त्ता, कर्म, करणम्, संयदानम्, अपादानम्,
गम्] संबन्धः - इत्यमी नव पदार्थाः । एषां चैकैकस्य संक्षिप्ता उक्तयो यथा -

कोऽयम् ? - छात्रः । १ ॥

किं करोति ? - पठति । २ ॥

कः पठति ? - अयमेव । ३ ॥

किं पठति ? - शास्त्रम् । ४ ॥

केन पठति ? - पुस्तकेन । ५ ॥

कसौ पठति ? - आत्मने । ६ ॥

कुतः पठति ? - उपाध्यायात् । ७ ॥ [१० ११-१]

क स्थितः पठति ? - गृहे । ८ ॥

कस्य ? - उपाध्यायस्यैव । ९ ॥ एवं च ॥ १० ॥

द्वयोर्द्वयोश्चोक्त्यर्थमाद्यमाद्यमितरेषु द्वितीयादिषु योजयेत् । तद् यथा—प्रथमे लिङ्गार्थे
द्वितीयादिषु योजिते या(वा)त्ता लिङ्गार्थेनाद्यौ भेदाः । यथा—

लिङ्ग-क्रिये । १ ॥

लिङ्ग-कर्तारौ । २ ॥

लिङ्ग-कर्मणी । ३ ॥

लिङ्ग-करणे । ४ ॥

लिङ्ग-संप्रदाने । ५ ॥

लिङ्ग-अपादाने । ६ ॥

लिङ्ग-अधिकरणे । ७ ॥

लिङ्ग-संख्याविति । ८ ॥ एवं लिङ्गार्थेनाद्यौ * ॥

अथ द्वितीयां क्रियां त्रि(तृ)तीयादिषु निक्षिप्य कृताः सप्त भेदाः । यथा—

क्रिया-कर्तारौ । १ ॥

क्रिया-कर्मणी । २ ॥

क्रिया-करणे । ३ ॥

क्रिया-संप्रदाने । ४ ॥

क्रिया-अपादाने । ५ ॥

क्रिया-अधिकरणे । ६ ॥

क्रिया-संख्याविति । ७ ॥

—एवं क्रियया सप्त, आद्यैः सह पञ्चदश ॥ १५ ॥

अथ त्रि(तृ)तीये कर्तरि चतुर्थादिषु योजिते षड्भक्तयः । यथा—

कर्तृ-कर्मणी । १ ॥

कर्तृ-करणे । २ ॥

कर्तृ-संप्रदाने । ३ ॥

कर्तृ-अपादाने । ४ ॥

कर्तृ-अधिकरणे । ५ ॥

कर्तृ-संख्याविति । ६ ॥

—एवं कर्तारं षट् । पूर्वैः सहैकविंशतिः ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थे कर्मणि पञ्चमादिषु बो(शि)ते षड्भक्तयः । यथा—

कर्म-करणे । १ ॥

कर्म-संप्रदाने । २ ॥

कर्म-अपादाने । ३ ॥

कर्म-अधिकरणे । ४ ॥

कर्म-संबन्धाविति । ५ ॥

—एवं कर्मणा पञ्च, [५० ३१-२] पूर्वैः सह षट्त्रिंशतिः ॥ २६ ॥

अथ पञ्चमे करणे अपादानादिषु योजिते चत्वारो भेदाः । यथा —

करण-संप्रदाने । १ ॥

करण-अपादाने । २ ॥

करण-अधिकरणे । ३ ॥

करण-संबन्धाविति । ४ ॥

—एवं करणेन सह चत्वारः, पूर्वैः सह तृन्त्रिंशत् ॥ ३० ॥

अथ षष्ठे संप्रदाने सप्तमादिषु क्षिप्ते त्रयो भेदाः । यथा —

संप्रदान-अपादाने । १ ॥

संप्रदान-अधिकरणे । २ ॥

संप्रदान-संबन्धाविति । ३ ॥

—एवं संप्रदानेन सह त्रयः, पूर्वैः सह त्रयस्त्रिंशत् ॥ ३३ ॥

अथ सप्तमे अपादानेऽष्टम-नवमयोः क्षिप्ते भेदद्वयम् । यथा —

अपादान-अधिकरणे । १ ॥

अपादान-संबन्धौ । २ ॥

—एवं अपादानेन द्वौ, पूर्वैः सह पञ्चतृन्त्रिंशत् ॥ ३५ ॥

अथाष्टमे अधिकरणे नवमे क्षिप्ते सत्येकः । यथा —

अधिकरण-संबन्धाविति । १ ॥

—एवमधिकरणेनैक एव, आद्यैः सह षट्त्रिंशत् । ३६ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशदेवोक्तिभेदाः ॥ छ ॥

अथैषां क्रमेणोदाहरणानि, यथा —

‘को ए काह कर’ — कोऽयं किं कुरुते ?, छात्रोऽयं पठति । १ ।

‘ए को इहां को पढ’ — एष कः, कश्चेह पठति ?, छात्रोऽयमेव ये(ए)व । २ ।

‘को ए काह इहां पढ’ — क एष किमत्र पठति ?, छात्रः[?] शास्त्रम् । ३ ।

‘को ए काहें पढ’ — कोऽयं केन पठति ?, [५० ३२-१] छात्रः पुस्तकेन । ४ ।

‘को ए का किहं पढ’ — क एष कसौ पठति ?, छात्रः स्वसौ । ५ ।

‘को ए का पास पढ’ — क एष कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायत् । ६ ।

‘को ए काहां पढ’ — क एष कुत्र पठति ?, छात्रो गृहे । ७ ।

‘को ए ककरें घरं पढ’ — क एष कस्य गृहे पठति ?, छात्रो गुरोः । ८ ।

— एवं लिङ्गार्थेनाद्यावुक्तयः ॥ छ ॥

अथ क्रियया सप्त यथा —

‘काह ईहां कीज केइ’ — किमत्र क्रियते केन ?, पठ्यते छात्रेण । ९ ।

‘काह करत ईहां काह पढिअ’ — किं कुर्वताऽत्र किं पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां शास्त्रम् । १० ।

‘काह करत काहें पढिअ’ — किं कुर्वता केन पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां पुस्तकेन । ११ ।

‘काह करत का किहं पढिअ’ — किं कुर्वता कस्य पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां आत्मने । १२ ।

‘काह करत का पास पढिअ’ — किं कुर्वता कुतः पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषामुपाध्यायात् । १३ ।

‘काह करत काहा पढिअ’ — किं कुर्वता कुत्र पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गृहे । १४ ।

‘काह करत काकरें पढिअ’ — किं कुर्वता कस्य गृहे पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गुरोः । १५ ।

— एवं क्रियया सप्त ॥ छ ॥

अथ कर्त्रा षट् यथा —

‘को ईहां काह पढ’ — कोऽत्र किं पठति ?, छात्रः शास्त्रम् । १६ । [४० ३२-३.]

‘को काहें पढ’ — कः केन पठति ?, छात्रः पुस्तकेन । १७ ।

‘को ईहां का किहं पढ’ — कोऽत्र कस्य पठति ?, छात्र आत्मने । १८ ।

‘को ईहां का पास पढ’ — कोऽत्र कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायात् । १९ ।

‘को ईहां काहा पढ’ — कोऽत्र कुत्र पठति ?, छात्र आश्रमे । २० ।

‘को ईहां ककरें आश्रम पढ’ — कोऽत्र कस्याश्रमे पठति ?, छात्रो गुरोः । २१ ।

— एवं कर्त्रा षट् ॥ छ ॥

अथ कर्मणा पञ्चोक्तयो यथा —

‘काह ईहां पढिअ काहे’ — किमत्र पठ्यते केन ?, शास्त्रं पुस्तकेन । २२ ।

‘काह पढिअ का किहं’ — किं पठ्यते कस्य ?, शास्त्रमात्मने । २३ ।

‘काह पढिअ का पास’ — किं पठ्यते कुतः ?, शास्त्रमुपाध्यायात् । २४ ।

‘काह पढिअ काहा’ — किं पठ्यते कुत्र ?, शास्त्रमास(श्र)मे । २५ ।

‘काह पढिअ ककरें’ — किं पठ्यते कस्याश्रमे ?, शास्त्रं गुरोः । २६ ।

— एवं कर्मणा पंच ॥ छ ॥

अथ करणेन चतस्र उक्तयो यथा —

‘काह ईहां पढिअ का किहं’ — केनाऽत्र पठ्यते कस्य ?, पुस्तकेन स्वस्य । २७ ।

‘काहें पढिअ का पास’ — केन पठ्यते कुतः ?, पुस्तकेनोपाध्यायात् । २८ ।

‘काहें पढिअ काहा’ — केन पठ्यते कुत्र ?, पुस्तकेनाऽऽश्रमे । २९ ।

‘काहें पढिअ ककरें’ — केन पठ्यते कस्याश्रमे ?, [५० ३३-१.] पुस्तकेन गुरोः । ३० ।

— एवं करणेन चतस्रः ॥ छ ॥

अथ संप्रदानेन तिस्र उक्तयो यथा —

‘का किहं पढिअ का पास’ — कसौ पठ्यते कुतः ?, आत्मन उपाध्यायात् । ३१ ।

‘का किहं पढिअ काहां’ — कसौ पठ्यते कुत्र ?, आत्मने गृहे । ३२ ।

‘का किहं पढिअ ककरें’ — कसौ पठ्यते कस्य गृहे ?, स्वसौ गुरोः । ३३ ।

— एवं संप्रदानेन तिस्रः ॥ छ ॥

अथापादानेन द्वे यथा —

‘का पास पढिअ काहां’ — कुतः पठ्यते कुत्र ?, उपाध्यायाद् वाराणस्याम् । ३४ ।

‘कातौ पढिअ ककरें घर’ — कुतः पठ्यते गृहे कस्य ?, उपाध्यायाद् गुरोः । ३५ ।

— एवमपादानेन द्वे ॥ छ ॥

अथाधिकरणेनैकैवोक्तिर्यथा —

‘काहां पढिअ ककरें घर’ — कुत्र पठ्यते कस्य गृहे ?, वाराणस्यामुपाध्यायस्येति । ३६ ।

— एवमधिकरणेनैकैव ॥ छ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशदेवोक्तयः । एवमेव त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुर-
शीतिरुक्तयः । तदुत्पत्तिश्चैवम् — पूर्वोक्तद्विकेषु प्रथमं लिङ्गार्थं विना ये द्विका नवमादयस्ते-
ष्वाद्ये योजिते अष्टाविंशतिस्त्रिमेदा लिङ्गार्थेन भवन्ति । द्वितीयेन च धात्वर्थेन रहितेषु षोड-
शादिषु द्विकेषु द्वितीये जो(यो)जिते सत्येकविंशतिः [५० ३३-२] त्रिमेदा धात्वर्थेन भवन्ति ।
पूर्वैः सहैकोनपञ्चाशत् । ४९ । ततस्तृतीयेन कर्त्रा न(र)हितेषु द्वाविंशादिषु द्विकेषु तृतीये
क्षिप्ते पञ्चदश त्रिमेदाः कर्त्रा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुःषष्टिः । ६४ । ततश्चतुर्थेन कर्मणा
रहितेषु सप्तविंशादिषु द्विकेषु चतुर्थे क्षिप्ते दश त्रिमेदाः कर्मणा भवन्ति । पूर्वैः सह चतु-
सप्ततिः । ७४ । ततः पञ्चमेन करणेन रहितेषु त्रिंशादिद्विकेषु पञ्चमे क्षिप्ते षट् त्रिमेदाः
करणेन भवन्ति । पूर्वैः सहैशीतिः । ८० । ततः षष्ठेन संप्रदानेन रहितेषु चतुर्दिशादिषु
षष्ठे क्षिप्ते त्रयस्त्रिमेदाः संप्रदानेन भवन्ति । पूर्वैः सह व्यशीतिः । ८३ । ततः सप्तमेन-
पादानेन रहिते षट्त्रिंशद् द्विके सप्तमे क्षिप्ते अपादानेनैकस्त्रिमेदः । पूर्वैः सह चतुरशीतिः
। ८४ । अनेनैव च क्रमेण चतुरादीनामपि पूर्वोक्तसंख्याभेदोत्पत्तिर्ज्ञेया । ग्रन्थविस्तरमयात्
चैकैकमुदाहरणमादिर्भेदानां दर्शयते । तद् यथा — तत्र त्रिविकल्पार्थं पूर्वपूर्वेण सहानन्तरयो-
र्विवक्षायां सप्तोक्तयः । यथा — [५० ३४-१]

‘को ए ईहां, को काह कर’ — कोऽयमत्र कश्च किं करोति ?, छात्रोऽयमसावत्र पठति । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ’ — किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रम् । २ ।

‘ईहां को काह काहें पढ’ — अत्र कः किं केन पठति ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । ३ ।

‘काह काहें का किह छात्र पढ’—किं केन कसौ छात्रः पठति ? शालं पुस्तकेनात्मने । ४ ।

‘काहें का किह का पास छात्र ईहां पढ’—केन कसौ कुतः छात्रोऽत्र पठति ?

—पुस्तकेनात्मने गुरोः । ५ ।

‘का किह का पास काहां छात्र ईहां पढ’—कसौ कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?

—आत्मने उपाध्यायाद् आश्रमे । ६ ।

‘का पास काहां काकरें मढ छात्र ईहां पढ’—कुतः कुत्र कस्य मढे छात्रोऽत्र पठति ?

—उपाध्यायात् केदारस्य मढे । ७ ।

—एवमन्या अपि त्रिविवक्षोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ चतुर्णां निवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते—तत्र पूर्व्वेण पूर्व्वणान्तरेषु त्रिषु युक्तेषु पद-
क्तयः । यथा—

‘को ए काह करत को ईहां काह कर’—कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?

—छात्रोऽयं गुरुसेवामसावत्र शालम् । १ ।

‘काह करत को काह कर काहें’—किं कुर्वन् कः किं पठति केन ?

—गुरुसेवां छात्रः शालं पुस्तकेन । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किह’—कोऽत्र [प० १४-२] किं पठति केन कसौ ?

—छात्रः शालं पुस्तकेनात्मने । ३ ।

‘काह काहें का किह का पास छात्र [ईहां] पढ’—किं केन कसौ कुतः छात्रोऽत्र पठति ?

—शालं पुस्तकेनात्मने उपाध्यायात् । ४ ।

‘काहें का किह का पास काहां छात्र [ईहां] पढ’—केन कसौ कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?

—पुस्तकेनात्मने गुरुतो मढे । ५ ।

‘का किह का पास काहां काकरें छात्र पढ’—कसौ कुतः कुत्र कस्य मढे छात्रः पठति ?

—आत्मने पण्डिताद् वाराणस्यां केदारस्य । ६ ।

—एवमन्या अपि चतुर्विवक्षोक्तयः षड्विंशत्यविक्रशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ पञ्चानां निवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र पूर्व्वेण पूर्व्वणान्तरेषु चतुर्षु युक्तेषु
पञ्चोक्तयः । यथा—

‘को ए काह करत ईहां को काह कर काहें’—कोऽयं किं कुर्वन् कः किं करोति केन ?

—छात्रोऽयं गुरुसेवां पठत्यत्र पुस्तकेन । १ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किह’—कोऽत्र किं कुर्वन् किं पठति केन कसौ ?

—छात्रो गुरुसेवां शालं पुस्तकेनात्मने । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किह का प(पा)स’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः ?

— छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ३ ।

‘छात्रु ईहां काह पढ काहें का किह का [प० २५-१] पास काहां’ — छात्रोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डिताद् वाराणस्याम् । ४ ।

‘काहें का किह का पास काहां काकरें घर छात्र [ईहां] पढ’ — केन कसै कुतः कुत्र कस्य गृहे छात्रोऽत्र पठति ?, पुस्तकेनात्मने पण्डितात् कन्यकुब्जे गुरोः । ५ ।

— एवमादयो अन्या अपि पञ्चविंशोक्तयः षड्विंशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥

अथ षण्णां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्व्वेण पूर्व्वेण परेषु पञ्चसु युक्तेषु चतस्र उक्तयः । यथा —

‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किह ?’ — कोऽयं किं कुर्व्वन् कोऽत्र पठति केन कसै ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । १ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किह का पास’ — कोऽत्र किं कुर्व्वन् किं पठति केन कसै कुतः ?, छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास काहां’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे । ३ ।

‘छात्र ईहां काह पढ काहें का किह का पास काहां काकरें घर’ — छात्रोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य गृहे ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे [प० २५-२] द्विजस्य । ४ ।

— एवमादयो अन्या अपि षड्विंशोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ सप्तानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्व्वेण पूर्व्वेणान्तरेषु षट्सु युक्तेषु तिस्र उक्तयः । यथा —

‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास’ — कोऽयं किं कुर्व्वन् कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामसौ शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ केई का किह का पास काहां’ — किं कुर्व्वन् कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास काहां काकरें’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणस्य । ३ ।

— एवमादयो अन्या अपि सप्तविंशोक्तयः षड्विंशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथाद्यानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण परेषु सप्तसु युक्तेषु द्वे उक्ती यथा —
 ‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किह का पास काहां’ — कोऽयं कि
 [५० ३९-१] कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र ? छात्रोऽयं गुरुसेवा
 अयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादालये । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ [काहें] का किह का पास काहां ककरें’ — किं कुर्वन्
 कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ? गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने
 पण्डितादालये द्विजस्य । २ ।

— एवमादयो अन्या अपि अष्टविवक्षोक्तयो नवसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

नवानां विवक्षायामेकैवोक्तिः । यथा —

‘को ए काह करत को काह पढ काहें का किह का पास काहां ककरें’ — क एष कि ॥
 कुर्वन् कः किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ? छात्रोऽयं गुरुश्रूषामसौ
 शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणानाम् । १ ।

एवमत्रोक्तीनामेकादित एकाशीतिर्दृशिता । अनेनैव च क्रमेण पञ्चशतान्येकादशोत्तराणि
 ज्ये चालानां दर्शयितव्यानि ।

आमङ्गणपदविवक्षायां चैता उक्तयस्त्रयस्त्रिंशः प्रयोज्याः । यथा —

‘अहो को तुं’ — भोः कस्त्वम् ? देवदत्तोऽहमित्यादि ॥ ७ ॥

अथ दशानामप्यर्थानामुक्ति-प्रत्युक्ती मुजङ्गप्रयाताभ्यां यथा —

सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरं किं च कुर्वन्
 लिखेत् कः किमग्रेहशं केन कस्मै । [५० ३९-२]
 कुतः कुत्र कस्येति लोकोक्तिरेषा
 यदैकत्र वाच्ये दशानां विवक्षा ॥
 अहं विप्रपुत्रः पठन्नेव शास्त्रं
 लिखामि स्वयं पाणिनैवात्मने स्वात् ।
 गुरोः प्राप्य तिष्ठन् गृहेऽस्यैव रम्ये
 प्रयोगप्रकाशं य(ज)गत्स्वार्थहेतुम् ॥

इदमुक्तिव्यक्तिशास्त्रं प्रयोगप्रकाशापरनामधेयमित्यर्थः । सविशेषणेषु च विवक्षितेषु
 संहिताः प्रयोज्याः । यथा —

‘को ए मुंडें मुंडे दीर्घो चूर्ली धोती परिहें’ — कोऽयं मुण्डितमुण्डो दीर्घचूडः परिहित-
 धौतवस्त्रः ? विद्यार्थी ।

‘कैसें काह करत, को कस इहां, कैसें काह पढ, कैसें काहे, कैसें का किह, कैसे हि काहितौ, कैसें ककरें, कैसें काहां’ — कथं किं कुर्वन्, कः कीदृशोऽत्र, कथं किं पठति, कीदृशेन केन, कीदृशाय कस्मै, कीदृशात् कस्मात्, कीदृशे कस्मिन्, कीदृशस्य कस्य ।

सारदं कुरु (सादरं गुरुः) सेवामसौ विद्यार्थी स्वाचारः सुस्पष्टामुक्तिव्यक्तिं शुद्धेन पुस्तकेनान्वयार्थिने स्वसौ शिष्यहिताद् गुरोर्निरुपद्रवे गृहे अस्यैवोपकारशीलस्येति ॥ छ ॥

एते च लिङ्गार्थादयो विवक्षाक्रमेण छन्दोनुरोधेन च यथेष्टमपि प्रयोज्याः, नतूक्तक्रमेणैव ।

एतस्मादर्थदशकाच्च बाह्य एकादशोऽर्थो वेदेषु [प० ३७-१] शास्त्रेषु लोकेषु वा क्वापि नास्त्येव प्रायः, तस्य प्रयोगा दर्शनात् । एतानि च दशपदानि मूलानि कृत्वा, य एषां पल्लवाः — कालभेदजा आख्यातिकार्त्त-प्रत्ययार्थ-विशेषभावाद् लिङ्ग-संख्या-पुरुषभेदकृता उक्तानुक्तत्वनिबन्धना विशेषण विशेष्यभावभाविनस्ते च नियतसंख्या अप्रयनियतसंख्या एव । लोकोक्तिभर्त्रीनामपरिसंख्येयत्वात् । किन्तु मूलमाश्रित्य विवक्षा भवति । तच्च दशविधमेव । तदनुगताश्च पल्लवा विवक्षिता अविवक्षिता वा यथेष्टं प्रवर्तन्त एव । अत एकादशोत्तराणि पञ्चगतान्येवोक्तीनामित्युक्तम् । एवं स्थिते त्रिवृत्तस्यादित्यादयो दर्शितलिङ्गानुशासनाश्च बाला यथाप्रज्ञमेक-ध्यादि विवक्षाक्रमेणोक्तिं शिक्षयितव्याः । ततो ज्ञातभिःशेषोक्तिभेदा संस्कृतं जानन्त्येव परम् । तथा च सति यदि विशेषसंस्कारार्थं शब्दशास्त्रं सा(श्रा)व्यन्ते तदा को दोषः । किं च तदा तत् तेषां सुखप्राप्त्यं भवति । गुरुरपि चानायासेनैव बोधयत्यचिरेण च । इतरथा तु स्यादित्याद्योल्लिङ्गानुशासनानां च निर्माणमभ्यसनं च निरर्थकमेव । अकृत-तदाभ्यासानामपि शब्दशास्त्रस्य जा(या)वज्जीवाभ्यासेन [प० ३७-२] तदर्थव्यगमदर्शनात् । न च कृततदभ्यासानां ज्ञातशब्दशास्त्राणामभ्यस्ततर्कमीनांसार्थशास्त्रशा(सा)हित्यानामपि लेखपत्रादिषु लोकव्यवहारोपयुक्तेषु [अ]नभ्यस्तोक्तिप्रकाराणां प्रावीण्यं कदाचनापि भवति । दृश्यन्ते हि सर्वज्ञा अपि छान्दसवदितरजनवद् वा तदर्थं तदभिव्यक्तमभ्यर्थयन्तः, इतरजनेषु पठितमूर्ध- (स्त्री)व्यपदेशभाजश्च । उक्तिप्रकाराभिज्ञास्त्वज्ञातेतरशास्त्रा अपि लोकव्यवहारं प्रवर्त्य(ते)- यन्तो राजगृहादिप्रादेया दृश्यन्त एव । अतः शास्त्रस्य प्रथमं दृष्टफलं लोकव्यवहार एव । अत एवैतच्छास्त्रं कृतम् । तस्माद् उक्तिव्यक्तिं बालाः शिक्षयितव्या एव ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतावुक्तिभेदव्याख्या ॥

अथ 'अकर्मक-सकर्मका एवम्' [का० ९] इत्युक्तम्, अतो बालशिक्षार्थं तदनुगता लोकोक्तयो अपरा अपि कियन्तो लिख्यन्ते । तत्राकर्मकधर्मार्थानुगतास्तावद् यथा —

‘गांग न्हाए धर्मु हो, पापु जा’—गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति ।

अथवा—‘धर्मु मा, पापु या’—धर्मो बभूव, पापं जगाम ।

अथवा—‘धर्मु होइह, पापु जाइह’—धर्मो भविष्यति, [१० १८-१] पापं यासति ।

—एवमन्येऽपि पञ्चधाः पूर्वोक्ताः प्रतिप्रयोगं योज्याः बालशिक्षार्थम् । ग्रन्थविस्तरमयाच्च न दर्शिताः ॥ छ ॥

‘जस जस धर्मु बाह, तस तस पापु घाट’—यादृक् यादृक् धर्मो वर्धते, तादृक् तादृक् पापं घटति, घटयति वा । पट् चल्ने भ्यादौ, लुगदौ च ।

‘जब जब धर्मु बाह, तब तब पापु ओहट’—यदा यदा धर्मो वर्धते, तदा तदा पापं अवघटति, अवधटयति वा । घट संघाते लुगदौ ।

‘जैसे जैसे धर्मु जाम, तैसे तैसे पापु वा(ला)म’—यथा यथा धर्मो जायते, तथा तथा [पापं] क्षीयते । अनी पादुर्भावे; क्षि क्षये, क्षयति वा ।

‘जैह जैह धर्मु पसर, तेह तेह पापु ओसर’—येन येन धर्मः प्रसरति, तेन तेन पापम-प्रसरति । सृ गतौ, उपसर्गादिशोन्तरम् ।

‘यैहा यैहा धर्मु चढ, तैहा तैहा पापु खस’—यस्मिन् यस्मिन् धर्मश्चढति चटयति वा, तस्मिन् तस्मिन् पापं स्खलति हसति वा । चट स्फुट भेदने; स्खल संचये, चलने च । लुग(म) इल(स) शब्दे ।

‘जाहां जाहां धर्मु नांद, ताहां ताहां पापु मान्द’—यत्र यत्र धर्मो नन्दति, तत्र तत्र पापं भन्दते । टुणदि समृद्धौ; नदि स्मृतिमोदादिषु, गतावत्र ।

‘जा किह धर्मु कीज, ता किह पापु खीज’—[१० ३८-२] यस्य धर्मः क्रियते [तस्य] पापं क्षीयते । लुक्क्य करणे, क्षीज कृजेत्यादि; लिखत इत्यापास्तत्वात् ।

‘जातौ धर्मु पाविअ, तातौ पापु सामिअ’—यतो धर्मः प्राप्यते, ततः पापं ज्ञाम्यति । आप्ल व्याप्तौ; शब्द दम्ब उपशमे ।

‘थाकर धर्मु उसस, ताकर पापु ओरुत’—यस्य धर्मो लच्छुसिति, तस्य पापमवहसति । श्वस प्राणने; हसे(म) हसने; हसति वा ।

—एवमन्येऽप्यकर्मकेषु लोकोक्तिप्रकाशः क्रिया-कारकानुसारेण प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अयापरेऽप्यकर्मकेषु प्रकीर्णप्रयोगा लिख्यन्ते । यथा —

‘बाल रँग’—बालो रिंगति । रिंगिर्गल्यर्थेषु ।

‘अंमेळुआ काढत आळ’—अंमेळुकमाकर्षणात् । अशि रमि गन्धे; इल प्रेरणे; आम्यामंमेळुकसिद्धिर्यथाकथञ्चित् । अथवा देशिपदमेतत् ।

‘धीर्णी देन्त आच्छ’ — स्नानिका दददास्ते ।

‘तरुण वरुण’ — तरुणो वरुणति । वरुणार्भल्यबोधे ।

‘बृद्ध कुंथ’ — बृद्धः कुन्थति । कुन्थि युधि कुन्थीत्यादि ।

‘सांडु नान्द’ — सांडो नर्दति । नर्दं गर्दं शब्दे ।

‘पीडें कान्द’ — पीडया कन्दति । कदि कदि क्कदीत्यादि ।

‘बहु लोर्जे संकुड’ — वधूर्लज्जया संकुचति । कुंच कुंच कौटिल्याल्पी [१० ३१०]
भावयोः ।

‘जूझण किहं साज’ — बोद्धुं सज्जति ।

‘जिण आ उसज्ज’ — जित्वा आगत उत्सज्जति । पस्ज गतौ ।

‘ममहा मूज्ज’ — मर्महतो मूर्च्छति । मूर्च्छा मोहेति ।

‘गोडंहा खंज’ — मो(गोड)दंडके हतः खंजति । खजि गतिवैकल्ये । मज्झिमी गोदंड
इव, अधः काय उच्यते । देशिपदं वा गोड इति, चूतड-पेट-रीडादिवत् ।

‘मांत हाथि गूंज’ — मत्तो हस्ती गुञ्जति । गुंजि अव्यक्ते शब्दे ।

‘अयाण पूछा लट’ — अज्ञानः पृष्ठो लटति । लट परिभाष्ये बाल्ये च ।

‘घोड धूलि लोट’ — घोटको धूलौ धूल्यां वा लोटयति । लुट विलोटने । अथवा,
लोलति, लोट्ट अनावरे । डलयोरैकत्वे ।

‘विडरा घोड उफड’ — विवृतो घोटक उत्फलति । दल विफला विसरणे ।

‘वआलिं रूधु(लु) उपड’ — वाताल्या वाताभ्यां वा वृक्ष उत्पटति । अट पट इ[ट] गतौ ।

‘मलाउझ मालु अफोड’ — मलयुद्धे मल्ल आस्फोटयति । स्फुटिर विशरणे ।

‘सूयें पच्छोड’ — सूप्येण प्रस्फोटयति । स प्वाविवक्षिते कर्मणि ।

‘समाण वेताल कीड’ — श्मशाने वेतालः क्रीडति । क्रीडृ विहारे ।

‘ऊन्ह वधु बफा’ — उष्णं [१० ३१-२] वस्तु बर्फति । बर्फं रफ रफीत्यादि ।

‘विहाणंहिं आदिनु रफा’ — विमानके आदित्यो रफति । उक्त एव ।

‘चेलिका वोटिं खेळ’ — चेलिको वर्चकेन खेलति । वेल् खेल खेल् गतौ । चेलतीयेवं-
शीलथेली स एव चेलिक[1], संज्ञायां कः । एवं लाडिकः । लड उपसेवायाम् ।
तथा वृत्त्वाद् वृत्तम्, संज्ञायां के, वृत्तकम् । लाक्षणवं पेलकपर्यायम् ।

‘नहरुणं खोड’ — नमोरूपेण खोडति । खोडृ गतिप्रतीयाते । नमोरूपो व्याधिविशेषः,
सर्वगतत्वात् स्वच्छत्वाद् वा । डलयोरैकत्वे — ‘आंग खोळ’ — अंगं खोलति ।

‘चोरें मूठ दुखिआ कांख’ — चौर्येण मुष्टो दुःखितः कांक्षति । कांक्षि कांक्षायाम् ।

‘मोसैं पायं सुखिआ तूरा’ — मोष्ये प्राप्ते सुखितस्तुष्यति, हृष्यति वा । लुष इव लुष्टौ ।
मुष्यत इति मोष्यं वस्तु । अग्निरूपम् ।

‘धनें पूर्ते पापं सत्तु को उरुत’— धने पुत्रे च पाप्मे सर्वे कोऽपि उरुसति । लस
रूपेणक्रीडायाम् ।

‘भागे बलें वी(वी ?)र पर रह’— भग्ने बले वी(वी ?)र पर रहति । रह त्यागे ।
जीवितलोभं त्यक्त्वा युध्यत इत्यर्थः ।

‘उपरहन्ती कादें तल छड पेदें रह’— उपरिधादाकृष्टो (?) उपरिधादाकृष्टे तल
[३० ४०-१] सिष्टे प्रकरणे रहति । अवशिष्यते । उपरितनं गृहीत्वा त्यज्यत इत्यर्थः ।

‘भारित चोर निस्ता’— नार्थमाणश्रौरो निस्त्यायति । छे स्त्रौ शब्द-शं(सं)वातयोः ।
निःसत्त्व इवाचरति निःसत्त्वापत्ते वा ।

‘छूट बाछा भमि भमि कुद’— छुटितो वरसकस्तर्णको वा भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा कुर्दति । कुर्द
खुर्दं गुर्दं क्रीडायामेव ।

‘जोड धरा उबक’— आर्द्रं धृतमुद्वहते । वकि कौटिल्ये ।

‘बाल चौक’— बालश्चकते । चक प्रतीयाते । चगत्करोति ।

‘अंधारी राति चोर हूक’— अन्धकारो विद्यते यस्या इत्यन्धकारिण्याम्, अथवा अन्धकारः
संजातो यस्या इत्यन्धकारितायां रात्रौ चौरौ दौकते । दौक गत्यर्थो दण्डके । तदस्या-
भ्रतीन् । तारकादित्वा(त्वा)त् संया(जा)ते इति च ।

‘छौडी लागि टेक’— लकुडिकायां लगित्वा टेकते । टिकु टीकु गतौ, वंडके । स्वस्यो
लगुडो लगुडिका । लगे संगे ।

‘आलि लगे वांस फूट’— अमौ लगे वंसः स्फोटते । स्फुट विकसने ।

‘भार लेन्त निहुड’— भारं गृह्णन् आदधानो वा लात्वा निहुडते । हुडि भिडि संघाते ।

‘भपे काप’— दरेण कम्पते । कपि चञ्चते ।

‘बलकरां डाल बड [५० ४०-२] रोहि लाव’— बटस्य दालायां बटरोहिका अवलम्बते ।
लजि भ्रमश्चयने । दल डि(जि ?)फला विशरणे । हेताविन् । दालयति विस्तारयति
वृक्षमिति दाल । अडि रूपम्, यथा भिदा ।

‘सोअणिहार जंभा’— स्वप्नन्, स्वप्नकामो वा, लुपुप्सुर्वा, जम्भते, नृ(नृ)म्भते(ते) वा ।
जम तु(वृ ?)मी गात्रविनमे ।

‘भदे पिदं वितें खार्ड जणिदे बूग’— भदे पीते विषे वा(खा)दिते उन्निदे वा सति,
वूर्णते । पुण घूर्ण अमणे ।

‘पाक वण पिबुल’— पक्वो वणो विपूयते । पूयी विव(श ?)रणे दुर्मान्वे च ।

‘सुकाळं अनु निफज’— सुकाले अर्थं निष्कायते । स्कायी ओप्यायी वृद्धौ ।

‘मैंफे खुहु खुहु कर’—श्लेष्मणा क्षुहुत् क्षुहुत् काश(स)ते । काम्बु शब्दकुरसायाम् ।
क्षुहुदित्यन्यक्तानुकरणम् ।

‘पुनवन्तेकरें भोजं भूषे(स्वे) बाह्यण अघांति’—पुण्यवतो भोज्येषु बुभुक्षिता ब्राह्मणा
आघवन्ते । गुह्य घुह्य गतौ । आघ(घं)ति आघयन्ति वा । अघ पापकरणे विकल्पे
नन्तः, अनेकार्थत्वात् ।

‘हल्लअ वथु पाणिं तरंग’—लघुकं वस्तु पानीये प्लवते । पुह्य घुह्य गाह्य सीह्य गतौ ।
तरंग इवाचरति, तरंगायते वा ।

‘चडई [५० ४१-१] पाखे रुअ वायं उडा’—चटिकापक्षेण तूलं वातेनोद्धीयते । डीह्य
विहायसां गतौ ।

‘ओदै कापडं पाणि गल’—आदै(दै) कर्पटे पानीयं गलति । गड सेचने । डल्योरेकत्वे ।

‘वर्षाकालं मीतिं विमम’—वर्षाकाले मित्तिर्विषमति । षम ध्रम वैकल्पे ।

‘पर्वतउ टलधि विसिदु कि बल’—पर्वतोऽपि टलति विशिष्टः किं बलति । टल इह
वैकल्पे । बल प्राणने ।

‘सिष्ट आपणे बोले न चलइ’—सि(शि)ष्ट आत्मीयवचसि न चलति, बोले वा । बुरु
निमज्जनेऽनेकार्थः ।

‘मीच्छे बोले काड न रोहइ’—मिथ्याभाषिते कदाचनापि न रोहति । रुह जन्मनि ।

‘जो फुड बोलु सो गांग न्हा’—यः स्फुटं वदति स गंगां स्नातीव ।

‘विलुवाई रोव’—विलक्षया रोदिति । रुदिरु असु(शु)विमोचने ।

‘उणीद भा तेइं सोअ’—उन्निद्रो भूतस्तेन स्वपिति । निष्वप् स(श)ये ।

‘निदालुध जांत मीति अभिड’—निद्रालुब्धो गच्छन् भित्तावमीहे । ईड स्तुतौ ।

‘जो जान, सो वाग’—यो जागर्त्ति स वरगते । जागृ निद्राक्षये । सावधानो न मुप्यत
इत्यर्थः ।

‘जो पूच्छ सो आच्छ’—यः पृच्छति स आस्ते । आक्ष(स) [५० ४१-२] उपवेश(स)ने ।
पर्यालोचितकर्त्ता न नश्यतीत्यर्थः ।

‘पूतकरें वषावें नाच’—पुत्रस्य वर्द्धापनके नृत्यति । नृती गात्रविक्षेपे । वर्द्धापनं चुरादि-
निपातेषु ।

‘धाम घाला उद सुखा’—धर्मे धातितं सार्द्धं सु(शु)ष्यति । शुष्य शोषणे । ह्यन्त्यर्थश्चेति
स्वार्थे नन्ताद्धन्तेर्धातितमिति रूपं प्रापितमित्यर्थः ।

‘धावन्त पसीज’—धावन् प्रसिध्यति । खिदा गात्रप्रक्षरणे ।

‘पंचगवें पीएं सूझ’—पञ्चगव्ये पीते सु(शु)ध्यति । शुष्य शौचे ।

‘रशु(सु) काहु न सीझइ’—रसः कस्यापि न सिञ्चति । पिबु संराघौ ।

‘जोन्हे चकोर तूख हो’—ज्योत्स्नया चकोरस्तुप्यति, तृप्तो भवति वा ।

‘अघाण नीचु दर्प’—अघावात्रीवो हृष्यति । हृष हर्षण-भोचनयोः; अघ पापकरणे
अदन्तः । अघनमघा तृप्तिरनेकार्थत्वात् । सं(शं)सिप्रत्ययाद्वा, सा विद्यते यसेति ।

‘विचिकित कि मोहिय’—विचिकितः किं मुञ्चति, मोह्यते वा अन्येन । मुह वैचित्ये ।

‘नीचु पर माचै’—नीचः परं माधति । मदी हर्षे ।

‘अपराधे कोह, रूस’—अपराधेनापरा[धा]द्वा कुप्यति, क्रुध्यति, रुष्यति । कुप क्रुध
रुष रोषे ।

‘संतुष्टेहि थोडेहि पूज’—[५० ४२-१] संतुष्टस्य स्तोकेनैव पूर्यते । पूरि आप्यायने ।

‘लोमी अणपांवत क्लेसिय, नित खीज’—लुब्धो अणामुवत् (०न्) क्लिश्यति, नित्यं
खि(खि)द्यते । क्लिशू विधाधने, खिद दैन्ये ।

‘मनावेड न मानह’—मानितोऽपि न मन्यते । मन ज्ञाने ।

‘बारिशं गोवरु ओकिरा’—वर्षासु गोमयमुत्किरति । कृ विक्षेपे ।

‘पुराण लेड उकिल’—पुराणो लेप उत्किलति । किल सं(शै)त्य-क्रीडनयोः । इनि ति
उकेल । उत्केलयति ।

‘काण कवडा उविड’—काणः कपर्दका उड्डिडति । विड भेदने । इनि तु उवेड । 15
उड्डेडयति । डलयोरिकत्वे—उवेलयति पशूनि ति सकर्मकोऽपि ।

‘विसिडु न चाहा मिलह’—विसि(शि)ष्टो नान्विष्टो मिलति, चाहितो वा । मिल श्लेषणे,
चह परिकल्कने, अनेकार्थत्वात् ।

‘वेदह खेलणि खेल’—वैदग्ध्यः खेलनैः खेलति । खिल खेलने । विगतं वैदग्ध्यं यस्य ।
खेलयतीति खेलनाः—कन्दुकादयः ।

‘सिष्टु लाजे संकुड’—सि(शि)ष्टो लज्जया संकुडति, संकुचति वा । कुट कौटिल्ये; कुच
संकोचने ।

‘दुंजणें सडं सवकाहु तूट’—दुर्जनेन समं सर्वस्य कस्यापि त्रुट्यति । त्रुट कलहकर्मणि ।
रज्जुस्तुट्यति—‘जेवडि तूट’ ।

‘सूखें काटे [५० ४२-२] कौआ करड’—शुष्के काष्ठे काकः कूडति । कूड घसने । 25

‘दुबार पइसति निहुड’—द्वारि प्रविस(श)विषुडति, निहुडति वा । पुड प्रतीघाते; हुड
संघाते ।

‘थोलें उचरु काहु फुरह’—उक्ते सत्युत्तरं कस्यैव स्फुरति । स्फुर स्फुरणे ।

‘सयाण सवहति व्यापार’—सज्ञानः सर्वत्र व्याप्रियते । पृष्ठ व्यायामे ।

‘एकै यधु नित खाजत उविजा’—एकमेव वस्तु नित्यं खाद्यमानमुद्विजते । उविजा भय- 31
चञ्चयोः ।

‘नाग लजा’—नगो लज्जते । ‘नागि लज्जा’—नगा लज्जते । उलजी (उलस्त्री ?) बोजे ।
‘अनिके विण’—अनिकेन वृणुते, वृणोति वा । णिजिस्स सौ(शौ)चे, ति निक्खत्तम् । वृणु
दिसे ।

‘मेघु गाज’—मेघो गर्जति । गर्ज्ज मार्ज्ज शब्दार्थौ ।

‘जाले लागे पालीडाकां हांड़ी मासु चुड’—जाले लगे ज्वालायां वा पालिच्छ(क ?)या
धक्कितं बाडिकायां मांसं चुटति, चुटयति वा । चुट्ट छुट्ट अल्पीमावे; नक्क धक्क
पसि नाशने । धक्कितं पिहितमित्यर्थः । पालयति रक्षतीति पालिका पिधानम् । स्वल्प
मांडं माडिका ।

—एवमन्येऽप्यकर्मका उक्ताः । सपल्लवाच्च प्रयोज्या यथेच्छमिति ॥ छ ॥

ॐ

अथ [प० ४२-२] सकर्मका उदाह्रियन्ते । यथा—

‘जब पूत पाव मखाल, तब पितरन्हु मर्गु देखाल’—यदा पुत्रः पापं कालयति, तदा
पितृन् स्वर्गं दर्शयति । झल शौचे । पितृभिर्भा ।

‘जेत जेत पग वनु चोराज, तेत तेत आपण पुनु हराव’—शवकावत् परधनं चोरयति,
तावत् तावद् आत्मनः पुन्यं(प्यं) हारयति । नाश, नाशयति । जुह स्तेपे ।

‘जो परकेंहं बुरुअ चित, सो आपणुकेंहं तैसैं मा(मं ?)त’—यः परस्य कृते विरुद्धं चिन्त-
यति, स आत्मनः कृते तादृशमेव मन्त्रयते । चिति स्मृत्याम् ; मग्नि गुप्तभाषणे ।

‘जेम जेम मा पूतहि दुलाल, तेम तेम दूजणकर हिण जाल’—यदा यदा—यथा यथा
वा माता पुत्रं दुर्लभयति, तदा तदा—तथा तथा वा दुर्जनस्य हृदये(यं ?) ज्वाल-
यति । लड उपसेवायाम् ; ज्वल दीप्तौ ।

‘अहिर मोरु बाग मेलव’—आमीरो गोरूपाणि कपो मेलयति । मिळ तिल झिह केहने ।
डलवोर्विपर्यये तिलस्य [ड ?]—‘उतेड’—उत्तेडयति ।

‘घोड थणत्राला न्हात तु(उं)तेड’—घोडकं स्थानपालः[?] खान्तमुत्तेडयति ।

‘थयालिं रूखुं उलंड’—वाताली वृक्षमोखंडयति । ओलडि उल्लेपे । [प० ४२-२]

‘उनाड चूडा सोनार’—उन्नाडयति चूडकं स्वर्णकारः । नट अवस्थान्दने ।

‘पोटल बांध ल्हुसिआरु’—आधयति पोटलकं छंटकः । बध संब(अ)मने । बध्नाति,
बन्ध बन्धने ।

‘पोटल लै जाण पार’—पोटलकं गृहीत्वा गन्तुं पारयति । पृ पूरणे ।

‘बलिअ परा धनु जो(चो ?)ड । जोड(र ?) गांठि छोड । कांड अच्छोड । पहारी चोरहि
लौडें कूट’—बलवान् परधनमाचोडयति । चोरो ग्रन्थि चोटयति । कांडमाच्छोडति ।
प्रहरकी चौर (चौरान् ?) लघुडेन कुट्टयति । खुट खुट कुट्ट छेदने ।

‘चूके मासु चुडाव’—चुकेण मांसं चुडयति । पुष्टं चुष्ट अलरीमावे; हेतरविति ।

‘मासु मालहि मोड’—मल्लो मल्लं मोटयति । सुट संचूर्णेन ।

‘हुमिपु (खु) आधु घटाव’—हुमिखो अर्थं घटयति । घट चलने हेतुर्थे । अन्यथा तु अर्थो घटति घटयति वा दुर्मिक्षे ।

‘कुआरु नदी ओहदाव’—आश्विनो नदीमवधयति । हेतौ । अन्यत्र तु अववडति नदी ।

‘कुडुम्बि घरु लाअ’—कुडुम्बी गृहं लादयति ।

‘केवट नाव [५० १४२] घटाव’—कैवर्त्तो नावं व(ख)डयति । छद खट्ट संवरणे ।

‘केण साट । फाट तुंग । लख पीज । कणिक पील’—कय(या)णकं सट्टयति । पाटितं तूजयति । तूळं पीजयति । कणिकाः पेसयति, पितष्टि वा । षट् तुजि पिजि पिस हिंसादिपु । पिपू संचूर्णेन । गोधूमस्य छुद्रावयवाः कणिकाः ।

‘नाउ आंग पीच’—नापितो अंगं पिचति । पिच कुट्टने ।

‘गुरु सीसन्ह ताड’—गुरुः[?] शिष्यान् ताडयति । तड आघाते ।

‘बोलस जेवत जीम वा(ला)ड, अमाई आप चाउउ कांड’—वदन् जिबन् जिह्वां खंडयति, भुंजानो वा । यामातर्थावागते (जामातर्थागते ?) तंदुलान् कंडयति । खड खडि कडि मेदे ।

‘सासु सुहुं डाक । हालि खेतु पांस । कुपूतु कुड पांस’—क्षश्च सुशं धक्कयति, धक्कति वा । हालिकः क्षेत्रं पसयति । कुपुत्रस्तु कुलम् । नक्क धक्क पसि नास(श)ने ।

‘भंडारी पेई ताल’—भांडागारिकः पेदि(टि ट)कां तालयति । तल प्रतिष्ठायाम् ।

‘वरं कन्या तुलव’—वरेण कन्यां तोलयति । तुल उन्माने ।

‘वाड डाल डोकाव’—वातो दाळां दोलयति । डुल उत्क्षेपे ।

‘नइ वाडी काळ बोल’—नदी वृद्धा कक्षं बोलयति । बुर निमज्जने ।

‘गाड तोप’—गतै [५० ४४२] स्तूपयति । स्तूप समुच्छ्राये ।

‘गोरवे मनाव’—गौरवितान् मानयति । मान पूजायाम् ।

‘तेलि सरिसव पेल । हाथि लुपु(खु) पेल । घोड नाल डेव’—तैलिकः सर्वयान् पेलयति । हस्ती तु धृक्षम् । घोडको नालकं डेवयति । कल पिल डिप क्षेपे ।

‘सूअर घुड्ड उकुंड । राजा मजा पाल’—सू(शू)करः कूटसुकुंडति । राजा मजां पालयति । कुडि असि पल रक्षणे । अवकररासौ(शौ) वृटशब्दो लोके ।

‘सामिहिं मेवक विनव’—स्वामिनो(नाः) सेवको विज्ञपयति । शप मानुवंवाश्च । स्वार्थे नन्त इत्यर्थः ।

‘गाडे चला संजव’—ग्रामं चलितः संयमयति । यमच परिवेषणे ।

‘वाढणि वाढि दासि कलवार फेड’—वर्द्धन्या मार्जय्या वा वर्द्धयित्वा संहृत्य वा दासी

चेष्टिका वा कृत्यवारं स्फोटयति । स्फिट्ट बुद्धि (बुधि) हिंसायाम् । कृत्यं=
वारयति=निषेधयति, कृत्यवारः=अवकाशः, अपवित्रत्वात् ।

‘मातु पीठ’ — शक्तून् पिंडयति । पिंडि संवाते ।

‘लिहा पोंछ’ — लिखितमुत्पुंसयति । पुन्स अभिमर्द्दने ।

‘देउ पूज’ — देवं पूजयति । पूज पूजायाम् ।

‘राइ बलद जोड । सथवैद कान जोड’ — रद्दो(हो ?) बलीव [१० ४५-१] इति
शस्त्रवैद्यः कर्णम् ।

‘घर चूर हाथि’ — गुहं चूर्णयति हस्ती । यु(जु)ड चूर्ण प्रेष(र ?)णे ।

‘प्रमेउ प्रपंच’ — प्रमेयं प्रपंचयति । यधि विस्तारवचने ।

‘नगायरि तूरेहि उतेज’ — नगाचार्यः सू(शू ?)रमुत्तेजयति । तिज निशा[म

‘गोत्र उक्कीर्त’ — गोत्रमुत्कीर्तयति । कृत संशब्दने ।

‘उषट’ — उद्धटयति । ‘भांगण बाढ’ — अंगणं वर्द्धयति ।

‘अधिक दारु बडाव’ — अधिकं दारु वर्द्धयति ।

‘मेधु नदी बढाव’ — मेधो नदी वर्द्धयति । वर्षे च्छेदन-पूरणयोः ।

‘आंखी लंव’ — अक्षिणी लुंबयति ।

‘कापडं तुंग’ — कर्पटं तुंगयति । लुबि लुबि अर्द्धने ।

‘तेलें पा मखार’ — तैलेन पादौ प्रक्षयति । प्रक्ष प्रक्षणे ।

‘देसु छड छेवडु’ — देशं छुंयति छुंटाकः । रुदि छुदि स्तेये ।

‘अल छई’ — अन्नं छईयति । छई वमने ।

‘हाथि गुड महाउजु’ — हस्तिनं गुंडयति महामात्रः । गुडि वेष्टने । भस्मना

‘बलाहिर गांउ वाट’ — बला(ली?) वीरो ग्रामं वंटयति । वटि विमाजने ।

‘दुआर भांड’ — द्वारं मंडयति । मडि भूषायाम् ।

‘विडरा धोड उलाल’ — विद्रुतो धोडक उलालयति । बालकः कंडुकं वा ।

‘बाल दुलाल’ — बालं [१० ४५-२] दुर्लालयते । लल ईप्सायाम् ।

‘मुहुं निहाल’ — मुहं निभालयते । भल आमंडने ।

‘घनु निवेद’ — धनं निवेदयते, अर्पयतीत्यर्थः ।

‘बार्चा निवेद’ — वार्चा निवेदयते, कथयतीत्यर्थः । विद चेतनास्थाननियामं

‘गुडें सरडि हथोली चाट’ — गुडेन लिप्तां हस्ततालिकां चाटयति ।

‘पोकल फोड’ — पूगफलं स्फोटयति । बट स्फुट भेदे ।

‘राजा आज्ञाप’ — राजा आज्ञापयति । ज्ञा नियोजने ।

‘तिरु सौधें वास’ — तिरुन सुगंधेन वासयति । वस जेहच्छेदावरणेण्डु ।

- ‘मध्यस्थ होव विचार’ — मध्यस्थो भूत्वा विचारयति । चर असंशये ।
 ‘अञ्जत गांउं मुचाव’ — आदत्तं ग्रामं मोचयति । मुच प्रमोचने ।
 ‘काठ फाड’ — काष्ठं पाटयति । पट पुटीत्यादि ।
 ‘जौकु पूर’ — जलपूकं पूरयति । शंख(खं) वा, रिक्तं वा । पूरि आप्यायने ।
 ‘कहणीं कह’ — कथानिकां कथयति । कथ वाच्य(कथ ?) प्रवत्ये ॥ ४॥
 ‘कन्या वर’ — कन्यां वरयति । वर ईप्सायाम् ।
 ‘कवड गण’ — कपर्दकौन् गणयति । गण संख्याने ।
 ‘धूतु गमारहि अकल’ — धूर्तो ग्राम्यं आकलयति । [५० ४६-१] ।
 ‘मल सगुतु मल सूच’ — भद्रः शत्रुनो भद्रं सूचयति । सूच पैश्वर्ये ।
 ‘अहेडे जात वखोड’ — अ[?]खेटके मच्छन्तं व्याख्योदयति । खोट क्षेपे । खोल क्षेप इति ॥
 पाठे — अंगं खोलयति ।
 ‘पुरुषहि अनुसील’ — पुरुषमनुसी(सी)लयति । सील उपचारणे ।
 ‘चिनु रच’ — चित्रं रचयति । रच प्रतियत्ने ।
 ‘कलि साव’ — कल्लिं कलहं वा सामयति । साम सात्त्व(भव)ने ।
 ‘हरावा गवेस; गा गवेस’ — हरितं गवेषयति, गतं वा । गवेक मार्माणे ।
 ‘भवक वधु विमंज’ — मध्यकं वस्तु विभाज्यते । भाज पृथक्कर्मणि ।
 ‘चीकण रूप(ख)य’ — चिकणं रूक्षयति । रूक्ष पारुष्ये ।
 ‘त्रीहिं लमिस’ — त्रीहि(ही)नुन्मिश्रयति । मिस(श्र) संपर्चने ।
 ‘पाता छेद’ — पत्रं छिद्रयति; कर्णं वा । छिद्र कर्णवेधे ।
 ‘छई (?) जांक’ — उस्सुकेनाङ्कयति । अकि लक्षणे ।
 ‘काजु निरूप’ — कार्यं निरूपयति । रूप रूपक्रियायाम् ।
 ‘पाता छेद’ — पात्रं छेदयति । छेद द्वैचीकरणे ।
 ‘निलज्ज अपाण वान’ — निर्जज्ज आत्मानं वर्णयति । वर्ण वर्ण-क्रियागुणेत्यादि ।
 ‘काळ खप’ — कालं क्षपयति । क्षप प्रेरणे ।
 ‘बहुते अवा’ — बहुतरणावयति । अष पाप [५० ४६-२] करणे, अनेकार्थत्वात् ॥ २॥
 अथवा अघाव, अघावयति । गुरु घुळ गत्यर्थः ।
 ‘हिडोल’ — धादोलयति, ‘अवहेर’ — अवधीरयति; इत्यादयश्च लोकोक्तेरुक्त्या ॥ ४॥
 ‘भावं जात पोडलि संजव’ — भ्रमं गच्छन् पोडलिकां संयोजयति, संयोजकिं वा । अत्रै-
 वार्थं युगादिर्विकल्पे नन्तः । पक्षे स्वादिवत् । अर्थान्तरे तु — ‘कान मो(जो)ड’ —
 कर्णं युनक्ति । युजिद् योगे ।
 ‘परिहस(व) सह’ — परिभवं साहयति, सहति वा । सह यथेणे । भौवादिकेन सहति ।

‘जातं प्रेर’—जा(या)नं प्रेरयति, प्रेरति वा । ईर प्रेरणे । अन्यत्र—इत्तं ।

‘षिञ्च विल्व’—वृत्तं विलीनयति, विलाप(यः)यति । ली द्रवीकरणे । अन्यत्र—विलीयते विलिनाति ।

‘वृजि वर्ज’—वृजिं वर्जयति, वर्जति वा । वृजी वर्जने । अन्यत्र—वृक्षते, वृणक्ति ।

‘शृणु शेष’—शृणुं शेषयति, शेषति वा । सि(शि)ष असर्वोपयोगे । अन्यत्र—विशिनष्टि ।

‘आपण काजु विशेष’—आत्मनः कार्यं विशेषयति, विशेषति वा । विपूर्वो अतिशये । अन्यत्र—विशिनाष्टि ।

‘पितर तर्प’—पितृस्तर्पयति, तर्पति वा । तृष मीरणे । अन्यत्र—तृप्यति, तृप्नोति ।

‘धर छाभ’—गृहं छादयति, [५० × ७-१] छादति वा । छद अपवारणे । अन्यत्र—छादयत्येव ।

‘पडिआर खांड भाव’—परिवारे(?) ष(ल)ङ्गो भावयति, मयति वा । मी गतौ । अन्यत्र—मीनाति, मीमी(मीनी?)ते ।

‘दृढ ह्रीस’—दुष्टो हिंसयति, हिंसति वा । अन्यत्र—हिनस्ति ।

‘निधि आसाद’—निधिभासादयति, आसदति वा । प्रामोत्यर्थे । आडः सद[ः] पद्यर्थे । अन्यत्र—आसीदति ।

‘परा वस्तु आप’—परस्य वस्तु आपयति, आपति वा । आप्लु लंभने । अन्यत्र—आप्नोति ।

‘जेवडि ताण’—सुवर्चि तानयति, तनति वा । तनु सु(शु)द्वोपतापयोः । अन्यत्र—तनोति ।

‘लेख वाच’—लेखं वाचयति, वचति वा । वच संदेस(श)ने । अन्यत्र—वक्ति ।

‘काजु भाव’—कार्यं भावयते, भवते वा । भू प्राप्तावात्मनेपदी । अन्यत्र—भवति ।

‘गौरवे मान’—गौरवितान् मानयति, मानति वा । मान पूजायाम् । अन्यत्र—मीमांसते ।

‘भांजे मांज’—भाटानि मार्जयति, मार्जति वा । मृजु सौ(सौ)चालंकारयोः । अन्यत्र—मार्ष्टि ।

‘कुडाव’—स्फुटापयति [स्फुट भेदने] । सत्पापयति । सत्पार्थवेदानामाम् । कारादीनामा-
यागममाहुः । कारापयति, वर्णापयति, कृत्रापयतीत्यादि ॥ [५० × ७-२]

—एवमादयः स्वार्थे जन्ताः सकर्मका लोकोक्त्यनुगता यथायममन्येऽप्युक्ताः ॥ छ ॥

ॐ

अथानिनन्ताः सकर्मका यथा—

‘मीठ जेवण मांग’—मिष्टं जिवितुं मंगति । अंगि मंगि स्वमि—इत्यादि दण्डके,
अनेकार्थत्वात् ।

‘जूठ खा’—उच्छिष्टं खादति । खाह भक्षणे ।

‘दूबध उवाहि नौद’—दुर्बन्धं उवाहि निन्दति निदि कुस्तायाम्

- ‘रहसगत कुञ्ज लोच’ — रससाधिकः कूपमपि लुपति । लुचि [गतौ ?] कैतवे च ।
 ‘जिणवे किं सम्भवि उकोड’ — वादे जेतुं सम्भमुत्कोचति । कुच शब्दे ।
 ‘कोहात्री लट लोच’ — कोपिता जटां लुचति । लुच अपनयने ।
 ‘पाणि व(स्)परं उलुच’ — पानीयं कर्परिणोलुचति । स एव ।
 ‘यो परहि वांच सो पापु सांच’ — यः परं वंचति स पापं संचिनोति । वञ्चु चञ्चु इत्यादिः ।
 गत्यर्थाः ।
 ‘यो गुरु आंच सो पापु मुंच’ — यो गुरुमंचति स पापं मुंचति । वंचवादिष्वेव [मुञ्चु] ।
 चिन् चयने । अञ्चु गति-पूजनयोः ।
 ‘घोडे हाथि साज उसज’ — घोडकान् हस्तिनः सज्जति, उत्सज्जति । वस्त्र गती ।
 ‘नाठ खोज’ — नष्टं खोजयति = अन्वेषयति । कुज खुज [१० ४८-१] स्तेयकरणे ।
 ‘कुपुत कुल लांछ’ — कुपुत्रः कुलं लाञ्छति = कलंकयति । लाछि लक्षणे ।
 ‘मर बाछ’ — मर्द्दं बाञ्छति । बाछि इच्छायाम् ।
 ‘पाम खजुहाव’ — पामानं पामा वा खर्ज्जति । खर्ज माज्जने ।
 ‘नव कापडु गांज’ — नवं कर्पटं पटं वा गुंजति, गंजति वा । ‘मांज’ — मुंजति । गज
 गुञ्जि मुञ्जि मिञ्जि गर्ज्ज(र्ज्ज) शब्दार्थाः ।
 ‘वणिजें धनु अर्ज्ज’ — वाणिज्येन धनवर्ज्जति । अर्जं मर्ज्जं अर्ज्जने ।
 ‘दुइ एक जोड’ — द्वावेकत्र यौद्ध(ट)ति । यौड्(ट्) संबन्धे ।
 ‘बलिअ दुबलेहिं संकडाव’ — बली दुर्बलं संकटति । कटे वर्षावरणयोः ।
 ‘पोलि उलट’ — पोलिकां उलटति । ‘पलट’ — अ(ःप्र)लटति ।
 ‘माझ मूर्ष(र्ष)हि लटाव’ — माञ्जो मूर्षं लटयति ।
 ‘अयाण लट’ — अज्ञानो लटति । रट लट परिभाषणे ।
 ‘सण सड’ — सणः स(श)टति । ‘साड’ — सणं सा(श)टयति । स(व)ट रुजाविस(श)र-
 णगत्ववशा(सा)दनेषु ।
 ‘बहुत पकु वाडति’ — बहव एकं वटन्ति । वट चेष्टने ।
 ‘अहेडी सावज उखेड’ [१० ४८-२] — आखेटितः श्वापा(पदा)न् उत्खेडति । खिट २५
 उत्रासने ।
 ‘माणिक जड’ — माणिक्यं जटति ।
 ‘धूलि झड’ — धूलिर्झटति । ‘झाड’ — धूलिं झाटयति । जट झट संवाते ।
 ‘दयादु दयादहि झंझाड’ — दयादो दयादं झंझाटयति = झंझाटं करोतीति नासधातुः ।
 ‘बुरुड उवेड’ — बिरुपाजुद्वेडति । बिह आक्रोशे ।

‘विडड उपड’—विडप उत्पटति । ‘उपाड’—विड(ट)पमुत्पाटयति । अट प गतौ ।

‘प्रसार समिट’—प्रसारकं संमिटति । ‘कापड समेट’—कर्पटं समेटयति । इट सगभ्याम् ।

‘धूलि उकुंड’—धूलिमुकुण्डति—कुटि बैकल्ये ।

‘मुहु मोड’—मुहं मोटति । मुट प्रमर्द्ने ।

‘परा अजोड’—परत्वाऽऽचोटति । मुट अक्षयीभावे ।

‘मांसु चूड, चुडाव’—मांसं चोटति, चोटयति ।

‘वाल मुंड’—वालान् मुंडति । मुडि खंडने ।

‘खेलु बाट’—क्षेत्रं वंटति । वटि विभाजने ।

‘भंडार ल्हस’—भांडागारं लुटति । रुटि लुटि स्त्रेये । ‘अरोड’ आरुंडति ।

‘बीज सोने गड’—बीजं सुवर्णेन मठति । मठ निधासे ।

‘सत्रतिहि उलोट’—सपत्नीमुल्लुठति । कुठि लुठि आलसे च ।

‘गासु मुंह आड’—[५० ४५-१] मांसं मुखे अडुति । अडु [अ]भियोमे ।

‘मुहं पहण’—मुखे प्रधणति । मण दंडके गत्यर्थः । अथवा ‘पहण’—प्रहन्ति गत्यर्थोऽपि । अथवा ‘मुहं घात’—मुखे घातयति । हन्यर्थश्चेति चुरादित्वात्

एवं—‘गाडं जणु घात’—ग्रामं जने घातयति । प्रस्मापयति ।

‘मुठेहिह सबहि आल’—मिथ्यैव सर्वान् आलति । अड उपसेवायाम्, लुडयोर्विपर्यये ।

‘दुलह दुलाल’—दुर्लभं दुर्लोटयति । ‘गेंदुआ उलाल’—कंदुकमुल्लालयति । विलासे । पूर्ववत् ।

‘अवाणेहेँ अकल धुतु’—अज्ञानमाकलति धूर्तः । कड मदे ।

‘चेडी झोटे धारि काड’—वे(चे?)टीं जूडे धृत्वा कडुति । कडु कर्मभ्ये(स्त्रे) ।

‘धनं गोअ’—धनं गोपायति । गूप रक्षणे ।

‘दूजणु सबहि संताव’—दुर्जतः सर्वान् संतापयति । हिंसार्थत्वात् स्वार्थे संतो अन्यत्रार्कस्तपति ।

‘गुगुले धूप’—गुगुलेन धूपायति । लप धूप सन्तापे ।

‘आपणे आलाप’—आत्मीयानालपति । परल(रप लप)जह्य व्यक्तायां आवि ।

‘पीठि चाप’—पृष्ठं चपति । चप सान्त्वने । हिंसायां तु स्वार्थे क्त्वेन ‘अले च चपयति’ ।

‘भाडं घाति तोप’—गर्ते निक्षिप्य घातित्वा वा [५० ४९-२] सोपति । तुप जुं प्रभृतयो हिंसार्थाः ।

‘चाणा चाव’—चणकान् चर्व्वे(र्षे)ति, चर्व्वयति वा । हिंसार्थत्वात् । अर्व्वे(र्षे) चर्व्वे(र्षे) गतौ ।

‘आसिं लव’—अक्षिणीं लवति । लुवि तुवि अर्द्धने ।

‘अमाइ चुंव’—यामानरं चुंवति । चुवि वक्त्रसंयोगे । सं(मां)गल्यकरणेऽपि लोके ।

‘वृत् भण’—विविधप्रकारमुक्तं व्युत्पन्नं भणति ।

‘महु वीण’—मधूकानि व्यपनति ।

‘केणे विकण’—अय(याः)णकाणि क्षुद्रवस्तूनि विकणति, विक्रीणीते वा ।

‘रुव विअहण’—तूलं विधनति, विघ्नोति वा । अण रण वण मण कण पण षण धन घन शब्दे ।

‘गरुभ तडका कान तोड’—कु(गु)रुकलाडकः कर्णं तोडति । तुड तोडने ।

‘रुठ पाहुण वडोड’—रुष्टं पाहुणकमाहोडति । हुड् हौड् गतौ ।

‘बलिअ दुबलेहि अरोड । दहि विरोड’—बली दुर्बलमारोडति । दधि विरोडति ।

लश्रुतौ—जिलोडति । लोल, लोलति । रोड् अनादरे ।

‘भाडु कान, त पुणि सान’—शक्त्स्व(न्) वनति, वर्णयति वा । ततः सनति, सन्नयति । वा । वन वण संमतौ ।

‘अभाजुं जेव, पाणि अचम’—अन्नाद्यं जिवति, पानीयमाचमति । [५० ५०-१] जमु छमु जमु क्षमु अदने ।

‘देवहि नम’—देवं नमति । सादरनमने बंदत्यर्थे । तदभावे, पल्लवो नमति वातेन । णम प्रहृत्वे शब्दे ।

‘मेदलिहि इसा’—मेहलायै ईष्य(र्ष्ये)ति । इ(इ)र्ष्य ईष्या(र्ष्या)र्थाः ।

‘चाणा दल’—चणकान् दलति । ‘वैरि उवाळ’—वैरीन् उहालयति । सार्धे वन्तो हिंसात्वात् ।

एष—‘बोड उफाड’—घोटक उत्था(स्फा)लयति, प्रुष्टस्वम् । दलधिफला विस(श)रणे । ‘उफड’—उत्कलति ।

‘मड्ड मीड’—मुंडं मीलति । लश्रुतौ मीडति । मीळ मील क्षमीळ निमेषणे ।

एव—‘प्रजा पीड’—प्रजां पीडति । पीळ प्रतिघंमे, हिंसार्थत्वात्, पीडयति वा ।

‘अक सहरी नीळ’—वक्त्रः सह(अक)री नीळति । नीळ वर्णे, अनेकार्थत्वात् । अथवा—

‘गिळ’—गिळति; ‘उगिळ’—उद्गिळति । गृ निगरणे । लश्रुतौ ।

‘मत्रे खीळ’—मंत्रेण कीलयति । कीळ, कंथे ।

‘कुड्बहि अनुकुळ’—कुटुंबमनुकुलयति । कुळ आवरणे ।

- ‘घोड पुल्ल’ — घोटकं पूरति । पूल संघाते ।
 ‘रुडु(ख) उमूल’ — वृक्षमुन्मूलति । मूल प्रतिघायाम् ।
 ‘अहिर गोरु उवेळ’ — आभीरो गोरुपाण्युद्वेलति ।
 ‘बुरुड उवेड’ — विस्(रु)पाण्युद्वेडति । [प० ५०-२] — लक्ष्मगतौ (उश्रुतौ) ।
 ‘जेवडि उकेल’ — रज्जुमुत्केलति । युम्बर्ति वा । ‘संकल’ — संकेलति । ‘पाथर उकेर’ —
 पाषाणमुत्केरति । रशुगतौ (रशुतौ) ।
 ‘गीवं धरि पेल’ — ग्रीवायां धृत्वा काष्ठिकः सेवकं पेलति । ‘सूठ फेड’ — उच्छिष्टं
 फेडति । डश्रुतौ । स्फोटयति वा ।
 ‘मांकडि उसल’ — मर्कटी उस्सलति । ‘न्हात उतेड’ — स्नातमुच्येडति । डश्रुगतौ
 (डश्रुतौ) । चेलू चेळू केळू वेळू जेळू वेळू(ल) पेलू फेलू सेलू खेलू षल तिल गलौ ।
 ‘थाहें नाव उखल’ — स्थाने नौरुत्खलति । खल चलने । अकर्मकोदाहरणं प्रासङ्गिकमत्र ।
 ‘लोग संगल’ — लोकः संगलति । ‘संगलव’ — संगलयति लोकान् ।
 ‘खडी उगल’ — खटिकोद्गलति । ‘उगाल’ — उद्गलयति, वर्षतीत्यर्थः ।
 ‘कूड गाल’ — कूषमुद्गलयति, खनतीत्यर्थः ।
 ‘भातं सांसं लोणं छिउ एतवतें कवलें भषा(खा)मि गलगलाव’ — भक्तभाष(भांसः)कवण-
 वृतानि एतावद्विरेतावद्विः कवलैः भक्षामिगलगलयति । कः अग्निरपि । आदग्ने-
 र्वर्त्तन्ति, रक्षन्ति । बल प्राणने । कवला प्रासः । यावद्भक्षं तावानभिर्वेस्मासौ
 भक्षामिः । गलः कंठः । गल अदने । गलतीति गलौ । अत्र [प० ५१-२] —
 गलश्चासौ गलश्च गलगलः । तं करोति । ‘तत्करोति, तदाचष्ट’ इतीति रूपम् । पृथम-
 संगता अन्येप्युद्धाः ।
 ‘गावि पे(खे)त चर’ — गौः क्षेत्रं चरति । चर गत्यर्थः, अनेकार्थत्वात् साधने ।
 ‘आंग खोल’ — अंगं खोलति । ‘जांत वषो(खो)ड’ — यान्तं व्याखोडति । खोळ
 खोळ(र्क) गतिप्रतीपाते ।
 ‘जुआरहि सउ जिण जुआरु’ — श्रुतकारशतं जयति श्रुतकारः । जि जये द्विकर्मकः ।
 ‘चूचीं देइ जिआव’ — चूचुकं दत्त्वा जीवयति । चूचुकं सानमुखम् । जीव प्राणधारणे ।
 ‘मुअ जीव’ — मृतो जीवति ।
 ‘हाड चवा’ — अस्थीनि चर्वति, चर्वयति वा; हिंसात्वात् । चर्व्य अदने ।
 ‘अघाई जेव’ — अघथित्वा जिम्बति । दिवि धिवि जिवि प्रीयनार्थाः । अघ पापकरणे,
 अनेकार्थः ।
 ‘खेलु राष(ख)’ — क्षेत्रं रक्षति । अत्र रक्ष पारुणे ।
 ‘आरिसें प्रतिबिंब’ — आदर्शं प्रतिबिम्बयति । इमि व्यासौ ।

‘वेद घोष’—वेदं घोषति । मुषिरु विशब्दने ।
 ‘भोजन आकाश’—भोजनमाकाशति । काशि बाशि कांक्षायाम् ।
 ‘आव चूह’—आग्रं चूषति । चूष पाने ।
 ‘दीने तुष’—दत्ते तूषति । तूष तुष्टौ ।
 ‘चोस भ्रु सूष’—चौरौ धनं सूषति । सूष स्तेये ।
 ‘तैले चोपडा निरुस’ । ते—[५० ५१-२]

[अत्र ५२ अङ्काङ्कितं पत्रं विनष्टं मूल्यादर्शे]

‘नै तर’—नदीं तरति । तू प्लवन-नरणयोः ।
 ‘गामिणि चेलिआ पमुअ’—गर्भिणी प्रसवति चेलिकाष् ।
 ‘दुसैं सबइ तज’—दुःस्तेन सर्वं त्यजति । त्यज बधोहानौ ।
 ‘सापु अमारेहि डति’—सर्पो अभाग्यं दक्षति । वृंश द(दं)शने ।
 ‘धर्मिकर बगाह’—स्तेभस दरी गाहते । गाह् विलोडने । क्षियां दरी । जलमवगाहते ।
 ‘बुरुअ सवहिं अवाह’—विरूपः सर्वमावाधते । बाधु लोटने ।
 ‘गुरु अमिवाव’—गुरुममिवंदते । यदि अमिवादन-स्तुत्योः ।
 ‘स्तेत जोत’—क्षेत्रं जोतते । अतृ जुतृ भासने ।
 ‘बलद नाथ’—बलीवई नाथते । नाथु नाथु उपतायादिषु ।
 ‘सव लोग सांथ’—सर्वालोकान् अन्थते । अथि शैथिल्ये ।
 ‘फुल गांथ’—पुष्पं अन्थते । अथि बकि कौटिल्ये ।
 ‘काज लोच’—कार्यमालोचते । लोक्क लोचु दर्शने ।
 ‘भृद कोटहि हरउइ विरेक, तेइ सो ताहि साइक’—भृदु कोष्ठं हरीतकी विवे(रे)कते ॥
 तेन श(स)तां शंकते ।
 ‘बलदहि कडं आक’—बलीवई कटे अंकते । अकि लक्षणे ।
 ‘चोड बरकाव’—चोटकं वर्कयते । ‘बरका’—वर्कते । कुक वृक आदाने । [५० ५१-१]
 ‘अर्थिआ समुदउ लांथ’—अर्थी समुद्रमपि लंथते । अथि रवि गत्याक्षेपे ।
 ‘धधुरी भूज’—धाना भय(बे)ते । भृजी भर्जने ।
 ‘दाविं भात अहुंड’—दर्व्या भक्तमाहुण्डते । हुडि पिडि संचाते ।
 ‘गडा सीध हुंत माठ । घटितं सिद्धं सन् मंडते=मत्तणं करोति । मठि कठि
 शोके ।

'धूङ् उकुङ्' - कूटमुत्कुङते । कूटो अवकरराशिः । कुङि दाहे ।
 'हाधि माङ्' - हस्तिनं मंडते । मङि नृपायाम् ।
 'कडि वेङ्' - कटिं वेष्टते वस्त्रेण । वेष्ट वेष्टने ।
 'माङ् मंडा, अवह्नु मंडाव' - मंडो मंडते, अपरमपि मंडते । मङि परिभाषणे ।
 'मुङ् मुङ्' - मुंडं मुंडते । मुङि मज्जने । 'फल तोङ्' - फलं तुंडते । तुङि तोडने ।
 'छारं मुहङ्' - क्षारेण मुंडते । मुङि भरणे ।
 'भीचहि ताङ्' - भृत्यं तंडते । हिंसार्थत्वात् तंडयते वा । तङि ताडने ।
 'चाउलु काङ्' - तन्दूलान् कंडते । कडि मदे ।
 'जीम पां(खा)ङ्' - जिह्वां खंडते । मङि मन्थे ।
 'अहोङ्' - आहोडते । 'वहोङ्' - व्याहोडते, रुष्टप्रस्थितम् । हेङ् होङ् अनादरे ।
 'मलं निवाङ्' - मद्राणि निवादते । श्रावृ आप्लाप्ये(व्ये?) ।
 'बोङ् वागं धरि चाल्' - घोटकं वरुणार्या धृत्वा [५० ५३-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५३-५४ अङ्काङ्कितं पत्रद्वयं विनष्टं मूलादर्शे]

× × ×

'वर्चयति' । 'निवट, निवटाव' - निवर्त्तते, निवर्चयति । निर्व्वर्त्त, निर्व्वर्त्ताव
 निर्व्वर्त्तते, निर्व्वर्चयति ।
 'अपाण उवट, उवटाव' - आरुमानमुवर्त्तते, उवर्चयति । वृत्त वर्त्तने ।
 'काजु निलोठ' - कार्यं निर्व्वोडते । लुठ प्रतीघाते ।
 'सभा क्षोम' - समां क्षोमते । क्षुम संचलने । वासयति ।
 'दक्षिणा संकल्प' - दक्षिणां संकल्पते । 'संकल्पाव' - संकल्पयते । कृप् सामर्थ्ये ।
 'ठकुरहि सेवकु ओलण' - स्थानपूरकं ठकुरं वा सेवको अवलगति । 'ओलणं लग' -
 अवलगने लगति, लग्नो वा । लगे संगे ।
 'गाडं जल' - ग्रामो ज्वलति । 'जाल्' - ज्वालयति ग्रामं ज्वल्यति वा । सोपस
 तु मज्जलयत्येव । ज्वल दीप्तौ ।
 'माहि सौअर' - मातुः सरति, मातरं वा । 'सौअराव' - सरयति । 'विसराव' - विस्र
 यति । स्मृ आध्याने मानुबन्धः । चिन्तायां तु - 'कार्यं सौअर' - कार्यं सरति
 षितति । 'सौअराव' - सारयति, चिन्तयतीत्यर्थः । स्मृ ध्ये चिन्तायाम् ।
 'वाधहि डर' - व्याघ्राद्वरति = विभेति । 'वाधु डराव' - व्याघ्रो दरयति गाम्
 'विदार' - विदारयति । इ भर्मे मानुबन्धः । अन्यत्र - 'काजु दार' - काङ्कं दारयति
 इ विदारणे । [५० ५६-१]

- ‘गाडं चल’—ग्रामं चलति । ‘गाडं बलदं चलाव’—ग्रामं बलीबद्धं चालयति = गमयति ।
 कम्पने तु मातृबन्धः—‘हाथु चाल’—हस्तो चालयति । चल कम्पने ।
 ‘वायं लुबुधु’ हाळ’—वातेन वृक्षो हलति । हल विलेप(ल)ने । ‘हलाव’—हाल्यति
 वृक्षं वातः । ‘पे(ले)तु हलाव’—क्षेत्रं हलति ।
 ‘संडासीं चूडा उगाड’—संदंशेन संदिश(दंशि)कया वा चूडकमुवडति, उवयति वा । ६
 णल गन्धे ।
 ‘आंग उबल’—अंगमुद्वलति । बल प्राणने ।
 ‘हाथु संकोड’—हस्तं संकोचति, संकोडति वा । ‘उकोल’—उत्कोलति, उष्णं करोति ।
 कुल संख्या(संख्या ?)ने ।
 ‘रुठ अहोड’—रुठमाहोडति, अहोडति वा । हुल हिंसा-संवरणयोः । १०
 ‘कटु सह’—कष्टं सहते । ‘सहाव’—साहयति । सह नर्पणे ।
 ‘उधान रम’—उधाने रमते । ‘रंवाव’—रमयति, विरमति, विवर्तते, निवर्तते ।
 ‘कलिहारि अंकोस सबहि’—कलिहारिका सर्वानाक्रोशति । क्रुश आह्वाने ।
 ‘याचक निक्कृहि संकोच’—याचको निक्कृष्टं संकोचति । कुच संपर्चनादौ ।
 ‘साळु वृश’—सा(शा)लं बोधति । ‘छावहि बुझाव’—सा(शा)लं छात्रं प्रबोधति । बुध १६
 अषागमने । [५० ५९-९]
 ‘हिक’—हिकति, हिक(हिकट)ते वा । चीक हलर्थे । हिका अव्यक्ते शब्दे ।
 ‘धाव’—धावति । ‘षवाव’—अर्धं धावयति, खेदयति वा, अनेकार्थत्वात् ।
 ‘फूळ चीण’—पुष्पं वेणति । वेणु चिन्तादिषु ।
 ‘सिद्धहि भीष(ल) मिषा(खा)रि याच’—गृह्णते(स्त्रं) मिषां सिद्धुको याचते । दु याच १८
 याच्छयाम् । द्विकर्मा ।
 ‘धोव(ल)रि व(ल)ग’—पुष्करि स्नमते । ‘स्नणाव’—स्नानयति । स्नन अवधारणे ।
 ‘पहसत निकलत गोरु चोरु चिव’—प्रविशन्ति निष्कलन्ति गोरूपाणि चौरश्चीवति ।
 चीवृ आदाने ।
 ‘टोप उवाअ’—स्तूपकमुच्चायते । चायू पूजा-निशामनयोः । धूप समुच्छ्राये । २६
 स्तूर्ण[.....]ना तु स्तूपकः ।
 ‘वा(ला)ट दास, उडास’—प(ल)ट्यां दासति, उडासति । दास दाने ।
 ‘सळाई मासु गुह’—स(श)लाकया मांसं गृह्णति । गूह संवरणे ।
 ‘काहाळ बिभ भार हर’—काहाटो धृतं भारं हरति, नयति । द्विकर्मा । अन्यत्र तु—
 ‘बोरु धनु हर’—चौरं धनं हरति, हरते वा । हल हरणे । ३०
 ‘पाणि मर’—पानीयं भरति दासी । भृज भरणे । वेहति वा, पूरयति वा ।

‘अरुधि धर’—अरुद्धां धरति, स्वीकरोति ।
 ‘मार्धे धर’—मस्तके धरति, चटापयति । धृञ् धारणे ।
 ‘भाउं छेलि ले’—[५० ५७-१] ग्रामभजां नयति । णीञ् प्रापणे । द्विकर्मा । ‘पञ्’—
 पचति । ‘आश्रय’—आश्रयते । ‘भज’—भजति । ‘राज’—रजति । ‘शय’—शयति ।
 ‘यज’—यजति । ‘वह’—वहति । द्विकर्मकाः, केचन प्रसिद्धाश्च ।
 ‘विण’—वयति । ‘वस’—वसति । ‘बोल’—वदति, बोलति वा । एवमन्येऽपि भ्यादौ
 लोकोक्त्यनुगता उभ्याः ।

ॐ

अथादादौ—‘हण’—हन्ति । ‘पहण’—ग्रहन्ति । हन् हिता-गत्योः । प्रघातयति वा ।
 स्वार्थे नन्ते ।

‘देवहि नव’—देवं नौति । गु स्तुवौ । ‘सव’—स्तौति । घृञ् स्तुवौ ।
 ‘गावि पन्हा’—गौः प्रक्षौति । ‘पन्हाव’—गां प्रक्षापयति वत्सः । कु प्रमवने ।
 ‘गांउ जा’—ग्रामं याति ।

‘गांग माहि न्हाव’—गंगायां मातरं स्नापयति । ‘न्हा’—स्नाति । स्ना सौ(स्त्री)चे ।

‘दक्षिणा ले’—दक्षिणां स्नाति । रा स्ना दाने । आदानेऽपि लोके ।

‘थालां मांज’—स्थालकं मार्जति । मृजु मृ(शु)द्धौ ।

‘दुःखी रोव’—रोदति । रुदिर अश्रुविमोचने ।

‘परोटा ईसरहि सौआव’—परोटाक ईश्वरं स्नापयति । जिष्ण्वप शये । ‘सोअ’—स्वपिति ।

‘गोडं धरि कृकुर भित्ति अमेड’—चरणे धृत्वा भ्रानं भित्तिवाग्भेदयति । ईड स्तुवौ ।

अभ्याङ्पूर्वः ।

‘गोहारी घालि एत जगाव’—[५० ५७-२] घृत्कारं कृत्वा सुप्तं जागरयति । जागृ
 निद्राक्षये । ‘जाग’—जागर्ति ।

‘अन्याइहि सास’—अन्यायिनं शासि, निगृह्णाति, दण्डयति वा ।

‘गुरु छात्रहि सास्तु सिखाव’—गुरुः शिष्यं शास्त्रमनुशास्त्रि, शिक्षयति । शास्तु
 अनुसि(शि)ष्टौ । शिक्ष विद्योपादाने ।

‘बान्हणहि पीढां वइसार’—ब्राह्मणं पीठे आसयति, उपवेशयति वा । ‘आस उपवेशने ।
 विषय प्रवेशने ।

‘आच्छ’—आसे । ‘बैस’—उपविशति । ‘पैस घरु’—प्रविशति गृहम् ।

‘मुआल गावि दूध दुह’—गोपालो गां दुग्धं दोषिष । द्विकर्मा । दुह प्रपूरणे ।

‘सूआ मणुलं जेढं बोल’—शुको मानुषवद् भूते, ब्रवीति वा । बोळति-बोध्यति वा ।

निमज्जन्तेन । मृन् मृत्तवां मणि

'तिलं हुण'—तिलान् जुहोति । हु दाने ।

'प्रजा पाल'—प्रजां पिपसि । पू पालन-पूरणयोः ।

'वरहि कन्या दे'—वराय कन्यां ददाति । जुदाञ्ज दाने । दत्ते वा । ध्वमन्येऽपि अदादि-जुहोत्याद्योर्लोकोक्त्यनुगता घातवः प्रयोज्याः ।

३

अथ दिवादेः—'फाट सिव'—फाटितं सीरयति । शिव तन्मुसन्ताने ।

'नटाव वेटीं सचाव'—नर्तको वेदिकां नर्तयति । नृती गात्रविक्षेपे । [५० ५८-९]

'नाच'—नृत्यति ।

'वणिप्यं करं (?) कवडा निखेव'—वणिजो गृहे कपर्दकान् निक्षिप्यति । क्षिप प्रेरणे ।

'मेघु वरिसत्त लीव'—मेघो वर्षन् तिम्बति । तिम्र आर्द्रभावे ।

'भाडु रांथ'—भक्तं राध्यति ।

'कटकवाळ सव वेसाह'—कटकवा(य)लो विसाध्यते सवर्गम् । राध साध संसिद्धौ ।

'कान वीध'—कर्णं व्यध्यति । व्यध ताडने ।

'जेलिका पोत्त'—अपत्यानि पोषयति । 'पुष्ट हो'—पुष्यति । पुष पुष्टौ ।

'भूखें सुखा'—बुभुष्य(क्ष)या शुष्यति । 'सुख'—शोषयति । शुष शोषणे ।

'पराक्रिय दूष'—परकृतं दुष्यति । दुष वैकृत्ये ।

'ऊर्ने पसीज'—ऊष्मणा प्रसिध्यति ।

'आंग सेकि पसिजाव'—अंगं सेकित्वा प्रसेदयति । प्विदा गात्रप्रक्षरणे ।

'दिबु देई सुझाव'—दिव्यं दत्त्वा सो(शो)षयति । 'सूझ'—शुष्यति । शुष शौचे ।

'छाटेहि रसोइ सीश'—क्षटिति रसवतीं साषयति । 'सीश' सिष्यति । शिषु संराद्धौ ।

'तेह देउ पितरु तर्प'—तया देवान् पितृस्तर्पयति । 'तृप्त हो'—तृप्यति । तृष प्रीणने । २०

'विमड नीचहि दापव'—विभवो नीचं दर्पयति । 'मोह'—मोहयति । 'सिंह दप्य'—

तेन हेतुना तथा वा दृष्यति ।

'मोहिब'—मुहति । दृष हर्षण-मोहनयोः । [५० ५८-२]

×

×

×

[अत्र पुनः ५९-६० अङ्गाङ्कितं पञ्चगुह्यं प्रणष्टं मूलादर्शे ।]

×

×

×

'पुणि उगिळ'—उद्विळति । गृ निगरणे ।

'मेळ उजुवार'—सेहमुज्ज(का)यति । 'उजुव'—उज्ज(का)ति । उजु(ज) आर्जवे ।

'कंगि गुंफ'—कन्यां गुंफति । गुंफ गुंफ.....कृत्वा विषति । विष विधाने ।

'गयवाळ तिथिआतिन्ह जुड'—गयायाळसीर्ष्यात्रिकान् जुडति । जुड शुन गतौ ।

'बोळ सुण'—.....[]

२१

- ‘देवहर पूछ गुरुहि’ — देवगृहं पृच्छति गुरुम् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । द्विकर्मा ।
 ‘पुणि पुणि सवै सज’ — पुनः पुनः सर्वं सृजति । सृज विसर्गे ।
 ‘झूठ छुअ’ — उच्छिष्टं छुपति, स्पृशति वा । छुप स्पृश संस्पर्शे ।
 ‘गुणआणि पइस’ — गुणलानिकां प्रविस(श)ति । ‘कटक अवास’ — कटके निर्वासने ।
 ‘खात उविस’ — खाद्यमानमुद्धिशति । विश प्रवेशने ।
 ‘मार्थे करोअ’ — मत्सकं कुरति, कोरयति वा । ‘परेव गुर’ — पारावतः कुरति । कुर
 ‘काजु विमरस’ — कार्यं विमृशति । मृश आमर्शने ।
 ‘पाज मुर’ — पादो मुरति । मुर संवेष्टने ।
 ‘मुडु नहँ करोव’ — मुण्डं नखैः कुरति । कुर विलेखने ।
 ‘सोअंत घोर’ — शयानो धुरति । धुर भीमार्थ [प० ६१-२] — शब्दयोः ।
 ‘भल ईच्छ’ — भद्रमिच्छति । इषु इच्छायाम् ।
 ‘सविरां कापडु उकिल’ — मु(उ)त्तिकलति । ‘उकेल’ — उत्केलयति । ‘संकेल’ —
 यति । किल श्वेत्य-क्रीडनयोः ।
 ‘गाड चल’ — ग्रामं चलति । ‘कउआ उचल’ — काकः उच्चलति । चल विलसने ।
 ‘गोरू उवेल’ — गोरूपाण्युद्धेलयति । ‘उविल’ — उद्धिलति । विल भेदने ।
 ‘अपर्णी जाति मिल’ — आत्मीयजातौ मिलति । मिल स्ले(श्ले)षणे ।
 ‘पुतलीं वे(खे)लाव’ — पुत्रिकाभिः खेलयति । ‘खेल’ — खिलति । खिल खेलने ।
 ‘पोथी लिह’ — पुस्तकं लिखति । लिख लेखने ।
 ‘हाथ संकोड’ — हस्तं संकोटयति । ‘संकुड’ — संकुटति । कुट कौटिल्ये ।
 ‘दुइ एक लाइ संपुड’ — द्वावपि एकत्र लागयित्वा संपुटति ।
 ‘जाडें सल्लह’ — जाड्येन संलुठति ।
 ‘पाणि वरिसें विडवा उल्लह’ — पानीये वृष्टे विटप उल्लठति । पुट लुट संस्ले(श्ले)षे
 ‘अर्थी गृहसहि संकोच’ — अर्थी गृहस्थं संकोचति । ‘संकुड’ — संकुचति ।
 संकोचने ।
 ‘आपण विडवा धनु वेच’ — आत्मविधत्तं धनं व्यचति । अर्थि(र्जि)तं वा ।
 व्याजीकरणे ।

‘हाथि गुड’ — हस्तिनं गुडति । गुड रक्षायाम् । ‘चडई चारा चुण’ — [प० ६१-२]

×

×

×

[इतोऽग्रे पुस्तिका त्रुटिता — अतोऽपूर्वोऽयं ग्रन्थः ।]

परिशिष्टानि

१. ग्रन्थस्य मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमे

कारिकाङ्क

अथ कथयिष्ये लिखनक्रमम्	३०	निजदेश-नृपतिराजावली
अथवाऽयमेकनाम्ना	३८	निष्ठा कन्सुप्रमुखाः
अथ शन्तृङ्गानशाविह	१४	पञ्चानामित्वमिदम्
अधिकरणं त्वाधारः	२२	परमाराध्यतमाधाः
अभिवादनप्रणामा वाऽऽशीः	३९	पालकपत्रं च तथा
‘आधि’ इति कर्तृनिष्ठा	९	पितृगुरवश्चरणान्ताः
इत्युक्तमृणाऽऽदाने	४९	पुरुषाः पत्रे लेख्याः
इत्युक्तयो मयोक्ताः	१८	पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्
उक्तेश्च दश पदार्थाः	२५	प्रस्थाप्यते यतोऽसौ
एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनाम्	२९	प्रोञ्चितलिखितः श्लिष्टः
एषां चैकद्वयादिक्रमेण	२८	महतः स्थानं नाम च
‘करउ’ इति सप्तमी स्यात्	१३	माता पिता पितृव्यः
‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः	१०	यत् तु स्वल्पफलं स्यात्
‘करवे’ आच्छ’ तुम भवेत्	१५	यः कारकः स कर्ता
‘करिह’ इति भविष्यन्ती	१२	या वक्तुं किमपि
कर्म व्यापारफलम्	२१	व्यापारो धात्वर्थः
जीवत्पितृकस्य लिखेत्	४४	लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च
तत्र च वक्तृविवक्षावशाद्	७	लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः
तस्मात् तथा प्रबोधः	५	लेखप्रस्थापयितुर्नाम्न-
तस्य निमित्तं यत्	१९	शन्नानौ तु स्युतौ
दत्ताधत्तकीर्तं वस्तु	४१	स त्वमहं वा पुरुषाः
दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणाः	४३	सा च स्वपरविपक्षा
दातृ ग्राहकसमयः	४५	स्यादि-त्यादी वृत्वा
देशे देशे लोको वक्ति	६	स्वस्त्यादिरिति ग्रान्तः
नाना प्रपञ्चरचना	१	ह्यस्तन्यद्यत्नी वा

२. व्याख्यागत-उद्धृतश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अहं विप्रपुत्रः पठन्	३१	नवकाद्येकप्रान्तानङ्गान्	१८
आद्यमाद्यमितरेषु	२४	पात्रपात्रकथा देव-पितृकुले	२३
इदमन्धं तमः कृत्स्नम्	३	सूरी मर्त्यास्तिले तैलम्	२३
उपस्थितं महत् पर्व	२३	यस्मै धारयते वित्तम्	२३
कस्मिन् देवगणा ननु	२३	यस्मै यद् रोचते	२३
कस्यैतद् गृहमुन्नतम्	२४	यस्येयं वसुधा सुधाधवलित	२४
कुलालैर्नीयते केन	२२	वद नीरप्रिये कस्य	२४
गणानां नायकं नत्वा	१	विद्वन् ! भवतः कुत्र निवासः	२४
ग्रीष्मसंतप्तभूपृष्ठे	२२	वृद्धौ माता-पितरौ	२३
छेदकसंख्यायीनाम्	१८	सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरम्	३१
जगत् क्षीरणेन मग्नम्	२२	सजातीयाऽसगोत्राय	२२
दीयतां गृह्यतां तावत्	५	सपकर्ता स्थितः पृष्ठे	२४
दुर्जयो जायते वीरः	२२	सेनापतिः पतिं ब्रूते	२२
धनदस्य धनं भानोः	२४	स्वर्गः सुराणां पाताललोकश्च	२४

३. व्याख्यागत-विशिष्टनामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

	पृ०, पं०		पृ०, पं०
अपभ्रंश [भाषा]	२-२, ११	धनपाल	२१-१७
कनउज [नगर]	२३-१६	नागर [जाति]	२४-२
कन्यकुब्ज [नगर]	२६-१६; ३०-६	पशुराम	२३-१२
कर्णमेरु [ग्रामाद]	३-२२, २७; १५-१९	पैशाचिक [भाषा]	२-२
कालिदास [कवि]	१०-१७	प्रयोगप्रकाश [ग्रन्थ]	३१-२६
किगत [ग्रन्थ]	४-८; १०-१७	प्रयाग [नगर]	३०-१५, १७
गङ्गा [नदी]	५-२४; २४-१	प्राकृत [भाषा]	२-२
गया [तीर्थस्थान]	२३-१२	मध्यदेश	४-१३
गयापाल [नृप]	५१-२८	माघ [कवि]	१०-१७
गोविन्द	२१-१८;	राजसागर [तडाग]	२१-१५
गोविन्दचन्द्र	२४-१०,	वाराणसी [नगरी]	२४-१; २८-७, ११;
गोविन्दचन्द्रदेव	११, १४		२९-२२; ३०-४
तुरुष्क [देश]	३-२२	संस्कृत [भाषा]	२-११; ३-२७; ४-८
देवशर्मा [उपाध्याय]	२३-२०	सर्ववर्म [ग्रन्थकार]	२-८
ब्रविह [देश]	४-१३	सूरपाल [राजपुरुष]	२१-१५

लकल - उत्कलयति ५२-१२

लकोल - उत्कलयति-उष्णं करोति ४९-८

लगिल - लङ्गिलति ५१-२५

लचल - उच्चलति ५२-१४

लचाश - उच्चायते ४९-२५

लजुअ - उज्जति ५१-२६

लजुआर - उज्जयति ५१-२६

लडास - उद्दासति ४९-२७

लद्यान - उद्याने ४९-१२

लनाड - उज्जडति, उज्जयति वा ४९-५

लपकरति - उपकुर्वति १०-१०

लपकारिआ - उपकारी १०-८

लपजनि - उत्पद्यन्ते, (मा) स्म उत्पद्यन्ते वा १०-९

लवल - उड्डलति ४९-७

ललुह - उल्लठति ५२-९२

लविड - उल्लिलति ५२-१५

लविश - उल्लिखति ५२-५

लवेल - उड्डेलयति ५२-१५

ऊ

ऊर्वे - उष्मणा ५१-१६

कृ

कृतु - कर्तु १५-२४

ए

ए - अयम् १९-१८, १९-२७, २३-१५, २६-२४,

२८-२७, २९-११, ३०-२२, ३१-२; एषः

२१-२, २१-४, २१-१४, २६-२५, २७-१;

एतौ १९-२०; एतौ, एते २१-२९, एते

१९-२०, १९-२१; इयम् १९-२१, २१-२८,

२२-२७; एतत् २१-४, २१-१६; एताः

१९-२२; इदम् १९-२३; एतानि १९-२५;

एतान् २१-१७

एक - एकः २६-२९, १५-२७; एकम् १५-२९;

एके १०-१७

एकं - एकत्र ५२-२०

एतिवार - एतावतीम् २०-१०

एते - इयता २३-१६

एथुं - अत्र १०-१४

एन्ह - एयाम् १९-३०

ओ

ओहा - उपाध्यायः १३-२८

ओहाउलु - उपाध्यायगृहम् २२-२

ओहा पास - उपाध्यायान् १४-१६

ओड्डपास - उद्वैः २९-१४

ओदन - ओदनम् ९-१६

ओशन - ओदनम् १२-२१

ओल्लिणि - अवलग्न्य ११-१३

ओल्लिणिहउं - अवलग्न्यमि २०-१३

ओल्लइ - अवललति ६-२०

ओहट - अवघटते ५-२३

क

क - कस्य १५-१

कउआ - काकः ५२-१४

ककरें - कस्य २७-१, २८-४, ३०-१६, ३१-३२-२

कट - कटम् ९-२०

कटकवान् - कटकपालः ५१-११

कटकं - कटके ५२-४

कटु - कटम् ४९-११

कनउजं - कान्यकुञ्जान् २३-१६

कनमेरुनूलं - कनकमेरुतुल्यम् २१-१८

कन्या - कन्याम् ५१-३

कमारें - कर्मकरेण १३-२२

कर (वर्तमानायाम्) ८-२४; करोति २०-२२;

१६-३, २८-२७, करोति, कर्ता, करः

११-२८; कुरुते २६-२४

करड - कुर्यान् १०-१, १०-३

करडं - करोमि १६-७

करण - कर्तुम् ११-२३; १२-२६

करण किह - कर्तुम् २०-२३

करण चाह - चिकीर्षति १२-२६

करणिहार - करिष्यन्, करिष्यन्ती, करिष्यन्

१२-१०; करिष्यन्, कर्तुं कामो वा २०-१४

करणिहारें - करिष्यमाणेन २०-१६

करत ११-५, ११-६, ११-७; कुर्वन्, कुर्वन्ती,

कुर्वन् ११-३; कुर्वन् २०-१५, २०-१८,

२०-२३, २८-२८, २९-११, ३०-२,

३२-१; कुर्वता २०-८, २०-१२, २०-२७,

२७-५; अकरिष्यन् ९-१४, ९-१५

करति - कुरुता १६-५; (कुर्वन्ति) १६-५

करव - करिष्यते २८-१७; कर्तव्यः, करणीयः,

कार्यः, कृत्यो वा १२-१७

करत्रे किह-कर्तुम् १३-२१
 करलि-करोषि १६-६, २०-७, २०-१६;
 (अ) करोः, (भा) ल कार्षीः १०-११
 करहु-कुर्वः १६-८; कुर्मः १२-८; कुरुयः
 १६-५; कुरुय १६-७
 करानि-कार्यते २१-१६
 करानि-कार्ययिष्यति २१-१८
 करानि-कार्यमाणम् २१-१६
 करि-कृत्वा १५-४, २०-१८
 करि करि-कारं कामम् ११-१६
 करिह (भावनि काले) ८-२२; करिष्यति
 २१-१२; करिष्यति, कर्त्ता, क्रियात् ९-२०
 करिहलि-करिष्यति २०-१३
 करि-कृत्वा १०-१५
 कर-कुरु ९-२०
 करे-कृते १५-१; गृहे ५१-८
 करोम-कुरुति, कोरयति वा ५२-६
 करोष-कुरानि ५२-५
 कलाय-कलापम् १२-६
 कलिहारि-कलिहानिका ४२-१३
 कवडा-कर्षकम् ५१-८
 कवण-कः १७-३०, २१-१४, कतमः १५-२७,
 १९-३१
 कवण काजे-कसे
 फस-किहशः ३२-१
 कहाम-कहारौ, काहार वा २१-२१
 काहार-काहारः ४५-२९
 काणि-कवाम् ५१-२७
 कंडुवाव-कंडुयते ७-१४
 कोरय-कोरयति ७-१४
 का-कस्य १५-१
 काकरे-कस्य २७-१०, २९-६, ३०-५
 का किह-कस्ये २८-२
 का किह-कस्ये २६-२८, २८-२
 का किह-कस्ये २७-७, २९-१, ३१-२
 का किह-कस्ये ३०-१, ३२-१
 काकु-कार्यम् ५२-७
 काठह-काष्ठेः १३-२१
 काती-कुतः २८-८
 कान-कर्णम् ५१-१२
 काने-कर्णन, कर्णाभ्यां वा ६-२८
 कापणी-कारपटिकः ५-२५

कापहु-काष्ठ ५२-१२
 का पास-कुतः २१-२९, २७-८, २८-२,
 २७-२, ३०-१
 का पासु-कुतः ३१-२
 काम-कामयते ७-५
 कालिदास-कालिदासः १०-१७
 काले-कालेन २३-१६
 काह-के १९-२४; कालि १९-२५; किम् १९-
 २३, २०-३, २१-२६; २६-२७, २७-४,
 २८-२७, २९-१, ३०-१, ३१-२, ३२-१
 काहा-कुत्र २७-९
 काहां-किम् २२-१; कुत्र २६-३०, २८-३,
 २९-४, ३१-२; कस्मिन् ३२-२
 काहां हुन-कस्मात् २३-१५; कुत्रः २३-१६
 काहि-कस्ये २२-२७
 काहिता-कस्मात् ३२-२
 काहे-केन ३२-१
 काहे-केन २२-२६, २६-२७, २७-६, २८-२२,
 २९-१, ३०-१, ३१-२३; कय २२-११
 काय-स्वस्वे ६-२१
 काविल-कम्बलम् ५-१५
 काडी-कुत्र ३०-३
 काव-अकारि २०-१०
 क्रियसि (गने काले) ८-२१ अकरोन्,
 अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् ९-९; कृतः,
 कृतवान्, चक्रवान्, चकाणः, कृतवर्ती,
 चकुप्ति, चकाणा १२-५
 किर-कृतं २१-२६
 किह-किञ्चित् १५-५
 किरात-किरातः १०-१७
 किह-कृते १४-३०, १५-१
 कीज-क्रियते ५-४, १५-५, २७-४
 कीज-क्रियते २०-३
 कीजत-क्रियमाणम् २०-७
 कीज हो-क्रियते २०-२०
 कूकुर-श्वानम् ५७-१८
 के-के २१-२१
 केह-केन २७-४
 केह-काः २१-६; केन २१-३, २१-९
 केह-काः २१-१७; केन ३०-२४
 केन्तौ-क्रियन्तः १०-१७
 केहु-केन १५-६

कैसंहि - कीदृशान् ३२-१

कैने - कीदृशेन ३२-१; कीदृशाय ३२-१;

कीदृशास्य ३२-२; कीदृशे ३२-२; कथम्

२३-१७, ३२-१

को - कः १९-१८, २१-२, २१-१२, २१-२०,

२२-४, २६-२५, २७-१, २८-२७, २९-११,

३०-१, ३१-२, ३२-१; कम् २२-३; काः

१९-२२

कोड - कोऽपि २१-१८; कश्चिन् २१-१९

कोल - कोडे १-२०

कोबु - कोपम् ९-३१

कोह - कुपयति ८-४

क्ष

क्षमा - क्षमाम् ९-३१

क्षेम - क्षेमम् २१-१२

ख

खजुहाव - खजोति ५-१३

खण - खनते ४९-२२

खणाव - खानयति ४९-२२

खणावन्त - खानयति खानयन् वा २१-१५

खा - खादति ११-१९

खाद्र - खड्वाम् ४९-२७

खाति - ख्यातिम् १०-१७

खांत - खाद्यमानम् ५२-५

खेत - क्षेत्रे १३-२२

खेल - खिलति ५२-१७

खेलाव - खेलयति ५२-१७

खेलिञ्च - खेल्यते क्रीड्यते वा २०-५

ग

गअवाल - गयापाल ५२-२८

गप - गच्छन्ति स जम्बुद्वी २०-१७

गदिआण - गदिकानाणकम् १५-२९

गदिआणे - " १५-१

गमन कर - गच्छति ८-२७; गन्ता, गमकः,
याता १२-१

गमन करत - गच्छन् ११-६

गल्ले - गले ६-२३

गा - गतः १४-३०, १५-२, जगाम, गतवान्,
गतवती वा २२-१

गाइ - गाम् १६-२७, १६-२२

गाडे - ग्रामः १६-१४, १६-२०; ग्रामम् १६-१२,
४५-१, ५०-३, ५०-११, ५२-३४; ग्रामस्य
१२-१

गावि - गौः ५०-११; गाम् ५

गांउ - ग्रामम् ११-२१

गांरा - गङ्गायाम् ५-२३, १

गांवहुंत - ग्रामात् १४-१५

गिह - गृहाति, धिणन्ते व

गिह्यहि - गृहस्थम् ४९-२

गीम - ग्रीवायाम् ३-२२

गुआल - गोपालकः ५-१४

गुआल्ले - गोपालेन १६-२७

गुड - गुडति ५२-२७

गुण - गुणति ७-१९

गुणआणि - गुणतानिकाम्

गुणिआ - गुणिनः १५-१५

गुणे - गुणा एव १०-९

गुर - कुरति ५२-६

गुरु - गुरुः ५०-२३

गुरुहि - गुरुम् ५२-१

गृह - गृहति ४९-२८

गृक - गृकति ५१-२७

गृहस्थहि - गृहस्थम् ५२-२

गोर्ड - चरणे ५०-१८

गोरु - गोरुपाणि ४९-२३

गोरु - गोरुपाणि ५२-१५

गोसांवि - गोस्वामी ५२-१

गोहराव - आह्वयति ७-९

गोहारि - घृत्कारम् ५०-२१

ग्रहण ९-२

ग्रहण कर - गृहाति ९-२

ग्राम - ग्रामस्य १२-१

घ

घर - गृहे २८-८, ३०-५

घरं - गृहे २७-१

घन - गृहम् २२-२, ५०-५

घालि - कृत्वा ५०-२०

घिञ - घृतम् ४५-२९

घिर् - सघृतं २१-३१

घोर - घुरति ५२-१०

घ्राण कर ८-२८

च

चडई - [चटकी ?] ५२-२

चडाव - चढापयति ६-२३

चल - चलति ४९-१, ५२-

लाव-चालयति ४९-१
 लख-खादति, रशानया लोलया वा, वरास्त्रा-
 वयति, स्वदने वा ४-९
 लखत-खादन् ६-११
 लप-चपति ६-२३
 लर ५२-२७
 लल-चालयति ४९-२
 लह-हृच्छति १२-२६
 लव-स्त्रीयते ४९-२३
 लख-रशानया लोलया वा आस्त्रादयति,
 स्वदने वा ४-९
 लस्त-चीन्मति ८-३
 लुकार-लुटलुटकारयति ७-८
 लण-[.....] ५२-२७
 लडा-लूडकम् ४९-५
 लतडे-स्फिजोः ४-२३
 लो-लूडः ३१-२८
 लव-लूयति ६-१९
 ललिका-अपत्यानि ५१-१३
 लोद-लोटा ४९-२३, ४९-३०
 ल
 लटसि-ल्यजः, (मा) स ल्याक्षीर्वा १०-११
 लटेलि-लटिति ५१-१९
 लड-ल्यजति ९-२
 लडि-ल्यक्त्वा ९-३१
 लड-छिन्धि ९-३१
 लतीतडे-धृतच्छजः २१-१४
 लज-लज्जः २९-१, ३०-५
 लजु-लज्जः १६-१२, २९-१९, ३०-३
 लजह-लज्जम् १३-२८, ४९-१५; सिष्यम्
 ५०-२३
 लज-लज्ज १३-१३
 लजहे-सत्वरम् २२-११
 लज-लुपति स्पृशति वा ६-१६, ५२-३
 लडेसि-मुक्तोऽसि २३-१८
 लेलि-अजाम् ५०-३
 लह-यदि ९-१३, ९-१५, ९-१६, २१-१९
 लगाव-जामयति ५०-२०
 लणि-मा १०-११
 लणि-मा १०-८, १०-९
 लणिहार-गमिष्यन् गमिष्यन्ती गमिष्यद् वा
 १२-११

जणे-मा १०-६
 जह-जहति ७-२६
 जहो-यत्र १५-३
 जह-याति ५-२३, ६-१७, १७-३७, ५०-१२;
 याति, व्रजति वा २०-२२; गन्ता, गमकः,
 याता १२-२; यस्यै १३-३०
 जाइआ-गम्यते १६-१४
 जाग-जामसि ५०-२१
 जाग करिह-यक्षयति, अष्टा वा, इज्याद् वा
 ९-२२
 जाडे-जाड्येन ५२-२१
 जाणासि-जानासि ११-३०
 जाणेसि-विताः, विडान् वा, विता, विटुपी
 वा; वित्तं, विट् वा १२-६
 जान्त-यान् ७-१७
 जाम-जायते १५-२०; (अ) जायत, (मा)
 स जनिष्व वा १०-८
 जाले-ज्वालने ज्वाल्या वा १५-२३
 जलवे किह-यन्तुम् ११-२२
 जाला-यत्र १५-२
 जाले-यस्यै १५-१
 जिणडे-जयति ९-२८
 जीमे-जिहया ६-९, ६-११
 जीवड-अजीवन् ९-२७
 जुड-जुडति ५१-२८
 जुड-पुत्रः १०-७
 जे-ये १०-१०
 जेदे-येन १५-४
 जेखु-यस्यै १३-३०
 जेमत-जिम्बत्र, भुजानो वा २०-१८
 जेह-येन १५-७
 जेउव-बुभुजे, अजियद् वा २१-६
 जेउवे किह-जिवितुं, भोक्तुं वा २०-२४
 जेम-जिम्बति, युक्ते वा १५-१९
 जेव-जिम्बति, युक्ते वा, मुक्तवान् वा, भुज्यते
 वा ११-१२
 जेवण-जिम्बितुं, भोक्तुं वा ११-२४
 जेवणिहार-जिम्बिष्यन्, भोक्ष्यमाणो वा,
 भोक्ष्यमाणा, भोक्ष्यमाणं वा १२-१२
 जेवत-भुजानः २१-७; भुजानां, भुजाना,
 भुजानम्, जिम्बन्ती, जिम्बद् वा ११-७

जैवि जैवि-जिम्बित्वा; जिम्बित्वा; भोजं
भोजम् २०-२२

जैविअ-भुज्यते २१-६१ जिब्बत्वे, भुज्यते
वा २०-२०

जैविअ-भुज्यते २१-३१

जैविअ-भुज्यमानः २११-३१

जैविह-भोक्ष्यते, भोक्षा वा, भोक्षीष्ट
वा १-२१

जैवेमि-अभुङ्क्त, अभुक्त, वुमुजे, अभोक्ष्यन्
१-८; भुक्तः, भुक्तवान् वा, वुमुजामो वा,
भुक्ता, भुक्तवती, वुमुजाता वा १२-४

जो-यः १०-८, २१-१८; यत् १२-५

जोह-युवती २१-२८

जोई-युवत्यौ १५-२१; युवत्यः १९-२२

झ

झट-उच्छिष्टम् ५२-३

ड

डालडं-डालयामि १-९९

टोप-स्तूपकम् ४९-३५

ड

डरा-दरति १५-२६

डास-दासति ४९-२७

डाह-दह्यते १५-२३

डीध-त्रि(गु)णाम् ९-३१

त

तजिह- २-२१

तड-तटः, तटे, तटी वा १५-२४

तब-तदा ९-१४, ९-१५, ९-१६

तण्य-तर्पयति ५१-२०

तहिं-तहिं २१-२१

तलं-तले ४-२३

तानौ-ततः १४-२८

तारिह-तारयिष्यति २१-२०

ताहाहुत-ततः १४-२१

ताहौ-तत्र १५-२०, १५-३, २१-३

ताहा-तत्रैव २०-१०

तिथिआतिह-तीर्थयात्रिकान् ५१-२८

तिल-तिलान् ५१-१

तीव-तिम्बति ५१-९

तुम्ह-युष्मान् २१-२०

तुम्हतौ-युष्मात् १४-२७

तुम्हे-युष्मन् १४-२८, १४-६

तुम्हे दह-युष्माम् १३-६

तुस-तृप्यति ११-१८

तुहिं-त्वामेव २१-२१

तुहिं-त्वामेव २२-५

तुं-त्वम् १६-८, २१-१६

तुम्-तृप्यति ८-७

तुं-त्वम् १०-५, २१-११

तुम् हां-तृप्यति ५१-२०

ते-ते १०-५; ते, तां, तानि, तौ, १६-५

तेई-तथा ५१-२०; तेन, तथा ५१-२१

तेह-तपोः तेषां वा १९-२१

तेहं-तपोः १६-१२

तेहु-तेषाम् १०-१७

तेह-तेषाम् १०-१५

तें-वेष्टाम् २०-१०

तोह-तव १९-३०

तोहिं-त्वामेव २२-४

तौनो-तस्याः २३-१८

त्याग कर-त्यजति ९-२

त्याग करिह-त्यश्नति, त्यक्ता वा त्यज्याद् वा
९-२३

थ

थापे-स्थापयति २१-१७

थालां-स्थालकम् ५०-१५

थालि करि-स्थाल्याम् १५-१०

व

वक्षिणा-वक्षिणाम् ५०-१४

व(?)हु-वुग्धम् ५-१७

व्या-व्याम् २-३०

दर्प-दृष्यति ५१-२१

दर्शन कर-पश्यति ८-२८; द्रष्टा, दर्शकः
१२-१

दर्शन क्रियसि-अपश्यत्, अद्राक्षीत्,

ददर्श, अद्रक्षत् १-१०

दागु-दानम् ११-११

दापव-दर्शयति ५१-२१

दिबु-दिव्यम् ५१-१८

दीर्घां-दीर्घम् ३१-२८

दीर्घां चूर्णां-दीर्घचूर्णः ३१-२८

दीवेसि-अपश्यत्, अद्राक्षीत्, ददर्श, अद्र-
क्षत् ९-१०

दीस-दृश्यते १२-११, १५-३

दुई-छे १३-२०

दुह-छे १५-२१, १६-१; छौ, छे १५-२८;

छौ १६-१, ५३-२०

दुह-दोघि ५-१४, ५०-२८

दुहाव-दोहयति १३-२५

दुःखी ५०-१६

दू-छे १०-२३

दूकर-दूयोः १६-१९

दूधु-दुग्धम् १३-२७, ५०-२८

दुधु-दुग्धम् ५०-२८

दूस्-दुप्यति ६१-१५

दू-द्वान्याम् ५-१३

द्वे-द्वति ६-१७, ३१-२४, १४-१९, १६-२५, ५१-३

द्वेह-द्वत्वा ६-२३, ११-११, २३-१८

द्वेह-द्वत्वा ५१-१८

द्वज-द्वजः ५-१५; द्वम् ११-११, २२-५;

द्ववान् ५१-२०; द्ववत् १२-१

द्वेख-द्वीक्षते ६-२; पश्यति ८ २८; द्रष्टा, दर्शकः १२-१

द्वेख-पश्येत् पश्यतु वा १०-३

द्वेखत-द्वीक्षमाणः ६-६

द्वेख-द्रष्टव्यम्, दर्शनीयं दृश्यं वा १२-१०

द्वेखि द्वेखि-दर्शो दर्शम् ११-११

द्वेवदत्त-द्वेवदत्तः ५-२०, ५-२७

द्वेवदु-द्वेवकुलम् २१-१६

द्वेवस-द्विवसान् ९-२६

द्वेवहर-द्वेवहरम् ५२-१

द्वेवहि-द्वेषम् ५०-१०

द्वेवि-द्वेया २२-२७

ध

धणु-धनम् १४-२०

धन-धनैः ९-२७

धनु-धनम् ४५-३०, ५२-२५

धनु-धर्मम् ११-३

धर-धरति, ध-२६, ६-२१; धरति

स्वीकरोति, धरति वटापयति ५०-२;

धारयते १३-२०

धरय-धर्तव्यः २२-४

धरि-धुम्वा ६-२२, ५०-१८

धरिद्वि-नियोक्ष्यति २२-३

धनु-धर्मः ५-४, ५-२३, १२-१७; धर्मस्मै

१०-३, ११-२१, १२-१०

धर्म-धर्मेण ५-२५; धर्मैः ५-२२

धवाव-धावयति, खेदयति वा ४९-१८

धाव-ध्यायति ८-१

धाव-ध्यायति २२-९

धाव-धावति ७-१२, ४२-१८

धावन्त-ध्यायन् ८-२

धोती परिहें-परिहितधौतवस्त्रः ३१-२८

न

न-न १०-१०

नअन कियसि-अनयत्, अनैपीत्, निनाय,

अनेप्यत् ९-११

नह-नदीम् २२-१०

नचाव-नतयति ५१-६

नटाव-नर्तकः ५१-६

नदीकर-नद्याः १५-२५

नपुंसक-नपुंसकम् १५-२०

नव-नोति ५०-१०

नहें-नखैः ५२-९

नाकें-नासिकया ६-१३

नाच-नृत्यति ५१-७

निपसि-अनयन्, अनैपीन्, निनाय, अने-

प्यत् ९-११

निकलत-निष्कलति ४९-२३

निकुह-निकुहम् ४९-१४

निखेव-निश्चिप्यति ५१-८

निगुण-निगुणः १०-८

निवंतेसु-निमन्त्रयिष्यति १६-२३

निहाल-निमालयते ६-४

नीचहि-नीचम् ५१-२१

न्हा-न्हाति ५०-१३

न्हाप-न्हाते ५-२३

न्हाव-न्हापयति ५०-१

प

पअ-पचति ५०-३

पअउं-पचामि २०-६

पअउ-प्रवर्तितः ५-१५

पअन्त-पचन् २१-२८, पचता २०-२७

पइ-पचया २०-२०

पइअ-पच्यते २०-२९

पइस-प्रविशति ५२-४

पउसत-प्रविशन्ति ४९-२३

पएसि-अपचत्, अपाक्षीत्, पपाच, अप-
क्ष्यत् ९-६

पएन-अपक्ष्यत् ९-१६

पच-पचति १३-२१

पडवमीकर-प्रतिवेशिनः २२-२

पढ-पठति ७-१०, २६-२५, २७-१, ३०-१,
३१-२, ३२-१

पढण-पठितुम् १३-२३

पढणिहार-पठिष्यन् २१-८; पठिष्यन्,
पठितुकामः २९-१५; पठिष्यन्, पठि-
ष्यन्ती, पठिष्यद् वा १२-११

पढणिहारे-पठिष्यमाणेन २०-१६

पढत-पठन् २०-१६, २०-२६; पठन्, पठन्ती,

पठत् ११-१५; पठता २०-१२

पठन्- ११-५

पढव-पठितव्यः, पठनीयः १९-१६, पठित-
व्यम् २१-९; पठिष्यते, वक्ष्यते २०-१७

पढवे किह-पठितुम् ११-२१

पढा-अपाठि, पठिते वाः अपाप्ति, पक्षम्
वा २०-११

पढाव-पाठयति १३-२५

पढि-पठित्वा अधिल्य वा ११-१३

पढिअ-पठ्यते २०-४, २० २७ २७-५,
२८-२

पढिह-पठिष्यति २१-८

पढिहउं-पठिष्यामि २०-१३

पढेसु-पठिष्यति १६-२४

पन्हा-प्रज्ञौति ५०-११

पन्हाव-प्रज्ञापयति ५०-११

पपु-पापम् १०-११

पयन्त-पचता २०-१२

पर-परम् १६-२३, १६-२४, १६-२५

पराई-परकीये ९-३१

पराकिअ-परकृतम् ५१-१५

परिहै-परिहितं ३१-२८

परेव-पारापतः ५२-६

परोटा-परोटाकः ६०-१७

पर्वत-पर्वतम् ९-२९

पला-पलायते ११-१८

पवरिसि-प्रतीर्णवान् २२-१०

पसिजाव-प्रसेद्यति ५१-१७

पमीज-प्रास्वद्यति ५१-११

पहण-प्रहन्ति, प्रघातयति वा

पहरें-प्रहृक्के २२-६

पहारी-प्रहरकदाता २१-३, ३

पाड-पादः ५२-८

पाएन-अलप्स्यत् ९-१६

पाक-पार्क पाकस्य वा ११-२

पाक कर-पचति ८-२६

पाककरिह-पक्ष्यति, पक्षा, पच

पाक किएसि-अपचत्, अपा-
अपक्ष्यत् ९-६

पाच-पच्यते १५-६

पाणि-उदकम् २१-३०

पाणिं-पानीये ५२-२२

पाणी-पानीयम् ४९-३१

पाद-पद्मे ७-२४

पापु-पापम् ५-२४

पायं-पादेन ७-१३

पाल-पिपति ५१-२

पावंत-अप्राप्स्यन् ९-१४

पावेस-प्राप्तवान् १५-२९

पास-[पावै?] १४-१६

पांडे-पण्डितः ११-१३

पितरहो-पितरः २१-२०

पितरु-पितृन् ५१-२०

पीडि-पृष्ठे ६-२२

पीडां-पीडे ५०-२५

पुणि-पुनः ५१-२५

पुणि पुणि-पुनः पुनः ५२-२

पुनलीं-पुत्रिकाभिः ५२-१७

पुप-अपूपान् २१-२८

पुराण-पुराणम् १२-१७

पुरुप-पुरुषः १५-२०, १६-१

पुरुपु-पुरुषः २३-१५

पुत्र-पुत्रम् १३-१, पुत्रैः ९-२

पुत्र इच्छ-पुत्रीयति, पुत्रकाम

पुष्ट हो-पुष्यति ५१-१२

पूछ-पृच्छति ५२-१

पूजि-पूजयित्वा ११-११

पूत-पुत्राः १५-२८

पूतै-पुत्र एव १०-८

पुश्चिरी - पुश्चिरी ५-२५
पेल् - प्रेलयति ६-२२
पै पे - पत्तवा १ पाचं पाचं वा २०-२१
पैअ - पच्यते २०-४
पैस - प्रविशति ५९-२७
पह - पक्ष्यति, पक्षा, पच्याद् वा ९-२२
पोथी - पुस्तकम् ५२-१५
पोलि - पोलिका १५-६
पोपरि - पुष्करिम् ४५-२२
पोख - पोषयति ५१-१३
प्रजा - प्रजाम् ५१-२
प्रक्षे - प्रक्षया २२-११
प्रस्तादु - प्रस्तादम् २१-१८
प्रीति जण - रोचते १३-१९

फ

फाट - फाटितम् ५१-५
फुलु - पुष्पम् ४९-१९
य

यक्षसार - आलयति, उपवेशयति वा ५०-२५
यम्हण - ब्राह्मणान् ४६-२३
यम्हणह - ब्राह्मणेभ्यः ११-११
याम्हणहि - ब्राह्मणम् ५०-२५
यलह - बलीवर्हम् ४९-१
यहु - यहुन् ९-२६
यहुतु - बहवः १०-१४, १०-१५, १५-२८,
१६-६, १६-८; यहुयः, यहुयः, यहुनि १३-५,
यहुनि १५-२१; यहुन् १६-१

वाढन - वर्द्धमाने ५-२४
वाहन्ह - वाहुभ्याम् २२-१०
ब्राह्मण - ब्राह्मणान् २१-१७; ब्राह्मणाय १४-१८
बाह्मणहि - ब्राह्मणाय १४-१९
ब्राह्मणु - ब्राह्मणः १५-१०
ब्राह्मणु किह - आत्मने छते १५-१०
बुझाव - प्रबोधयति ४९-१५
बुझ - बोधयति ४९-१५
बेटा - बेटकः २२-१
बेटी - कन्या २२-२७
बेटी - बेटिके १५-२९
बेटीम् - बेटिकाम् ५४-६
बैस उपविशति ५ २०

बोल - वदति ०-३, वदति, बोलति ५०-६;
ब्रूते, ब्रवीति, बोलति, बोलयति ५०-२९;
वाचम् ७-३
बोलत - वदन् ७-४
बोलु [? वचनम्] ५१-२९
बोलै - वाचा ७-३

भ

भई - बभूवतुः १५-२९
भय - बभूवुः १५-२९; भूताः १०-१५
भज - भजति ५०-४
भजु - भज ९-३१
भय - भवन्ति स्म, बभूवुर्वा १०-१४
भर - भरति, वहति, पूरयति वा ४९-३१
भल - भद्रम् ५२-११
भवन कियसि - धमवन्, धमून्, बभूव,
अभविष्यत् ९-७
भा - अभवत्, बभून्, बभूव, अभविष्यत्
९-७, भूतः ११-१२
भाइ - भ्राता १९-३०
भाजया - भार्या १०-७
भातु - भक्तम् १५-५, १५-१०, ५१-१०;
भक्तम्, ओदनम् १२-३, २१-२७
भार - भारम् ४९-२९
भिशारि - भिक्षुकः ४९-२०
भिंति - भित्तौ ५०-१८
भीख - भिक्षाम् ४९-२०
भुई - भूमौ १०-१४
भुञ्ज - भुङ्क्ते ८-२६
भुंजि भुंजि - भोजं भोजम् ११-१७
भूखे वुमुझया ५१-१४
भूत - भूतेषु ९-३०
भूपहितौ - वुमुझातः १५-१०
भोजन - भोजनम् २२-६
भोजन कर - भुङ्क्ते ८-२३
भोजन करिह - भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट
वा ९ २१
भोजन कियसि - अभुङ्क्त, अभुक्त, वुमुजे,
अभोक्ष्यत् ९-८
भोजतु कियसि - भुक्त। भुक्ता वा वुमुजानो
वा भुक्ता भुष्यती वुमुजाना वा १९ ३

म

ड-मठ २९-६
 गुड-मानुषः ११-१९
 गुसे जेड-मानुषवत् ५०-२९
 तत-मूत्रयन् ७-२८
 ते-मनसा ८-१, २२-१०
 गव-याचितव्यः २२-६
 गिहड-याचितव्यः २२-५
 ख-मावा १०-१७
 ख-माधति ८-६
 झ-मध्ये १०-१७
 थि-मस्तकम् ५२-६; मस्तके ५०-२
 न-मानते ८-६
 रि-भारि-भारं मारम् ११-१८
 र्गु-मार्गम् १०-११
 रसु-मांसम् ४९-२८
 हि-मातरम् ५०-१३
 ज-मार्जति ५०-१५
 झ-मध्ये १९-३०
 झ-मध्ये १९-२७
 रेल-मिलति ५२-१४
 त-सखे २४-१४
 तेतकर-मित्रात् २३-१८
 रीड-मीडति ७-१५
 र-मुरति ५२-८
 ह-मुखे ३-५९
 ड-मुण्डम् ५२-९
 ड-मुण्डः ३१-३८
 ड-मुण्डित ३१-२८
 डे-मुण्डे-मुण्डितमुण्डः ३१-२८
 त-मूत्रयति ७-२७
 धु-मेघः ५१-९
 हलि-महेला १५-१३
 ह-मेघः ५-२६
 -मया २२-६
 र-मम १२-१८; २१-१२
 ह-मोहयति ५१-२१
 हिथ-मुहयति ५१-२३
 हिं-मम २१-२१
 य
 ज-यजति ५०-७
 जमात-यजमानम् ५-१५

यजिह-यक्ष्यति, यष्टा वा, इत्याद् वा ९-२२
 था-याति ११-२३; व्रजति, याति ११-१७;
 गच्छति ८-२७, १६-१२
 याथि(?) - नास्ति, मा भूद् वा १०-७
 यान्त-गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छद् वा;
 यान्, यान्ती, याद् वा ११-६
 याच-याचते ५-१५, ४९-२०
 याचक-याचकः ४९-१४
 र
 रम-रमते ४९-१२
 रसोह-रसवती ५१-१९
 रंव-रमते ७-२७
 रंवाव-रमयति, विरमति; विवर्तते, निव-
 र्त्तते ४९-१२
 राडलं-चरणैः २२-४
 राडलु-चरणाः २२-३
 राडलं पाह-राजकुलचरणानाम् २१-१०
 राकर सागर-राजसागरम् २१-१४
 राजा-राजा १४-२५, २१-१९; राजानः
 १०-१४
 राजाकर-राज्ञः १६-१९
 राधत-राध्यता, पचता, पच्यते वा २०-२५
 राध-राध्यति १५-१०
 राध्वा-राध्यते १५-५
 राव-रावयति ७-९
 राज-रजति ५०-४
 रांघ-संनिधौ २१-११; राध्यति १५-४,
 २१-४, २१-२६, ५१-१०
 रांधरं-राधोमि, पचामि वा २०-२७
 रांधत-राव्यन्, पच्यद् वा २१-५
 रांधि-राध्वा, पच्यवा वा २०-१८
 रुखु-वृक्षः ४९-३
 रुठ-रुष्टम् ४९-१०
 रेच-रेचति रेचयति वा ७-२३
 रोधा-रोदति ११-१९; रोदिति ५०-१४
 ल
 लड-शृङ्गवा २३-१८
 लडडे-दण्डित १६-२२
 लव-लुनाति १५-४
 लबिति-ल्यस्ते १३-२२
 लहुडा-कनिष्ठा १९-३९
 लाइ-लागसिन्वा ५२-२०

ङु-मोदकः १४-१९
 ङेह-लिंग्यति ५२-१८
 ङ-गृह्णाति २-२०, ७-१२, ९-२; गृह्णाति,
 आदत्त ७-१३; गृह्णाति, वहति ६-२१;
 नयति ५०-३; छाति ५०-१४
 ले-आदायमादायम् ११-१८
 गेभ-लुभयति ८-२
 घ
 इत्त-उपविशति ६-३४
 ङ्गि-वक्ति ७-९
 चाच-वाचयति ७-१०
 छाविहंति-संवर्द्धयितारः २१-२१
 ङिर्-वणिजः ५१-८
 ङिण् कर-वणिजे १४-२०
 छु-वस्तुनि ९-३१
 लु-वनम् १६-२०
 रहि-चराय ५१-३
 रिस-वर्षति ५-२६
 रिखत-वर्षन् ५१-९
 रिसे-वृष्टे ५२-२२
 व्हरेकरि कांटी-घनिककाशयाः, व्यवह-
 रककंठिकातो वा २३-१७
 स-वसति ५०-६
 स्तु-वस्तुनी १९-२४
 रह-वहति ५०-५
 राउ-वातः ७-२४
 रावतौ-व्याघ्राव् २४-२६
 राढा-ववृष्टे १४-२९
 राय-वातेन ४९-३
 राछ-वाच्छति १५-३
 वेथालि-वैकालिकाम् २२-५
 वेड्या-विटपः ५२-२२
 वेण-वयति ५०-६
 विद्या-विद्या २२-१३
 विभउ-विभवः ५१-११
 विमरस-विमृशति ५२-७
 विमाण-विमानं विमाणो वा १५-२४
 विशार-विस्सरति, प्रस्सरति वा ८-१
 विसिडु-विशिष्टः १९-१५
 वीण-वेणति ४९-१९
 वीदा १४-१६
 वीदा ले-अधीते १४-१६
 वीध-विध्यति ५१-१२

वृन्द-वृन्दानि १५-२१
 वृष्टि-वृष्टिम् ९-१५
 वेच-विचति, अर्जितं वा ५२-२५
 वेसाह-विस्माध्यते ५१-११
 वेद-वेदः १२-१५
 वेदलि-शिरोवेष्टनः २१-२६
 वेदलि किर-कृतशिरोवेष्टनः २१-२६
 वेस-उपविशति १५-२
 वेसार-उपवेशयति ६-२१
 व्यवहार-व्यवहारः ५-२५
 व्यापरिअ-व्याप्रियते ३०-४
 व्रीहि-व्रीहाः १३-२२
 श
 शयन-शयन ८-२४
 शयन कर-शेते ८-२८
 शप-शपति ५०-४
 शाख-शाखम् १३-२८
 शाखु-शाखम् १२-५
 श्रवण कर-शृणोति ८-२८
 ष
 षाज-खाद्यते २९-२१
 षेतु-क्षेत्रम् ४२-४
 स
 सत्त-सन्तम् १०-११
 सपुन-संपूर्णः ९-२०
 सभा-सभासु १०-१५
 सर-सरति ७-२४
 सरव-शरदि १५-२४
 सलाई-शलाक्या ४९-२८
 सलुह-संलुठति ५२-२१
 सच-सर्वः ५-२५; सर्व्वम् ५१-११;
 सर्वाणि १९-२५
 सचहि-सर्धान् ४९-१६; सर्व्वस्य १०-१०;
 सर्व्वाम् १०-४
 सचहि-सर्व्वेषु ९-३०
 सयै-सर्व्वम् ५२-२
 सह-सहते ४९-११
 सहसौ-सहस्रमपि ९-२८
 सहात-साहयति ४९-११
 संकुड-संकुठति ५२-१९; संकुचति ५२-२३
 संकेल-संकेलयति ५२-१२
 संकाच-संकाचति ४९-१४, ५२-२३

संकोड-संकोलति, ४९-८; संकोडात्,
संकोडयति ५२-१९

संजव-संयमयति ११-२२

संडासी-संदंशेन संदेशिकया वा ४९-३५
संधिरा- ५२-१२

संपाडति-संपादयति, संपादयन्ति २१-२९

संपुड-संपुडति ५२-२०

संभास-संभापते ७-५

संभासत-संभापमाणः ७-६

संसार-संसारम् १०-३

सास-शास्ति, निगृह्णाति, दण्डयति
वा ५०-२२

साख-शाखम् ४९-१५, ५०-२३

सांकरे-शर्कराः २१-३१

सिखाव-अनुशास्ति, शिक्षयति ५०-२३

सिव-सीव्यति ५१-५

सिंह-[शिंघ]ति ८-२८

सिंहासन-सिंहासने १४-२४

सीघ-सिध्यति ५१-१९; साध्ययति ५१-१९

सु-सो १२-२८; सुष्ठु १५-२५

सुआर-सूपकारः १३-९१

सुआरे-सूपकारः २१-२६

सुकिळि-शुक्लम् १६-२२

सुखव-शोषयति ५१-१४

सुखा-शुष्यति ५१-१४

सुखि-सुखी ११-१३

सुण-शृणोति ८-२८; शृणोति आकर्णयति
वा ६-२८

सुघ्र-सिंह (शिंघ)ति ९-१

सुधा-शुकः ५०-२९

सुझ-शुष्यति ५१-१८

सुझाव-शोषयति ५१-१८

सुत-सुसम् ५०-२०

सुघ्र-सिघ्रति ६-११

सुघ्रत-सिघ्रन् ६-११

सुवति-श्रूयन्ते स्म, शुश्रुविरे वा १०-१६

सुज-सुजति ५२-२

सेकि-सेकित्वा ५१-१७

सेज-शय्यायाम् ६-१९

सेलु-सेलम् ५१-२६

सेद-सकवः २१-३१

सा-सः १०-८, सा १०-७; सः, सा, तद्

सोअ-शते ८-२८; स्वयिति १५-२०, ५०-१७; स्वपिति, शेते २१-२

सोअन्त-स्वप्न, शयानो वा २१-३; शयानः
५२-१०

सोआव-स्वापयति ५०-१७

सोने-सुवर्णम् १६-२५

सोविअ-सुप्यते, शय्यते वा २१-४

सोह-शोभते १५-२५

सोअर-सारति ८-१

सोअरि सौअरि-सारं स्मारम् ११-१९

सौ-सः १४-२९

स्त्व-स्तौति ५०-१०

स्थानकर-तिष्ठति ८-२७

स्थालि-स्थाल्याम् १३-२१

ह

हउ-अहम् ९-२८, ९-२९, २२-५

हकार-अकारयति ७-८

हय-हृदन् ७-२२

हयत-हृदमानः ७-२२

हण-हन्ति ५०-८

हर-हरति, नयति ४९-२९, हरति, हरते
४९-३०

हलाव-हलति ४९-४; हालयति ४९-३

हंसिण-दावेण १६-२२, १५-४

हाकु-अभ्याज १६-२२

हाथ-हस्तम् ५२-१९

हाथ-हस्ते ७-१३

हाथि-हस्तिनम् ५२-२७

हाथु-हस्तः ४९-२, हस्तम् ४९-८

हार्य-हस्तेन, हस्ताभ्यां वा ६-१६, ७-१२;

हस्ताभ्याम् ७-१३

हाल-हलति ४९-३

हिक-हिकति, हिकते वा ४९-१७

हुण-शुहोति ५१-१

हो-भवति ५-२४, १०-९; [अ] भवत् १०-७

होह-अविष्यति २१-१८

होउ-भवतु, भूयाव वा ९-२८, १०-४; भूयते
१२-२८

होते (तः)-अभविष्यत् ९-१५

हौ-अहम् १६-७, १९-२१, २१-१२

ह्राह-ह्रात्वा ११-११